

NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY.

SZERKESZTI

DR. ALFÖLDI ANDRÁS

XXVI—XXVII. ÉVFOLYAM

1927—1928.

KIADJA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÁMOGATÁSÁVAL
A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT.

BUDAPEST

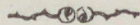
STÁDIUM SAJTÓVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

1931.

TARTALOM:

<i>Dr. Harsányi Pál: Dr. Gohl Ödön</i>	3. oldal
<i>H. L.: Gohl Ödön irodalmi munkássága</i>	11. „
<i>A. A.: Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Münzen I.</i>	14. „
<i>A. A.: Siscia. Előmunkálatok a Pannoniában vert római pénzek rendszeres összefoglalásához I.</i>	49. „
<i>Alföldi A.: Anyaggyűjtés a római pénzek Magyarországon készült egykorú utánzatainak osztályozásához II.</i>	59. „
<i>A. Alföldi: Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern II.</i>	59. „
<i>Amant Zoltán: Két kiadatlan árpádházi denár-változat</i>	72. „
<i>Huszár Lajos dr.: Kőrmöcbányai éremvésők és emlékérmek a XVI–XVII. században</i>	72. „
<i>Dr. Huszár Lajos: II. Ferdinánd és Eleonora érme MS monogrammal</i>	115 „
<i>Dr. L. Huszár: Stempelschneider und Medaillen in Kremnitz in dem XVI. und XVII. Jahrhundert (Deutscher Auszug)</i>	116. „
<i>Dr. L. Huszár: Médailles et graveurs de poinçons de Kőrmöcbánya aux XVI-me et XVII-me siècles. Extrait français</i>	119. „
<i>Dr. Procopius Béla: Még egy ismeretlen érem Buda visszafoglalására</i>	121. „
<i>Dr. Huszár Lajos: Kiegészítés a „Kőrmöcbányai éremvésők és emlékérmek a XVI–XVII. században“ c. dolgozathoz</i>	122. „
<i>Dr. L. Huszár: Nachtrag</i>	125. „
<i>Telcs Ede: Atalante</i>	126. „
<i>Jeszzenszky Géza: II. Lajos dénárjai</i>	127. „
<i>Elmer György, A. A. és Jónás Elemér: A vimináciumi pénzverde történetéhez</i>	144. „
<i>Jónás Elemér: A Nemzeti Múzeum Éremtárának új szerzeményeiből</i>	148. „
<i>Elmer György: Solidusok Narbóból</i>	149. „
<i>A. A.: Friedrich Drexel †</i>	150. „
<i>Dr. Zimmermann Lajos: Társulati élet</i>	150. „
<i>Deutscher Auszug</i>	153. „
<i>Extrait français</i>	154. „

A végén 16 képestábla van a kötethez mellékelve.

Dr. Gohl Ödön†

1859—1927.

Amikor Társulatunk Választmánya azon megtisztelő feladatot ruházta rám, hogy e mai közgyűlésünkkel kapcsolatos ünnepélyen én tartsak emlékbeszédet elköltözött elnökünk, dr. Gohl Ödön felett, — aki egykor ott állott a Magy. Num. Társulat bölcszejénél, aki megindította és 24 éven keresztül szerkesztette közmegelegedésre és elismerésre, a külföldön is méltányoltan a Num. Közlönyt, aki hivatásához a legméltóbban töltötte be éveken keresztül a Társulat alelnöki, majd 1921 óta haláláig (III/21.) elnöki tisztét, akinek szellemét szeretnénk állandóan idevarázsolni közibénk s kérni, hogy a jövőben is legyen útmutatónk és vezérünk; — többféle okból készséggel vállaltam ezt a szomorúsága mellett is kedves és kegyetes kötelességet!

Annak a több mint két évtizednek az emléke, melyet vele hivatalos szolgálatban együtt töltöttem, azzal biztatott, hogy a multba való futólagos visszapillantás után is, minden nehézség nélkül elevenen rajzolhatom meg alakját; — az a baráti viszony, amely bennünket kezdetről fogva összefűzött, azzal kecsegtetett, hogy segítségével könnyű szerrel domboríthatom ki egyéni vonásait; — tudományos munkálkodásának kezem ügyében lévő számtalan emléke és eredménye azzal buzdított, hogy általa játszva tehetem mindenki előtt világossá az ő szellemi értékét! Szóval azt hittem, hogy a közöttünk volt kapcsolatok révén, rövid megemlékezésemben is olyan hűen állíthatom a hallgatóság elé az *embernek és kollégának*, a *barátnak és tudósnak* képét, hogy azt mindenki jónak és igazinak fogja találni! Mikor azonban feladatom megoldására és kötelezettségem valóraváltására került a sor, akkor vettem csak észre, hogy mily rövidlátó az emlékezet; — akkor láttam csak be, hogy a baráti szeretet szavai, ha még oly kegyetesek is, nem versenyezhetnek a szobrász vésőjével vagy a festő ecsetjével s akkor tapasztaltam csak azt, hogy ily sokoldalú s a hazai érmészeti irodalom terén csaknem minden irányban úttörő munkásságot világosan áttekinthetővé tenni és érdeme szerint méltatni nem is olyan könnyű vállalkozás!

Őszintén megvallva, arra is számítottam, hogy a megboldogult után bizonyára maradnak majd följegyzések, amelyekben megtaláljuk főbb életrajzi adatait, amelyekben lerögzítette legyen munkás életének nevezetesebb mozzanatait, kiemelve élményeinek és tapasztalatainak reánézve nagyobb hatással volt részleteit s mintegy programmszerűen vázolva tudományos céljait és törekvéseit. De fájdalom, ilyen memoir-szerű följegyzéseket nem hagyott ránk! Így mondanivalóimat csak a magam szubjektív nézeteire s egyéni kutatásaimra alapíthatom. Ezért, ha megemlékezésem mindenki várakozását nem fogja kielégíteni, legyen irántam a Tisztelt Hallgatóság elnézéssel!

*

Dr. Gohl Ödön életrajzát a rendelkezésemre álló adatok nyomán röviden a következőkben vázolhatom: Született 1859 október 8-án Budapesten. Édesatyja Gohl Antal, édesanyja Maszlaghy Mária volt. A Gohl-család, mint neve is mutatja, külföldről származott be hazánkba s lett teljesen elmagyarosodva nemzeti életünk és hazai kultúránk elismerésméltó tényezőjévé, épen úgy, mint azok az idegen budai familiák, amelyek a magyar föld asszimiláló ereje folytán Rupp Jakabot és Thallóczy Lajost (és sok mást) ajándékozták hazai művelődésünk szolgálatára. Gimnáziumi tanulmányait a budapesti kegyesrendi, a budapesti, II. ker. egyetemi, a pozsonyi kir. katolikus főgimnáziumokban és az esztergomi érseki papnöveldében végezte (1868—76.) s érettségét az esztergomi bencés főgimnáziumban tett. 1876—1880-ig Bécsben folytatta egyetemi tanulmányait s mint a Pázmáneum növendéke, az egyetem teológiai karán hittudományi és keleti nyelvészeti tanulmányokat végzett és sikeres vizsgálatot tett. Bécsből hazatérve (1881—1882), a budapesti

tudományegyetem bölcsészeti fakultásán négy félévig klasszika-filológiai kollégiumokat hallgatott s e tárgykörből középiskolai tanári oklevelet nyert. 1882 szeptember 1-től december 31-ig a soproni Csöndes-féle intézetben működött, mint gimnáziumi tanár. 1882 december 27-ikén Szabadka szab. kir. város közgyűlése helyettes tanárnak választotta meg a görög és latin nyelv tanszékére a városi főgimnáziumhoz s ezen állásának elfoglalására a vallás- és közoktatásügyi minisztertől kapott felhatalmazás alapján a szegedi tanterületi főigazgatóság 1882 december 30-án adott engedélyt. 1885-ben (június 24.) választotta meg a tanács ugyanazon szaktárgyak rendes tanárává s e választást még azon év augusztus 26-án erősítette meg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, 1888 december 21-én pedig *véglegesítette* ezen rendes tanári állásában. Ily minőségben működött 1895 május 31-éig. Kerek számban tehát 12 és fél évet töltött Szabadkán. Erre az időre esik házassága, ugyanis 1889 május 14-én vezette oltárhoz Aradon váradi Török Gizellát, ma is élő s velünk gyászoló özvegyét, aki férje elhunytá után alapító tagjaink sorába lépett.

Dr. Gohl Ödön szabadkai tanárkodásáról legyen szabad elmondanom egy kicsiny, de találó jellemzést. Évekkel ezelőtt egy volt tanítványa kereste föl a múzeumban, ahol a régi reminiscenciák felújítása után e szavakkal fordult az egykori tanár volt tanítványához:

„Mondja meg őszintén, milyen véleményvel voltak rólam Önök, mint tanárjukról?“ A tanítvány rövid gondolkodás után a következő lakonikus feleletben válaszolt: „*Nagyon szigorú volt Tanár úr, de mindnyájan szerettük, mert igazságos volt!*“ Azt hiszem, hogy ennél nagyobb elismerést tanítványától egy tanár sem kívánhat!

Dr. Gohl Ödön tudományszomjas lelkét — hiszen tudjuk, hogy élete utolsó napjait folyamatosan tanult, képezte és művelte magát — nem elégítette ki a többé-kevésbé egyhangú tanári pálya, pláne olyan távol a fővárosi centrumtól, ahol a korabeli újabb tudományos áramlatoktól jórészen el volt zárva! Pedig hogy ekkor már behatóbban foglalkozott numizmatikával, mutatja azt a szabadkai főgimnázium 1893—94-ik évi értesítőjében „A római birodalom pénzeiről“ írott több mint öt íves tanulmánya, mely külön lenyomatban is megjelenvén, sok fontos tanulságot és adatot nyújtott a gyűjtőknek is, mivel az addigi kutatások eredményeit foglalta össze, oly módon, hogy bátran nevezhetnők e művét kora színvonalán álló kis római *numizmatikai kézikönyvnek!* Hogy e megkezdett tudományos munkálkodást folytatni kívánta, akik az ő ambíciózus lelkét ismertük, igen természetesnek találjuk. Bizonyára vonzotta a szülői ház melege is és a sok színes emlék, amit gyermekkorából magával vitt s amelyek a mindnyájunk előtt oly rokonszenves Budához fűzték. Alkalmam volt egy ízben — mint úri háza vendégének — látni azt a szeretetteljes gyermeki vonzódást, amit ősz édesanyja iránt tanúsított a szintén ősz fiú, aki szinte nem győzte százféle figyelmességének jeleivel elhalmozni a házában megjelent szülőt, amit csak az tud kellőképpen méltányolni, akitől a Sors megtagadta ennek a szent kötelességnek örömét és boldogságát!

Lehet, hogy még egyéb okok is késztették arra, hogy Szabadkát elhagyja Budapestért, ahova 1895 május 9-iki kelettel a vallás- és közoktatásügyi miniszter kinevezte a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára asszisztensének! Nagy áldozat kellett ehhez, mert több, mint 12 éves szolgálatot hagyott oda állami hivataláért, ahol pályáját ismét elől volt kénytelen kezdeni. A magasabb célok után való törekvésen kívül, csak jól szituált anyagi helyzete képesíthette erre, amely egész életén keresztül megóvta őt a szürke, köznap anyagi gondoktól s minden eszközt megadott neki arra nézve, hogy magát minden irányban nehézség nélkül képezhesse! (Ez alkalommal csak gazdag könyvtárára hivatkozom, melyben egész sereg olyan mű van felhalmozva, amely Magyar Nemzeti Múzeumunk Éremtárában is hiányzik!)

Abban az időben az érem- és régiségtárban az volt a szokás, hogy a juniornak át kellett esni az ügykezelés mindenféle ágán, az irattár, a könyvtár kezelésén, az egyes gyűjteményrészek megismerésén, míg végre valamelyik csoportnál megállapodhatott és azt véglegesen gondjaiba vehette. Ez a módszer magyarázza meg az ő sokirányú érdeklődését és sokoldalú ismeretét, amelyet mint numizmata is folytonosan értékesített tudományos munkálkodásában.

A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában 1900 májusában lett segédőrré, 1901 október 30-tól elsőosztályú segédőrré, 1902 november 27-től őrré, 1912 január 9-től ig. őrré s mint ilyen, az 1920 február 21-iki minisztertanácsi határozat értelmében az osztályigazgatói címet és jellegét nyerte. Mint osztályigazgatót nevezte ki Magyarország kormány-

zója 1923 február 6-iki kelettel, régebbi szolgálati beosztásával az Országos Magyar Gyűjtemény Egyetem tisztviselői karába az éremtár vezetőjének, amely állásában megmaradt egészen 1925-ben történt nyugdíjba vonulásáig.

Tudjuk, hogy nyugalomba vonulása után nem sok idő múlva agyvérzés érte, de ennek elég súlyos következményeiből mindnyájunk szemeláttára és őszinte örömeire jóformán napról-napra gyógyult ki s nyerte vissza rövidesen korábbi szellemi frissességét és erejét. A múlt év novemberében még itt elnökkölt egyik választmányi ülésünkön. De ezután nemsokára súlyosabb betegségbe esett, amely 1927 december 5-én elragadta az élők sorából. December 7-én kísértük örök nyugvóhelyére, a Kerepesi temetőben. A ravatalát körülálló különböző rendű és rangú előkelő résztvevők tömege mintegy szimbóluma volt az ő sokoldalú munkás életének!

*

Dr. Gohl Ödön tudományos munkálkodásának kettős színtere volt: a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Numizm. Társulat! E két munkakör tartalmilag rokon, célja is közös — numizmatikának, mint tudománynak művelése és felvirágoztatása; de a cél elérésére szolgáló eszközök különbözőek! A múzeumban a *hivatalnok* részére előtérbe nyomul a *gyűjtés*, a Társulat életében fontosabb a *gyűjtők kioktatása és vezetése*. A céltudatos múzeális gyűjtés és az ezzel járó feldolgozási munkálatok egyfelől, a magángyűjtők irányítása és buzdítása másfelől volt az a két eszköz dr. Gohl Ödön kezében, amelynek módszeres és összehangzatos használatával annyi eredményt el tudott érni és annyi sikert fel tudott mutatni!

Mint múzeumi ember, különösen fájtalta, hogy éremgyűjteményünk *antik görög része* olyan hiányos s a nagy európai múzeumokéhoz viszonyítva olyan szegény! Nem nyugodott tehát addig, amíg a minisztériumban ki nem eszközölte, hogy az éremtár e gyűjteményrész gyarapítására külön évi dotációban részesüljön. Ez az összeg — úgy emlékszem — 10.000 korona volt, tehát már ezelőtt 16—18 évvel is elég csekély arra, hogy a fölemelkedett piaci árak mellett nagy hézagokat lehetett volna vele pótolni, hiszen abban az időben is egy jobb szicíliai dekadrachma 3000 márkánál többbe került (több, mint 4000 pengő) (Weber 684. sz.) s egy kamarinai, Kr. e. V. századi didrachma 4000 márkáért kelt el (5 és fél ezer pengő) a Weber-árverésen (559. sz. 1908-ban); néhány éven keresztül mégis igen jelentős sorozattal tudta gyarapítani belőle az éremtárat! Bátran fölvehetjük itt azt a kérdést, hogy hol lennének ma, ha ez a gondolat azelőtt 50 évvel, a 60-as évek folyamán jutott volna eszébe valakinek, amikor még sokkal könnyebbek és olcsóbbak voltak a megszerzési lehetőségek?!...

A Magyar Nemzeti Múzeum antik görög éremanyagának sikeres kiegészítésénél is nagyobb és elévülhetetlenebb érdeme azonban dr. Gohl Ödönnek gazdag barbárpénzgyűjteményünk összehozása. Amily nagy lelkesedéssel gyűjtögette össze a hazánk területén előkerült görög és római barbár utánvereteket, époly szorgalommal és fáradsággal jegyezte föl azoknak lelőhelyeit; csoportosította a gyűjteményben geográfiai, tipológiai és metrológiai analógiák alapján az egyes darabokat és állította össze azt a leletterképet, amelybe több mint 400 barbár lelőhelyet jegyzett be. Ezirányú múzeális munkájának közrebocsátott tudományos eredményeiről később fogok még megemlékezni!

Dr. Gohl Ödön intenzív érdeklődése és szeretete a görög pénzek iránt nemcsak a múzeumi tisztviselő lelkiismeretes köteleességteljesítésének tudható be, hanem annak is, hogy az ő nemes ízlése s minden szépért rajongó lelke esztétikai kielégülést is talált a klasszikus kor ezen örökre művészi emlékeiben. A barbár-pénzek iránti vonzalmát pedig növelte az a sok érintetlenül álló probléma, amely e pénzek körül csoportosult s az a vágy, hogy ezek megoldása által hazai földünk *azon korbeli* történetére és gazdasági viszonyaira derítsen világosságot, amely korra nézve az írott források igen keveset mondanak s amit mondanak, az is legtöbbször ellentétben áll egymással!

Ne gondoljuk azonban, hogy akár a görög, akár a barbárpénzek iránt viseltetett különös vonzalma miatt elhanyagolta volna a gondjaira bízott gyűjtemény egyéb ágait! Éppen olyan lelkesedéssel és odaadással gyűjtötte, határozta, rendezte a történelem fontosabb eseményeit megörökítő, a nevezetesebb személyek érdemeit hirdető emlékérmeket is, egészen a legmodernebb kor plakettjéig, akárcsak az éremszerű bárcákat és zsetonokat, mert a rájuk fordított tanulmányok alapján mindegyiknek meg tudta festeni történeti hát-

terét, meg tudta látni művelődés- és művészettörténeti, kereskedelmi vagy gazdasági vonatkozását és fontosságát s az ezeken alapuló múzeális értékét. Tőle tanultam azt a teljesen magamévá tett alapelvet, hogy múzeumi szempontból minden egyes emlék egyformán fontos és méltó a megőrzésre. Izgathatja gyűjtőszenvédélyünket egyes darabok ritkasága, művészi becse, kiváló fenntartása stb., a magángyűjtő ezek alapján osztályozhatja is a megszerzésre kíváncsi darabokat, de a múzeumi tisztviselőnek mindig azon kérdésből kell kiindulnia, hogy megvan-e a gyűjteményben vagy nincs s ez utóbbi esetben egyformán törekedni kell a 10 fillért és a 10.000 pengőt érő darab megszerzésére!

Ha tanári működését a legauthenticusabb forrás alapján azzal jellemezhetjük, hogy „szigorú és igazságos” volt, múzeális tevékenységét ebbe a három szóba tömöríthette minden kollégája: „pedáns, hűséges, lelkiismeretes!”

Sok ajándéka!... Kolonics elefántcsont medália a Berchtold-gyűjtemény árverésén. 1100 korona.

*

Utóljára hagytam különös kiemelés és hangsúlyozás céljából egyik legnagyobb múzeális érdemét és eredményét: az *Éremtár önállósítását*! Ő volt az eszme felvetője, ő volt a gondolatnak szakadatlanul propagálója, ő talált rá utat és módot, hogy a minisztériumban is komolyan foglalkozzanak a kérdéssel s ő informálta és győzte meg ennek szükségességéről s nyerte meg pártolóiul hivatali feljebbvalóit s bizonyára ő is örült a legjobban, amikor 1926-ban e célját megvalósulni láthatta!

Amellett, hogy hivatalos szolgálata alatt is mindent elkövetett az éremtár önállósítása érdekében, — ismerve állami intézeteink szűkös javadalmait —, évek hosszú során át kereste a módot arra, hogy az éremgyűjtemény gyarapítására szolgáló csekély dotációt megnövelje. Már néhai báró Szalay Imre igazgatósága alatt — akkor még oly feltétellel, hogyha az éremtárat önálló osztállyá szervezik — burkoltan célzásokat tett arra nézve, hogy valaki a múzeum részére nagyobb alapítványt óhajtana tenni, melynek jövedelméből a hagyományozó intenciói szerint az éremtár évek során át szukcesszíve vásárolhatna. Ezt többször megismételte később is! Csak élete utolsó évében nyilvánította ki, hogy ez a „valaki” Ő, amikor végrendelete megszövegezésével foglalkozott. Az volt ugyanis alapos megfontolások után eltökélt célja, hogy nagyértékű budai házát és a hozzátartozó gyönyörű telek egy részét a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának hagyományozza. Ennek bármily módon befolyó jövedelméről úgy óhajtott rendelkezni, hogy egyharmadrésze évről-évre egy összegben tőkésítendő lenne, kétharmadrésze pedig vásárlásokra fordítható. A vásárlásokra nézve azt kívánta volna kikötni, hogy az összegből elsősorban az antik görög éremgyűjtemény szaporítandó, mindaddig, míg Nemzeti Múzeumunk gyűjteményének ez a része, a nagy európai gyűjteményekhez viszonyítva, legalább második helyre nem emelkedik. Ennek az örömdetes időnek elérkezte után vásárolhatók lettek volna belőle *először* barbárpénzek, *másodszor* pedig olasz és németalföldi reneszánsz-emlék-érmekek. Fájdalom azonban ezzel a nagylelkű jóakarattal és ökonómikus elgondolással tervezett szándéka nem valósulhatott meg, mert végrendelete elkészítésében meggátolta váratlan halála!

Dr. Gohl Ödön nagyarányú múzeális tevékenységének, gyűjtésének, feldolgozásainak, rendszerezésének s ezekkel kapcsolatban folytatott sokféle tanulmányainak eredményeit, hogy úgy mondjam, gyümölcseit, Numizmatikai Társulatunk keretében tette közkincsé! Közkincsévé a magyar *gyűjtő* társadalomnak is, de közkincsévé elsősorban a *hazai*, másodszorban a *külföldi* numizmatikai tudománynak is!

Mindnyájunk emlékezetéből elevenen tükröződik még vissza közöttünk való forgolódásának képe, amikor minden apróság iránt való érdeklődésével egyik társunknak felvilágosításokat adott, a másikat praktikus tanácsokkal látta el, a harmadikat erre vagy arra buzdította, s amikor évek hosszú során át leszűrte tapasztalatait készséggel és jóakarral osztogatta, itt, ebben a helyiségben!

De bármily értékes és felejthetetlen Társulatunkban kifejtett ezirányú tevékenysége, mindnyájunknak el kell ismernünk, hogy a legmaradandóbb emléket mégis mint a Numizmatikai Közlöny szerkesztője állította magának. Az 1902 júliusi választmányi ülés bízta meg a Közlöny szerkesztésével. Még azon évben közre is bocsátotta 8 ívnyi terjedelemben annak első évfolyamát. Beköszöntőjében rövid áttekintést ad a régi magyar numizmatikai

életéről, ismerteti e téren a mai nemzetközi helyzet képét s körvonalazza a Magyar Numizmatikai Társulat feladatait és vázolja a Numizmatikai Közlöny programját. Amint jól tudjuk, ez a program a megvalósulásban, a Numizmatikai Közlöny egymásutáni évfolyamaiban, sokkal színesebb és gazdagabb tartalmat nyert a tervezetnél. Eltekintve most a szerkesztéssel járó számtalan nehézség leküzdésétől, abban kívánom kiemelni az ő nemzedékekre kiható és elvülhetetlen érdemét, hogy Társulatunk ezen folyóiratában tette közzé tudományos munkálkodásának eredményeit, amelyek nemcsak a mi okulásunkra szolgáltak, nemcsak a magyar numizmatikai tudományt vitték előbbre és nemcsak hazánk határain belül szereztek nevet neki, hanem a külföldi szakemberek osztatlan elismerését is kivívták számára! Egyik vezérlő elve az volt a Közlöny szerkesztésénél, hogy a már egybűt megjelent numizmatikai tárgyú anyagot is megtalálja benne az olvasó. Ezért valamilyen formában igyekezett saját tanulmányainak azon eredményeit is beleszőni a Közlönyben tárgyalt témák keretébe, amelyek tollából előzőleg más folyóiratban (pl. Arch. Ért.) már megjelentek.

A Numizmatikai Közlöny I. évfolyamának csaknem a felét (3 és fél ívet) az eraviszkus nép pénzveréséről írott tanulmánya tölti ki, „A budapesti eraviszkus éremlelet“ címmel (I. 17—45. l.), melyben a nevezetes lágmányosi éremleletet dolgozza fel. Saját szavai szerint ez a lelet „numizmatikai szempontból különösen azért fontos, mert még egyetlen eraviszkus éremleletet sem ismertettek a maga egészében, sem pedig szigorú, helytálló kritikával és megkülönböztetéssel, és mert az efajta leletek nagyon ritkák.“ (17. l.)

F. tanulmányában Neudeck Gyulával szemben foglal állást, aki a trsztennai (Trencsén m.) hasonló összetételű lelet alapján ezeket az éremfajokat a *kvádoknak* tulajdonította, vagy legalább is kvádföldön veretteknek. Ezzel a köztudatba is átmént felfogással szemben az eraviszkusok területe nem a Vág-völgye volt, hanem Fejér, Esztergom és Pest megyék egy része s ezek a szóban forgó pénzfajok határozottan az eraviszkus nép veretei. A lelet korára nézve azon eredményre jut, hogy „az eraviszkus pénzeket a római köztársaság idejében, vagy legkésőbb a császárság legelején verték“ (41. l.) s „az eraviszkusok pénzverése a római császárság első évtizedeiben, legkésőbb Tiberius alatt, megszűnt.“ (40. l.)

Aki figyelmesen átolvassa e tanulmányt, lehetetlen észre nem vennie annak tudományos művészi felépítését s azt a szigorúan kritikai módszert, amellyel a szerző dolgozik, amikor a rendelkezésre álló történelmi és földrajzi irodalom forrásainak, az epigráfia adatainak, a stílkritika tanulságainak, a rokon éremfajok analógiai bizonyítékainak, a metrológiai összefüggéseknek szilárd alapjára építi fel minden egyes következtetését és megállapítását. Bátran elmondhatjuk, hogy e tanulmány hazai irodalmunkban a barbárpénzek történetének legalaposabb és legkidolgozottabb fejezete, mely európai viszonylatban is minden tekintetben megállja a helyét. (1904-ben a Wien. Num. Zeitschr.-ben német nyelven is megjelent.)

A Közlöny II. évfolyamában (30—32. l.) „Numizmatikai adatok a Duna-völgyén át való gall-kelta összeköttetés megállapításához“ című cikkében Charles Robert és Adrien Blanchet következtetéseit támogatja alá egy széles kiterjedésű kelta népszövetség fennállásáról. Többoldalú megfigyelései alapján egyes barbár pénztípusokról kimutatja, hogy azok hazánkban, vagy legalább is keletről, a Duna-völgye útvonalán át kerültek Galliába, a Kr. e. III. századtól időszámításunk kezdetéig terjedő időben.

Ugyanezen évfolyam III. füzetében (57—61. l.) az „aranyos-medgyesi“ barbárlelet publikálásával kapcsolatban ismét fölveti azt a kérdést, hogy „*kik? hol? mikor verték?*“ a benne előforduló pénzeket, amely kérdések képezték problémáit már előbb a nagybisztereci (Arch. É. 1900. XX. évf. 224—41.) és nádasdi (A. É. 1902. 322.) éremleletek ismeretésekor is. Tipológiai összehasonlítások, leletadatok, régi auktorok s újabb kutatások alapján (l. aranyos-medgyesi) megállapítja, hogy e pénzfaj forgalmi területének közép-pontja Szatmár megye volt s hogy a lelet a koisztobók nevű nép pénzeiből áll, amely nép a mai Szatmár megyében és valószínűleg a nyugat felé szomszédos vármegyék területén lakott és hogy e pénzek a Kr. e. II. században készültek és voltak forgalomban Bereg, Szatmár stb. megyékben. (61. l.) A III. évfolyamban „Újabb adatok a kotinus és koisztobokus népek pénzeiről“ című cikkében (4—8. l.) a koisztobokusok területének a szomszédos kotinus és osi néptörzsek hazájához viszonyított földrajzi fekvését igyekezik tisztázni az előfordult leletek alapján.

A „szarmata érmek“-et ismertetve (VII. 77—87.) iparkodik megállapítani a leírt darabok prototípusait s a hátlapjukon állandó hold és csillag ábrázolás alapján nem is rendes forgalmi pénzeknek tartja azokat, hanem vallásos jelvényeknek vagy amuletteknek, amelyeknek keletkezését a napisten kultuszával hozza kapcsolatba, amely kultusz a Duna-Tisza közén lakó szarmaták közt is el volt terjedve.

A Közlöny V. évfolyamában „A Pallas-fejes arany barbárpénzek“-ről írva, Kennerrel szemben azt vitatja, hogy e pénzfaj nem hozható kapcsolatba a római aureusokkal, hanem a macedóniai státerekkel van összefüggésben s azok veretési ideje nem az Augustus utáni időbe teendő, hanem a pannóniai római uralmat megelőző korba.

A Krassó-Szörény megyei Raffnán előkerült barbárlelet darabjait az érmek jellemző vonásai alapján (durva és homályos alakok mindkét oldalon, visszalapált szélek, felirat és mellékjegy hiánya) abba a korba helyezi, amikor a mintául vett makedón pénzek típusai a többszörösen közbeeső utánzások folytán már eldurvulva kerültek ki a másoló kezéből, ami a Kr. e. II. században lehetett. (14. évf. 1. s. köv.)

A szalacsikai kelta pénzverővel és bronzöntőműhellyel Darnay Kálmánnak az Arch. Értesítőben megjelent cikke alapján foglalkozik s igyekezik fogalmat nyújtani a saját elképzelése alapján a barbárpénzek előállítási módjáról verés és öntés útján, valamint az elhez szükséges érembélyegek és mintákéről. Azon feltevésből kiindulva, hogy az aprópénz a forgalom növekedése és az adás-vétel megkönnyítésének szüksége hozta létre s a szalacsikai lelet darabjait összevetve egyéb kaposvölgyi pénztípusokkal, arra az eredményre jut, hogy a lelet a Kr. e. I. századnál, annak is az első felénél, amikor a római pénz hatása még nem vált érezhetővé a kelta pénzverésen, későbbre nem tehető. E lelettel kapcsolatban ismerteti azon vidék barbár pénzverésének és barbár törzseinek történeti viszonyait is a rendelkezésére álló adatok alapján.

A barbár pénzverés körében az eraviszkusok után a legbehatóbban foglalkozott az úgynevezett Biatec-csoportbeli pénzekkel és az ehhez tartozó változatokkal, amelyek a barbár pénzverésnek minden esetre a legegényibb és legrokonszenvesebb részét alkotják. A Numizmatikai Közlöny lapjain is többször visszatér hozzájuk, vizsgálja őket a legkülönbözőbb szempontokból. „A rétei barbárpénz lelet“ leírásában azt mondja róluk, hogy valamennyi egyéb hazai és középeurópai barbárpénztől élesen különböző stíl, minden többlettől idegen művészi motívumok, más eszme és más kivitel jellemzi őket s bennük egy idegen kultúra műveivel állunk szemben. „A philippeusoknak untalanul ismételt, sokszor dekadens, majdnem mindig modoros hazai utánzataival szemben egészen máshonnan, — részben talán eredeti koncepcióból, másrészen nyilván klasszikus eszmekörből, egyes esetekben már biztosan római forrásból merített éremképek, a szomszédos Noricum némely barbárpénzeivel közös részletek, egészen új kifejezési móddal, sokoldalú változatossággal jelennek meg rajtuk.“ Egyszersmind konstatálja már a Közlöny VIII. évfolyamában e pénzek egyes válfajain a mintaképtől való fokozatos eltávolodást s a különböző kezek munkáit is. Ezt a sok jellegzetességet a Közlöny XX. évfolyamában azután úgy magyarázza, hogy a vándor éremvésők magukkal hozott szakbeli ismereteinek és formakincsének tudható be a rajtuk mutatkozó itáliai, gall stb. pénztípus; míg a nép ősi hagyománya, vallásos hite és faji szokásai tükröződnek vissza ezen pénzek kirívó egyéniségében. A Közlöny XII. köt.-ben a Biatec-csoportbeli *aprópénzeket* vizsgálja a rétei és tótfalusi leletek aprópénzeivel kapcsolatban s itt azt az eredményt szűri le, hogy a Kr. e. I. század első felében vert tótfalusi aprópénzek hatottak Biatec népére, mert érdekében volt a közkedveltségnek örvendő és a kiskereskedelem céljaira a régi nagypénzeknél sokkal alkalmasabb tótfalusi fajta aprópénz verését *abban az időben* átvenni és utánozni, amikor ez még virágzott és keresletnek örvendett. A rétei aprópénzeket bizonyos ideig párhuzamosan verték a tótfalusival, de két különböző néptörzs verette, amiről a lelőhelyek győzhetnek meg bennünket, amennyiben olyan leletet nem ismerünk, amelyben e két pénzfaj vegyesen fordult volna elő.

A tótfalusi lelet pénzeiről állapítja meg, hogy vagy az eraviszkusok verték a lágymányosi típusok előtt, vagy az eraviszkusok előtt otthagott népek, vagy pedig az *eraviszkusok szomszédai* (azali törzs?) s ez utolsót tartja legvalószínűbbnek. A rétei lelet darabjairól csak a Biatec-csoportbeli többi fajok tisztázása után lehet véleményyt mondani.

A dunaszekcsői, nagyhörcsöki, rákosi, temesdi barbárleletekről közölt ismeretét, „Barbár pénzeink prototípusai“, „Átvert barbárpénzeink“, „Adalékok a hazai

barbárpénzek Corpusához“, „A görög pénzek forgalma Magyarországon“ című cikkeit futólag említve, csak két dologról kívánok még dr. Gohl Ödönnek e tárgykörben kifejtett munkálkodásával kapcsolatban megemlékezni. Az első az, hogy Ő foglalkozott legelőször a magyarországi leletekben előforduló barbár aranypénzekkel s barbár népeink aranyverésének kérdésével. Ebben a kérdésben önálló véleménye az (mint X. 52. I. „Barbár aranypénzeink“ cím alatt kifejti), hogy a hazánk területén előforduló barbár aranypénzverésre főként N. Sándor makedóniai aranyai voltak befolyással. A szivárványtálacskák egyes típusait is ebből vezeti le! Ennek okát a nyugati barbártörzsek aranyverésével szemben abban látja, hogy a déli és keleti kelta vándorlások következtében a dunavidéki törzsek csak későbbben helyezkedtek el s a görög világgal való kereskedelmi kapcsolataik is későbbben létesültek, mint pl. a nyugati galloké! Szerinte hazánk területén legelőször a Biatic-csoportba tartozó aranyakat verték. De ez is rövid életű volt s ha e néptörzs muszba s verése tiszta aranyvalutára volt is alapítva, csakhamar átcsapott az a bimetalizmusha s végül kizárólag az ezüst valutára tért. Ennek okát pedig abban látja, hogy hazánk La Tène-kori lakosai aranyban szegények voltak, meg abban, hogy az Itália felől Pannoniának irányuló római kereskedelem, a római dénárt hozta piacra, ami ismét az ezüst valutának kedvezett.

A második kiemelni valóm pedig az, hogy jórészen az ő rábeszélésének és buzdításának köszönhetjük a Dessewffy-féle Barbárpénzek katalógusának megjelenését is, melyhez ő írta a Bevezetést és ő készítette a végtelenül becses concordantiát és tárgymutatót!

Annak jellemzéséül, hogy micsoda valóságos intuitióval járt el a barbárpénzek rendszerezésében, legyen szabad egy példát fölhoznom: a Dessewffy-féle táblák elé írt bevezetésében északkeleti Magyarország barbárpénzeit csoportosítva, a XI. t. 293—295. számairól, amelyekre lelőhely hiányában Dessewffy gróf is csak De la Tour és Forrer műveire hivatkozik, ezt írja: „csak némi valószínűséggel véljük a 293—295. sz. pénzfajt hazánk északkeleti vidékeire beosztani“. (6. l.) Nem volt neki kézzelfogható adata ehhez a beosztáshoz, de gyakorlott szeme és éles stílkritikája alapján kiérezte hovatarozandóságukat! A jelen év elején sikerült ugyanis ebből a meglehetősen ritka fajból, amelyből eddigelé csak három változat volt gyűjteményünkben (két drb. Delhaes + egy drb. törzsgyűjt.), egy újabb példányt megszerezni. Volt tulajdonosa, egy szavahihető úrinő bemondása szerint, e darabot Beregszász mellett találták édesatyja birtokán. A leletadatban nincs okunk kételkedni; tehát általa fényesen igazolhatjuk Gohl Ödön feltevésének helyességét!

*

T. ü. Közönség! Nem lehet céлом ez alkalommal dr. Gohl Ödön irodalmi munkásságát teljes egészében bemutatni, de pár szóval mégis meg kell emlékezni arról a sokirányú tevékenységről, amelyről írásai tanuskodnak.

Nézzük csak a Budapest Régiségeiben (VI., VII. kötet) megjelent „Budapest emlékérméit“, ahol Buda 1686-iki visszafoglalásának emlékére vert érmeket állítja össze, mennyi történeti kutatás, művészeti megfigyelés, praktikus összeállítás fűződik ebben az egyes érmekhez csatolt pontos leírásokhoz és aprólékos adatokhoz! Ezen művében s az ennek folytatását képező Bp. U. E.-ben, mely részletekben a Numizmatikai Közlöny mellékletekép, majd különlenyomatban Társulatunk kiadványai sorában jelent meg, szülővárosa iránti szeretetét és háláját akarta leróni, de ugyanakkor a gyűjtők munkáján is könnyíteni óhajtott, mikor kezükbe adta a fővárosi vonatkozású emlékérmek eddig sehol össze nem állított sorozatának leírását.

De akármerre lapozunk a Numizmatikai Közlöny első XXIV. évfolyamának kötetében, lépten-nyomon az ő nevével, kutató és publikáló munkásságával találkozunk! Egyik helyen a görög búbájós érmekről értekezik, a másikon a római medálionokat vagy Regalianus és Dryantilla pénzeit tárgyalja; egyik füzetben az éremhamisítási módokkal ismereti meg a gyűjtőket, hogy a becsapódástól mentesüljenek, a másikon a pénzverési technikákat írja le, a kézzel való kalapácsolástól kezdve, a különféle hengeres sajtológépekkel való pénzérmék készítésén keresztül, a csavarmenetes gépek használatáig és a gőzerővel való pénzverésig; fontosabb leleteket közöl részletesen a római kortól kezdve az újabb időkig, majd ritka bankókat mutat be (lőcsei 10 kr-os, komáromi értesítő 3 kr-osa, óbudai papírpénz, Fiume város pénztáruatlányai stb.); a numizmatikai ritkaságok rovatában egész

sereg különböző becses és ritka emlékre tereli a gyűjtők figyelmét; sorozatosan állítja össze a római pénzeknek Cohenben nem található változatait; egy csoportba szedve teszi közzé s adja ki legtöbbször különlenyomatban is a: magyar iskolák (1909), magyar orvosok (1911), magyar robotjegyek (1903), magyar bányapénzek (1920), magyar egyházi emlékérmek (1912) és a magyar királyok koronázási érmeinek és háborus emlékeknek összeállítását; a legaprólékosabb részletezéssel és minden lehető adat összehordásával írja meg Weszerle József életét és munkásságát, vagy másutt Delhaes István gyűjtői tevékenységét; többízben foglalkozik a magyar szabadságharci érdemkereszt létrejöttének körülményeivel s kimutatja, hogy ezzel a szabadságharcban résztvevő magasabbrangú honvédtisztek érdemeit jutalmazták a régi érdemkoszorútól függetlenül és hogy ezeket nem tömegesen készítették és nem egyszerre, hanem külön-külön megrendelésre, talán nem is rajz, hanem csak leírás után; a korponai és nyitraudányi éremleletek publikálásában átlép árpádkori pénzverésünk területébe s ez utcbbinál éles szeme meglátja, hogy a leletben előforduló több, mint 200 darab Salamon-dénár közt a C. N. H. 21. sz. teljesen hiányzik, amit nagyon logikusan és helyesen arra vezet vissza, hogy ez az éremfaj Salamon uralkodásának későbbi éveiben veretett és a lelet elásásának idejében még nem volt forgalomban. Amint tudjuk, ezen megállapítását Hóman kutatásai is teljesen igazolták.

Külföldi folyóiratokba is dolgozik. Említettem már, hogy a lágymányosi eraviszkus éremleletről szóló tanulmánya megjelent a Wien. Num. Zeitschr.-ben is. A szalacscai leletről a párisi Revue Numismatique-ban is értekezik. Az 1901-ben alakult nemzetközi numizmatikai társulat folyóiratában a Bulletin international de Numismatique-ban az övé az első cikk: *La trouvaille de Nádasd* címen, mely magyarul előbb már az Arch. Ért.-ben is megjelent, A Memoire international de Num.-ban (1900) *La trouvaille de Nagybistrec* címen e lelettel kapcsolatban a kotinus pénzverésről összehordott adatait közli s a Gazette Num. magyar levelezője, utóljára az olasz Annuarióban az övé a legterjedelmesebb cikk, melyben a magyar éremgyűjtésről és újabb medalisztikáról tájékoztatja a külföldet.

E főbb vonásokban vázolt sokoldalú munkálkodásáért választotta Társulatunk, külföldön pedig a svájci és a belga Num. Társ. tiszteletbeli, a bécsi Num. Társ. levelezőtagjává s ennek jutalmazásáért avatta a Kolozsvári Tudomány Egyetem bölcsészeti kara tiszteletbeli doktorává 1909-ben.

Hogy a külföld is mennyire értékelte és méltányolta az ő tudományos munkálkodását, mutatta az a sok részvétnyilatkozat, amely halála után a nyugati államokból a Magyar Nemzeti Múzeumhoz és a Numizmatikai Társulathoz érkezett.

*

Az elmondottakhoz vegyük még hozzá a végtelen udvarias, magyar-vendégszerető ember jellemvonásait, aki otthonában szinte nem találta vendégeinek helyét s minden lehetővel kedveskedett nekik; akkor az elmondottak alapján összetevődik előttünk dr. Gohl Ödönnek, az embernek és barátinak, a múzeumi hivatalnoknak és tudósnek, Társulatunk vezetőjének és oszlopának képe, hacsak főbb vonásokban is!

Róla való szerény megemlékezésemet Arany János ezen szavaival fejezem be:

„Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt,
Hanem lezárván ami benne földi,
Egy éltető eszmévé finomul!”

Ő is milliókra költötte dús lelke kincsét, tudományos munkálkodásában, ami a miénk magyaroké és az ő nyomdokain haladó nemzedékeké!

Egyéniségétől minél tovább távolodunk időben, annál inkább tisztul meg az minden földiségétől és Ő előttünk, a magyar numizmatika művelői előtt, mindvégig az önzetlen, lelkes munkásság mintaképe és örök ideálja marad!

Budapest, 1928 március 29.

† Harsányi Pál.

Gohl Ödön irodalmi munkássága.

1894. A római birodalom pénzeiről. Szabadka, 1894, 88. 1. 2. t
1895. Régiségek a szabadkai főgymnasium gyűjteményében. (Arch. Ért. 1895, 312—315. l.)
1897. A nagyvárad püspökség egyházi emlékeinek statisztikája. (Arch. Ért. 1897. 372—76 l.)
1898. A klasszika archaeológia fejlődése és a római múzeumok. (Középiskolai tanárok olaszországi tanulmányútja emlékkönyvében 1898.)
- „ A talizmán érmekről. (Magyar Salon 1898, dec.)
- „ Gerece Péter: Szobrászati emlékek Magyarországon. (Arch. Ért. 1898, 67—69. l.)
1899. Budapest emlékérméi. Különl. a „Budapest Régiségei“-ből. Budapest, 1899, 118. l.
- „ Római edények Szabadkán. (Arch. Ért. 1899, 270—296. l.)
- „ Római múzeumok. (Római Világ 1899.)
- „ Szabadkai szükségpénzjegy a szabadságharc idejéről. (Bács Bodr. m. tört. társ. évk. XV. évf., 118—121. l.)
1900. A nagybisztereci kelta érmek. (Arch. Ért. 1900, 221—241. l.)
- „ A nemzeti múzeum éremtárának gyarapodása az 1899. évben (A) csoport. (Arch. Ért. 1900, 434—439. l.)
- „ La trouvaille de Nagy-Bisztetec. Essai sur le monnayage des Cotini celtiques. (Mémoires du Congrès international de Numismatique de 1900, 90—98. II.)
1901. Krisztus-érmek. (Arch. Ért. 1901, 100—104. l.)
- „ A Magyar Nemz. Múzeum bizanci súlyai. (Arch. Ért. 1901, 193—198 l.)
- „ Adalékok a Krisztus-érmekhez. (Arch. Ért. 1901, 335. l.)
- „ Nemzetközi érmészeti kongresszus Párisban. (Arch. Ért. 1901, 274—77 l.)
- „ Kelta és egyéb barbár érmeink technikai sajátosságai. (Arch. Ért. 1901, 351—359 és 403—421. l.)
1902. A nádasi éremlelet. (Arch. Ért. 1902, 322—331. l.)
- „ A magy. nemz. múzeumi éremtár 1901. évi gyarapodása. (Arch. Ért. 1902, 186—191. l.)
- „ La trouvaille de Nádasd, (Bulletin International de numismatique. 1902, 3—5. l.)
- „ A M. N. Múzeum éremtára. Antik érmek, osztrák pénzek emlékérmek stb. Az éremtári A) csoport története és mai állapota. (A M. N. Múz. múltja és jelene 170—174. l.)
- „ Emlékérmeink. (A milleniumi díszmunkában.)
- „ A lágymányosi éremletről. (Budapest régiségei VIII)
- „ A sebesicsi éremlelet. (Bács-Bodrog m. tört. társ. évk. XVII. k. 175—178. l.)
- „ B. Vay Béla: Az én régi pénzeim (ism.). (Budapesti Szemle 1902, 465—468. l.)
- „ Mint a N. K. szerkesztője ellátta a köv. rovatokat: Leletek, Múzeumok és gyűjtemények. — Irodalom. — Numizmatikai ritkaságok. — Különfélék.
1902. Beköszöntő. (N. K. 1902, 5—6. l.)
- „ A budapesti eraviskus éremlelet. (N. K. 1902, 17—45. l.)
- „ A magyarországi szabadkőműves érmek leírása a Hamburgische Zirkelcorrespondenz által kiadott „Mitgliederreichen“ II. kötetébe.
1903. Adatok pénzverdénk technikai felszerelésének történetéhez. (N. K. 1903.)
- „ Numizmatikai adatok a Duna völgyén át való gully-kelta összeköttetés megállapításához. (N. K. 1903.)
- „ A horonyi éremlelet. (N. K. 1903.)
- „ Koisztobókos éremlelet Aranyos-Medgyesen. (N. K. 1903.)
- „ Magyar szabadságharci emlékek. (N. K. 1903.)
- „ Az óvári éremlelet. (N. K. 1903.)
- „ Haider Dániel körmöcbányai éremvész. (N. K. 1903.)
- „ Les Collections publiques de monnaies et de médailles en Hongrie. (Bulletin international de numismatique 1903, 93—99. l.)
- „ Die Münzen der Eravisker. (Num. Zeitschrift, Wien 1903.)
1904. Újabb adatok a hazai kotinus és koisztobókus törzsek pénzeiről. (N. K. 1904, 4—8. l.)
- „ Egy Virgilius érem. (N. K. 1904, 12. l.)
- „ A veszprémi múzeum Regalianus pénze. (N. K. 13—38. l.)
- „ Hallerkői gr. Haller Gábor erdélyi kincstáros érme. (N. K. 1804, 43. l.)
- „ A magyar millenium emlékérméi. (N. K. 1904, 65—72. l.)
- „ Szarmata érmek a római császárság korából. (N. K. 1904, 77—87. l.)
- „ A kisszederjesi görög éremlelet. (N. K. 94—96. l.)
- „ Jelentés németországi tanulmányútról. (M. N. Múzeum jelentései 1904.)
1905. Budapest Újabb Emlékérméi. (Bpest, 1905, 98. l. VI. t.)
- „ Hazai éremhamisítványok. (N. K. 1905, 6—11. l.)
- „ Ostábla-pionok magyar vonatkozású érmekképekkel. (N. K. 1905, 34—41. l.)
- „ Magyar szabadságharci érdemkereszt. (N. K. 1905, 42—43. l.)
- „ Egy állítólagos trójai pénz. (N. K. 1905, 43—44. l.)
- „ Apró adatok régi magyar bélyegmetszőkről és bányavárosi tisztviselőkről. (N. K. 1905, 67—69. l.)
- „ A szabadkai Szent Mihály-kongregáció érme. (N. K. 1905, 70—71. l.)
- „ A mocsoládi éremlelet. (N. K. 1905, 75—79. l.)
- „ Maximianus Herc. arany medaillonja. (N. K. 1905, 85—86. l.)
1906. Velem-szentviki kelta pénzek és bronz tesserák. (N. K. 1906, 1—5. l.)
- „ Welzer Zsigmond és neje Sal Zsófia címeres érme. (N. K. 1906, 9—11. l.)

1906. A berlini kir. éremtár. (N. K. 1906, 12—13. l.)
 „ A nyitrai káptalan robotjegyei. (N. K. 1906, 46—48. l.)
 „ Zlatnoi üvegérmek. (N. K. 1906, 48—49. l.)
 „ A magyarországi múzeumok, köz- és tanintézetek éremgyűjteményei. (N. K. 1906, 51—68. l.)
 „ Daciai és moesiaai pénzek. (Pótlék az észak-görögországi ókori pénzek corpusához.) (N. K. 1906, 77—90. 126—127. l.)
 „ Római és bizanci aranyak barbár utánzatai. (N. K. 1906, 90—92. l.)
 „ Hazai robotbárcák. (N. K. 1906, 101—102. l.)
 „ Delhaes István emlékezete. (N. K. 1906, 117—122. l.)
 1906. Újabb adatok a pallasfejes barbárpénzek csoportjához. (N. K. 1906, 122—125. l.)
 „ Szarmata érmek a M. N. Múzeumban. (N. K. 1906, 125—126. l.)
 „ A M. N. Múzeum római medaillonjai. (N. K. 1906, 127—131. l.)
 „ Görögországi búbajos érmek. (N. K. 1906, 131—133. l.)
 „ A vajdahunyadi római ezüstpénzlelet. (N. K. 1906, 137—139. l.)
 „ Az erdélyi szász temetkezési társulatok bárcái. (N. K. 1906, 146—147. l.)
 1907. Raffnán lelt barbárpénzek. (N. K. 1907, 1—4. l.)
 „ Bizanci ólombulla Krassó-Szörény megyéből. (N. K. 1907, 5—7. l.)
 „ Weszerle József. (N. K. 1907, 35—46. l.)
 „ A szalacsikai kelta pénzverő és bronzöntő műhely. (N. K. 1907, 47—64. l.)
 „ Római pénzek a M. N. Múzeum gyűjteményéből. (N. K. 1907, 77—84 és 117—124. l.)
 „ Emlékérmek Buda 1686. évi visszavételére. (N. K. 1907, 96—103. l.)
 „ A korponai középkori éremlelet. (N. K. 1907, 125—135. l.)
 „ Usine monétaire et fonderie celtique à Szalacska (Hongrie). (Revue Num. 1907. p. 170—183. Paris.)
 „ Contributions au Corpus Nummorum Romanorum. (Rivista Italiana di Numismatica 1907. p. 537—574. Milano.)
 1908. Római pénzek a M. N. Múzeum gyűjteményéből. III—IV. közlemény. (N. K. 1—8, 63—70, 89—96 és 164—169. l.)
 „ Egy brassóvidéki barbár éremlelet. (N. K. 1908, 9. l.)
 „ Erdélyi emlékérmek. (Pótlék Resch lajstromához.) (N. K. 1908, 78—79. l.)
 „ Salamonkorabeli éremlelet Nyitra-Ludányban. (N. K. 1908, 102—109. l.)
 „ Görög éremleletek. (N. K. 1908, 110—113. l.)
 „ Pótlék II. Rákóczi Ferenc pénzeinek lajstromához. (Budai Antal néven.) (N. K. 1908, 115—116. l.)
 „ A Hora-lázadás emlékérmek. (N. K. 1908, 116—117. l.)
 „ Contributions au Corpus Nummorum Romanorum. II. Série. (Rivista Italiana di Numismatica 1908. 3—4. f. Milano.)
 1909. A rétei barbár ezüstpénz-lelet. (N. K. 1909, 1—7. l.)
 „ Egy lőcsei 10-kros szükségbankó. (N. K. 1909, 19—20. l.)
 „ Magyar iskolák érmei. (N. K. 1909, 75—98. l.)
 „ A Biatic-csoportbeli barbárpénzek. (Adatok és adalékok). I. Közlemény: Biatic pénzei. II. Közlemény: Nounos pénzei. (N. K. 1909, 39—50 és 99—104. l.)
 „ Nemzetközi numizmatikai és medaillisztikai kongresszus Brüsszelben. 1910. (N. K. 1909, 110—111. l.)
 „ Adalékok a hazai barbárpénzek Corpusához. (N. K. 1909, 120—134. l.)
 1910. Nemzetközi érem- és plakettkiállítás Brüsszelben. (N. K. 1910, 25—29. l.)
 „ A titeli barbárpénzlelet. (N. K. 1910, 112—113. l.)
 „ A rákosi kelta ezüstpénzlelet. (N. K. 1910, 113—115. l.)
 1910. Dessewffy Miklós barbár-pénzgyűjteménye. (N. K. 1910, 129—130. l.)
 „ A brüsszeli kongresszus és éremkiállítás. (N. K. 1910, 130—132. l.)
 „ A „Dessewffy Miklós gróf barbárpénzei“ című munka előszava, meghatározásai, konkordanciái és repertoriuma.
 „ Note sur les monnaies barbares de la Hongrie. (A brüsszeli nemzetközi III. numizm. kongresszus munkálatainak kötetében.)
 „ Jelentése a brüsszeli harmadik nemzetközi numizmatikai kongresszusról s az azzal kapcsolatos tanulmányútjáról. (N. M. évi jelentései, 1910.)
 1911. Magyar orvosok emlékérmek. (N. K. 1911, 1—18. l.)
 „ Adalékok a hazai barbárpénzek Corpusához. II. közlemény. (N. K. 1911, 24—27. l.)
 „ Barbár aranypénzeink. (N. K. 1911, 52—70. l.)
 „ A csorbai tó emlékérmek. (N. K. 1911, 74—75. l.)
 „ Magyar egyházi emlékérmek. I. és II. rész. (N. K. 1911, 85—109. és 125—140. l.)
 „ Dessewffy Miklós gróf barbárpénzei. (N. K. 1911, 119. l.)
 „ Liszt Ferenc születésének századik évfordulójára készült érmek és plakettek. (N. K. 1911, 149—150. l.)
 „ Magyar pénztörténeti adatok. (Numizmatikai Adattár I. 9. l.)
 „ Le jubilé décennaire de la société hongroise de numismatique. (Rivista Italiana di Numismatica 1911, Milano, 265—267. l.)
 1912. A Komáromi Értesítő 3-kros pénzjegyei. (N. K. 1912. 1. l.)
 „ Óbudai papírpénz szabadságharcunk idejéből. (N. K. 1912, 2—3. l.)
 „ Átvert barbárpénzek. (N. K. 1912, 44—48. l.)
 „ II. Chlotár frank király ritka aranypénzei a nemz. múzeumban. (N. K. 1912, 62—63. l.)
 „ Koson (Kotison) dák király aranypénzei. (N. K. 1912, 62—67. l.)
 „ Magyar egyházi emlékérmek. III—IV. rész. (N. K. 1912, 90—116. l.)

1912. Emlékérmek Buda visszavételére (1686). (N. K. 1912, 123—124. l.)
- „ Olasz földről. (A római kongresszus. Néhány olaszországi éremtár.) (N. K. 1912, 131—137. l.)
- „ Jelentése a római III. nemzetközi régészeti kongresszusról és olaszországi tanulmányútról. (N. M. évi jelentései, 1912.)
1913. Magyar egyházi emlékérmek. (Második pótlék.) (N. K. 1913, 20—28. l.)
- „ A Biatec-csoportbeli barbárpénzek (harmadik közlemény). (N. M. 1913, 41—51. l.)
- „ Bizanci súlyok. (N. K. 1913, 56—61. l.)
- „ A nagyberki római éremlelet. (N. K. 1913, 104—108. l.)
- „ Dessewffy Miklós gróf barbárpénz-atlasza. (N. K. 1913, 116—117. l.)
- „ Magyar robotjegyek. (N. K. 1913, 123—144. l.)
1914. A gandí éremkiállítás. (N. K. 1914, 10—16. l.)
- „ Egy gróf Sztáray-féle utalvány. (N. K. 1914, 67. l.)
- „ Kassai közmunkajegyek. (N. K. 1914, 68—70. l.)
- „ A csapói éremlelet. (N. K. 1914, 70. l.)
1914. A kricsovai barbárpénzlelet. (N. K. 1914, 131—134. l.)
- „ Háborús emlékek. (N. K. 1914, 141—143. l.)
- „ A kenézliói honfoglaláskori lelet éremmeléletei. (N. K. 1914, 144—145. l.)
1915. A dunaszekcsi barbárpénzlelet. (N. K. 1915, 2—10. l.)
- „ Gróf Dessewffy Miklós barbárpénzei. (N. K. 1915, 56—61. l.)
- „ Barbárpénz-leletek. (N. K. 1915, 71—72. l.)
- „ Barbárpénzeink prototípusai. (N. K. 1915, 81—88. l.)
- „ Magyar egyházi emlékérmek, harmadik pótlék. (N. K. 1915, 107—118. l.)
- „ A Nagyhörsök-pusztai barbárpénzlelet. (N. K. 1915, 123—127. l.)
- „ Háborús emlékek. (N. K. 1915, II. 15—18, III. 51—55, III. 101—107. l.)
1916. Fiume város pénztári utalványai. (N. K. 1916, 4—8. l.)
- „ A magyar szabadságharci érdemkeresztek. (N. K. 1916, 41—46. l.)
- „ Bács megyében lelt barbárpénzek. (N. K. 1916, 56—57. l.)
1916. Magyar robotjegyek. (N. K. 1916, 81—83. l.)
- „ A temesdi barbárpénzlelet. (N. K. 1916, 97—104. l.)
- „ Háborús emlékek. (V. rész. N. K. 1916, 12—16. VI. 57—64. l.)
1917. A magyar királyok koronázási érmei. (N. K. 1917, 1—28. l.)
- „ Háborús emlékek. (N. K. VII. 1917, 49—51, VIII. 103—123. l.)
1918. Weszerle József. (N. K. 1918, 6—7. l.)
- „ Emlékezés (Dessewffy Miklós grófra). (N. K. 1918, 93—98. l.)
- 19—20. A magyar bányapénzek. (N. K. 1919—20, 1—33. l.)
1921. A Biatec-csoportbeli barbárpénzek prototípusai. (N. K. 1921, 9—17. l.)
1921. Szabadságharci érdemkeresztjeink ötödik példánya. (N. K. 1921, 29—31. l.)
1923. A görög pénzek forgalma Magyarországon. (N. K. 1922—23, 3—12. l.)
- „ Adalékok Illyria érmészetéhez. (N. K. 1922—23, 23—26. l.)
- 1922—23. Wenger János zsetonja. (N. K. 1922—23, 27—28. l.)
1923. A pozsonyi 17 grammos barbárpénzlelet. (N. K. 1922—23, 18—29. l.)
- „ A régi pesti arany- és ezüstműves céh jutalomérméi. (Nemesfémipari Közlöny, 1923, júl. 27.)
1924. Érmészeti különlegességek.
- I. Különleges érem-anyagok. (A Magyar Nemesfémipar Evkönyve, 1924.)
- II. Alaki különlegességek. (Nemesfémipari Közlöny, 1924, III. 21 és IV. 18.)
- III. Technikai különlegességek. (Nemesfémipari Közlöny, 1924, VI. 13, 26, VII. 25, VIII. 22 és IX. 5.)
1925. Magyarország barbárpénzeinek áttekintése. (Az Érem, 1925.)
1926. Numismatique en Hongrie. (Anuario italiano per i numismatici e raccoglitori di monete e medaglie 1926, Anno. I.)
1928. Barbár aprópénzeink és darabolási rendszereik. (N. K. XXV. 1928, 31—36. l.)
- Levelezője volt a Bulletin International de Numismatique-nak és a Gasette Numismatique-nak.

H. L.

SISCIA.

Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Römermünzen.

I.

	Seite
Vorwort	14
Die Vorgeschichte der Entstehung der Münzstätte	15

I. GALLIENUS.

1. Stand der Forschung	17
2. Methodisches	19
3. Über die Ausmünzung	20
4. Entstehung und Stil der Münzstätte Siscia	22
5. Die Emissionen	24
a) Die erste Periode	24
b) Die zweite Periode	27
c) Die dritte (und letzte) Periode	29
d) Die Manipulationen der Münzarbeiter am Ende der Herrschaft des Gallienus	32
6. Die Glücksverheissungen des Kaisererlösers auf den Münzbildern.:	33
a) <i>Adventus Augusti</i> und <i>Adventus Domini</i>	34
b) <i>Pax Augusti</i> und <i>Pax Christi</i>	35
c) Das <i>aureum saeculum</i> des Kaiser-Heilandes	36
7. Die in den Münzverzeichnissen angewendeten Abkürzungen	37
8. Alphabetisches Inventar der bearbeiteten Münzen	38
a) Antoniniane	
α) Gallienus	38
β) Salonina	45
b) Aurei und Quinare	46
c) Medaillons	47
9. Tafelnachweis	48
Es folgen: Tafel I—VII.	

VORWORT.

Die Numismatik der römischen Kaiserzeit erlangt ihren vollen Wert als Quelle für die politische Geschichte, für die Wirtschafts-, Religions- und Kunstgeschichte usw. bekanntlich erst durch die genaue, nach Münzstätten vorgenommene, chronologische Festlegung des Münzmaterials. Dieses Verfahren macht es erforderlich, die gesammte Prägung in Querschnitten, d. h. nach einzelnen Regierungen, wie auch in Längsschnitten, d. h. nach Münzstätten zu betrachten.

Die Erforschung der Tätigkeit der Münzbetriebe lässt noch vieles zu wünschen übrig. Die staunenswerte Materialsammlung und grosszügige Klassifizierung, die der bekannte Wiener Sammlerkreis (A. von Missong, O. Voetter, A. Markl, Th. Rohde — um nur seine hervorragende Vertreter zu nennen) vorgenommen hat,¹⁾ war hauptsächlich nur auf die Schichtung des Kleingeldes gerichtet und hat die Einteilung der Multipla und der Goldprägung nach Münzstätten nicht durchgeführt; auch bietet die Arbeit dieser Männer — die leider nur zum Teil publiziert ist — Anlass zu Ergänzungen und Berichtigungen. Dazu

¹⁾ S. Kubitschek, Num. Zeitschr. XLVIII, (1915), S. 136 ff.

muss noch erwähnt werden, dass die meisten zuschlägigen Publikationen nicht befriedigen, eigentlich hat nur Rohde sein Material einwandfrei und lückenlos vorgelegt. Jedoch fehlt auch bei ihm die Abbildung der ganzen Münzserien nach Originalen, die hier, wo Stilfragen eine so grosse Rolle spielen, unerlässlich ist.

Die Erzeugnisse der grossen pannonischen Geldfabrik allgemein zugänglich zu machen, wird nicht allein für den Spezialisten erwünscht sein. Zwar muss man zugeben, dass der Geschichtsforscher z. B. in unserem ersten Kapitel wenig finden kann, was man eine primäre historische Angabe nennen könnte, doch wird ihm sicher die Tatsache von Belang sein, dass in den Jahren 262—268, für welche uns die litterarischen Quellen ganz im Stiche lassen, ein so wichtiger staatlicher Organismus, wie die *Moneta Sisciensis* es war, unausgesetzt funktionierte; der Einblick in die zerrütteten finanziellen Verhältnisse der Zeit und die religionspolitische Devisen der Regierung sind für ihn ebenfalls nicht gleichgültig. Solche Erwägungen und der Umstand, dass keine moderne Einführung in die Münzkunde des behandelten Zeitabschnitts vorhanden ist, haben mich bestimmt, die Kenntnis dieser Prägungen durch reichliches Bildmaterial und ausführliche Erläuterungen für weitere Kreise zu erschliessen und die Benützung der Arbeit durch Abtrennung der Münzlisten vom Texte zu erleichtern.

Schliesslich muss ich den Leitern und Beamten der grossen staatlichen Münzkabinetts und den Sammlern, die mir so bereitwillig geholfen haben, für ihre Mühe und Freigebigkeit herzlichst danken. Mein verewigter Freund, R. Münsterberg und Dr. K. Pink in Wien, Prof. Dr. V. Hoffiller und Dr. J. Klemenc in Zagreb haben mir besonders viel geholfen, aber ich müsste noch etwa 30 Namen nennen, um meine Dankbarkeit richtig zu bezeugen.

Die Vorgeschichte der Entstehung der Münzstätte.

Wie und wann eine der grössten Prägeanstalten des Römerreiches in Pannonien entstand, ist nicht nur von lokalem Interesse. Genau so, wie z. B. der allmähliche Übergang des Münzrechts der republikanischen Beamten in die Hände der Heerführer und schliesslich in die Hand des alleinigen Imperators²⁾ und damit die Einbürgerung des Porträts auf den Münzen, die mit dem als staatsrechtlich belanglos anmutenden Ahnenporträt anfängt und über die Bildnisse der Triumviren im ausschliesslichen *ius imaginis* des Monarchen mündet, einen genauen Spiegel des Überganges von der Republik zum Kaisertum darstellen: ebenso ist der Kampf des Zentralisationsgedanken mit den zentrifugalen Bestrebungen, der im Hintergrunde unseres Problems steht, ein Ringen geschichtsgestaltender Triebkräfte. Nicht minder interessant ist der Umstand, dass jedesmal, wenn unsere Provinz eine Rolle in den Schicksalen Roms zu spielen anfängt, sich dies sofort in der Münzprägung spiegelt und dass letztere sich hier gerade in der Zeit endgültig verankert und reich entfaltet, zu der das ganze Schwergewicht des Reiches hierher verlegt wurde.³⁾

Wie bekannt, prägen die Feldherren in der Zeit der Bürgerkriege und des Augustus in den Provinzen Reichsgeld; in der Folgezeit stellt man die imperatorischen Prägungen — um die Gefühle des Senats zu schonen — in Lugdunum und die senatorischen in Rom her, doch kommt das Übergewicht der Reichshauptstadt schon unter der iulisch-claudischen Dynastie zur Geltung. Einen Rückschlag bringt der Zerfall des Vierkaiserjahres (69 n. Chr.), da eine jede Machtgruppe sich eine Münzstätte errichtet. Auch das Heer von Pannonien, der eigenen Kraft wohl bewusst, ergreift Partei: seine durch Tacitus' Schilderung berühmt gewordene Beratung fand in Poetovio statt und in Ansehung der damaligen Bedeutung dieser Stadt sucht Mattingly den Ursprungsort einer Gruppe von Aurei und Denare ebenda.⁴⁾ Die neue Konsolidation unter Vespasianus macht auch diesen Gelegenheitsemissionen ein Ende, und hundert Jahre lang konzentriert sich die gesamte Ausmünzung fast ausschliesslich

²⁾ H. Mattingly, *The Mints of the Early Empire*, Journ. Rom. Stud. VII. (1917), S. 59. — Es sei hier darauf aufmerksam gemacht, dass die lokalen Münzprägungen (in Pannonien gab es solche niemals) von dieser Betrachtung ganz ausgeschlossen sind.

³⁾ S. meine Arbeit *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche u. s. w.* in dem Bande: *Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische-Kommission* (Gruyter 1930), S. 11 ff.

⁴⁾ H. Mattingly, *Num. Chron.* 1921, S. 211 f. und Taf. VII. 1—2 ebenda.

in Rom;⁵⁾ es scheint, dass dort auch die speziell für einzelne Provinzen bestimmten Prägungen hergestellt worden sind.⁶⁾ Es existiert eine solche, sicher für Pannonien verfertigte Emission, die seine damalige hohe politische Bedeutung bezeugt. Ich meine die Münzen des Aelius Caesar, dessen pannonische Statthalterschaft das erste Beispiel dafür bietet, dass der Herrscher mit dem Thronfolger nicht nur Machtbefugnisse, sondern auch das Reichsgebiet teilt.⁷⁾ Ein eklatanter Beweis dieser Rechtsteilung ist m. E., dass die Münzen Hadrians den Namen einer jeden Provinz in Verbindung mit den kaiserlichen Wohltaten, Reisen und Truppenbesichtigungen erwähnen, von Pannonien aber gänzlich schweigen, während andererseits der markanteste Typus der Prägung des Aelius die Rückseite PANNONIA⁸⁾ ist.

Es wäre nicht unmöglich, dass die *moneta* von Rom zur Deckung des grossen Geldbedarfs der Heere, die im sarmatisch-markomannischen Kriege hier standen, in Pannonien eine Zweiganstalt eröffnete, und spätere Forschungen haben zu prüfen, ob die Bronzen des Marcus mit CONCORDIA AVGVSTORVM oder die mit Stern signierten Denare des Commodus nicht von ihr geprägt sein können. Die Wahrscheinlichkeit einer solchen Annahme wird etwas gestützt durch eine Angabe Herodians (I. 9, 7), der erzählt, dass der Sohn des Perennis in Illyricum Münzen mit dem eigenen Bilde schlagen liess. Das könnte zweifellos irgend einen historischen Hintergrund haben.⁹⁾ Der junge Perennis scheint Legat von Pannonia inferior gewesen zu sein,¹⁰⁾ und wenn er auch nicht selbst prägte, so ist es jedenfalls bemerkenswert, dass ein Beamter der I. Hälfte des III. Jahrh., wie Herodian es war, eine Ausmünzung in Pannonien so selbstverständlich finden kann.

Im Jahre 193 — ähnlich wie vorher in 69 — wird bei den Erhebungen der Gegenkaiser von diesen auch je eine Münzstätte errichtet; wahrscheinlich prägte damals Severus in Pannonien.¹¹⁾ Als nach der Auseinandersetzung der Präterditen normale Zustände wiederkehrten, sehen wir neben Rom sich eine zweite ständige Reichsmünzstätte in Antiochien stabilisieren. Teilweise hat das die Rücksicht auf das Heer bewirkt,¹²⁾ die im III. Jahrh. alle anderen Gesichtspunkte verdrängt; es offenbart sich aber darin zugleich das Vordringen des Gedankens der Dezentralisation, der um die Mitte des Jahrhunderts zur vollen Geltung kommt.¹³⁾

Die Schicksale des Weltreiches ruhen jetzt fast allein auf den Schultern der kriegesischen Romanen des Donaulandes (*Illyricum*) und so wird in finanzieller Hinsicht die Soldzahlung der illyrischen Soldaten einer der allerwichtigsten Aufgaben. Darum entsteht schon unter Gordianus III in Viminacium (Kostolac in Serbien) eine staatliche Münzstätte, welche mit einigen Pausen bis 257 n. Chr. in Betrieb war;¹⁴⁾ ihre Stilllegung wurde zweifellos durch die katastrophale Lage der Donauländer infolge der Gotenbewegung verursacht.¹⁵⁾ Auch war es in dieser bewegten Zeit nicht ratsam einen solchen Schatz von Edelmetall und gemünztem Gelde in einer gefährdeten Grenzstadt zu lassen; deswegen gründet Gallienus, als er im Jahre 262 die Verhältnisse von Illyricum ordnet,¹⁶⁾ an Stelle von Viminacium in dem günstiger gelegenen Siscia eine neue Prägestätte, sicher nicht zufällig auf dem Boden

⁵⁾ H. Mattingly, Journ. Rom. Stud. XI. (1921), S. 255.

⁶⁾ Ebenda. — Voetter, Monatsblatt d. Wiener Num. Ges. Nr. 146 (1895), S. 299 glaubte, dass Aelius eine eigene Prägestätte in Pannonien besass.

⁷⁾ Vgl. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imp. Rom. (1930), S. 72 f.

⁸⁾ Mattingly, Roman Imperial Coinage II. (1926), S. 333 hat an diese Lösung nicht gedacht. — Der Mangel an Dalmatien in der Reihe der Hadriansreverse besteht nicht mehr; vgl. Regling, Zeitschr. f. Num. XXXV. (1925), S. 268 ff.

⁹⁾ Und wird nicht gänzlich Fabel sein, wie z. B. J. M. Heer, Der histor. Wert der Vita Commodi, S. 68 Anm. 147, meinte.

¹⁰⁾ Ebenda, S. 65, A. 145. Ritterling, Arch. Értésítő 1927, S. 75. (Nr. XIX.)

¹¹⁾ Siehe Blätter f. Münzfreunde 1923, S. 10—11.

¹²⁾ Mattingly, Journ. Rom. Stud. XI. (1921), S. 257.

¹³⁾ Ebendort S. 258 ff; s. dazu noch einige kleine Ergänzungen von mir Num. Lit.-Blatt XII, S. 1935.

¹⁴⁾ O. Voetter, Num. Zeitschr. XXV. (1893), S. 404—407.

¹⁵⁾ L. Laffranchi, I diversi stili nella monetazione Romana V. (S.-A. aus der Riv. ital. di num. 1908.) S. noch meine Arbeit A gót mozzgalom és Dácia feladása (Budapest, 1930), S. 35 f.

¹⁶⁾ S. meine zitierte Abhandlung.

der damals wichtigsten illyrischen Provinz, in Pannonien. Diese neue Münzfabrik blieb bis zu ihrer völligen Auflösung im Jahre 387¹⁷⁾ eine der grössten Prägeanstalten des Imperium Romanum. Ihre Bedeutung wurde von keiner der nachher eröffneten *monetae* von Illyricum erreicht: Serdica, das 271 zu arbeiten anfang, dann die ebenfalls unter Aurelianus (nur wenig später) mit mediolanensischen und serdicensischen Stempelschneidern in Betrieb gesetzte „unbekannte“ Münzstätte,¹⁸⁾ wie auch die durch Konstantin gegründete blühende Präge von Sirmium und die noch viel grössere von Thessalonica (seit Diocletianus) haben ihm den Rang nicht ablaufen können.

I. GALLIENUS.

1. Stand der Forschung.

Es war eines der wichtigsten Ereignisse in der Geschichte der Numismatik der Kaiserzeit, als O. Voetter die viele Tausende von Varianten zählende Kupferprägung des Kaisers Gallienus durch grossartige Materialsammlungen und langjährige Kleinarbeit nach Münzstätten und chronologisch aufeinanderfolgenden Serien scheiden konnte.¹⁹⁾ Dies war darum eine so schwere Aufgabe, weil man die Münzen damals nur zum kleinen Teil mit den Anfangsbuchstaben der Prägestätten, mit der Numerierung der Offizinen und mit speziellen Beizeichen der Serien (wie das später üblich war) versah; Voetter war somit hauptsächlich auf die Kriterien des Aussehens der Prägungen und des Porträtstiles gewiesen, um die Zusammengehörigkeit und Entwicklungsgeschichte der Münzreihen ermitteln zu können. Trotz dieser Schwierigkeiten hat sich seine Aufstellung im Grossen und Ganzen bewährt und bietet die einzige Grundlage für die Forschung. Da Voetter sich allein mit den zu versilberten Bronzstücken herabgesunkenen Nachkömmlingen des Denarius befasste, wird sein Werk durch das sorgfältig angelegte Inventar der Goldmünzen der Valerianisch-Gallienischen Zeit von K. Menadier nützlicherweise ergänzt;²⁰⁾ ferner hat sich P. H. Webb dadurch verdient gemacht, dass er die Voetter'sche Klassifizierung in das Handbuch von Mattingly-Sydenham übernahm.²¹⁾

Zum weiteren Ausbau des Werkes von Voetter hat mir der Massenmünzfund von Komin (grossenteils im Kroatischen Nationalmuseum zu Zagreb) das meiste Material geliefert, doch gewann ich wertvolle neue Typen in den Münzkabinetten von Berlin, London, Budapest, Wien und in manchen anderen öffentlichen und Privatsammlungen. Jedoch liegen Mengen der unscheinbaren Bronzemünzen dieser Inflationszeit in den verschiedensten Orten Europas zerstreut, so dass eine systematische Aufnahme des gesamten Materials zunächst unmöglich erscheint; jedenfalls kann diese Aufgabe nur auf Grund und mit Hilfe eines Inventares der bekannten Sisciensia, wie es unten zu geben versucht wurde, durchgeführt werden. Andererseits hat mir die Ausarbeitung von Listen der stadtrömischen und mailänder Emissionen Gelegenheit gegeben, die Bestände der westlichen Münzstätten einer umfassenderen Revision zu unterziehen. Daraus, wie an der Hand der unten folgenden Betrachtung, ergab es sich, dass die Antoniniane Nr. 1—23 der folgenden Liste, die Voetter Siscia zugewiesen hat, nicht hierher gehören; weiter habe ich die in Siscia geprägten Typen verzeichnet, die er irrtümlich für Erzeugnisse anderer Münzstätten hielt.

¹⁷⁾ S. in meiner Arbeit. *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I.* (1924), S. 12 f. 66.

¹⁸⁾ Voetter, *Katalog der hinterlassenen Sammlung und Aufzeichnungen des Herrn Paul Gerin* (Wien, 1921), S. 267 ff., 333 ff.

¹⁹⁾ O. Voetter, *Die Münzen des Kaisers Gallienus und seiner Familie*, Num. Zeitschr. XXXII. (1900), S. 117—147 und XXXIII. (1901), S. 73—110; zu beiden Teilen gehört je ein Atlas (in Lithographie). Ich mache darauf aufmerksam, dass die Pariser Ausgabe der Atlanten (die auf dem internat. Kongress von 1900 den Teilnehmern geschenkt wurde), von der Wiener Ausgabe wesentlich abweicht und schlechter als diese ist. Ebenso ist der Aufsatz von Voetter in den *Procès-verbaux et Mémoires* dieses Kongresses (publiés par... le Comte de Castellane... et A. Blanchet, Paris, 1900) nur ein Auszug seiner obigen Abhandlung. — Die Münzstätte Siscia behandelt Voetter: Num. Zeitschr. XXXIII. (1901), S. 92—100.

²⁰⁾ Zeitschr. f. Num. XXXI. (1914), S. 65—132. — Die Verteilung der Goldprägungen auf die einzelnen Münzstätten wurde hier nicht versucht.

²¹⁾ *The Roman Imperial Coinage* VI. (1927). (Siscia unter Gallienus: 179—184.)

	Voetter- Atlas	Rückseite	Richtige Bestimmung der Münzstätte	Begründung der eigenen Zuteilung
	Tafel			
a) Gallienus:				
1.	XXIX. 18-19.	ADVENTVS AVG. Kaiser r. reitend	Roma	<i>Num. Chron.</i> 1929., S. 221, Nr. 10. und Taf. XI. 8., XIII. 7-8.
2.	XXX. 20.	AETERNITAS AVG. $\frac{*}{P}$ — Saturnus	Antiochia?	Ich kenne das Stück nicht, glaube es aber ausscheiden zu müssen. Webb, <i>a. a. O.</i> Nr. 554., beschreibt es auch mit $\frac{*}{P}$.
3.	XXVIII. 65 66.	AETERNITATI AVG. Sol l. stehend	Roma (oder die Mzst. 'SP'?)	S. unten S. 22.
4.	XXIX. 34.	APOLL. CONSERVAT.	Roma	Das Exemplar mir unbekannt; scheint aber zu den stadtrömischen Prä- gungen zu gehören, die die Rs.-en aus Valerians Zeit nach 260 mit neuen Vs.-en koppeln, vgl. <i>Num.</i> <i>Chron.</i> 1929, p. 235., 241.
5.	XXIX. 20.	BONAE FORTVNAE.	Mediolanum	
6.	XXIX. 24.	CONCORDIA AVG. l. stehend	Roma	
7.	XXIX. 1-3.	FIDEI PRAET. Drei Feldzeichen	"	<i>Zeitschr. f. Numism.</i> XXXVII. (1927.) S. 207. f. und Taf. X. 7.
8.	XXIX. 4-5.	FID PRAET. VOTA X.	"	<i>Zeitschr. f. Numism.</i> XXXVII. (1927.) S. 207. f. und Taf. X. 9.
9.	XXIX. 11-12.	FIDES MILITVM, im Kranz eingeschrieben	"	<i>Zeitschr. f. Numism.</i> XXXVII. (1927.) S. 207. f. und Taf. X. 12.
10.	XXIX. 35-36.	FORTVNA REDVX, l. stehend	"	
11.	XXIX. 39-40.	LIBERO P CON. AVG	Ob staatl. Prä- gung, zweifelh.	S. unten, S. 33.
12.	XXIX. 58.	PIETAS AVG $\frac{P}{II}$	Mzst. 'PS'	" " " 22.
13.	XXIX. 57.	PROVID AVG $\frac{P}{II}$	" "	" " " 22.
14.	XXIX. 37-38.	SOLI COMITI AVG.	Wie No 11.	" " " 33.
15.	XXVIII. 67-68.	VBERITAS AVG.	Roma (oder die Mzst. 'PS'?)	" " " 22.
16.	XXIX. 53-56.	VICTORIA AET. $\frac{S}{P}$, — —	Mzst. 'PS'	" " " 22.
17.	XXVIII. 18-20.	VIRTVS FALERI. Ausrüstung d. Hercules	Roma	<i>Num. Chron.</i> 1929, S. 221. und Taf. XII. 7., 12.
18.	XXVIII. 27-28.	VIRTVS AVG. Mars trophaeo- phorus r.	"	<i>Num. Chron.</i> 1929, S. 222. und Taf. XVII. 2.
19.	XXIX. 21-22.	VIRTVS AVG. Hercules r. ste- hend	"	<i>Num. Chron.</i> 1929, S. 222. und Taf. XIII. 13.
20.	XXIX. 25-26.	VIRTVS AVG. Kaiser einen Löwen durchbohrend	"	<i>Num. Chron.</i> 1929, S. 223. und Taf. XIV. 5.
21.	XXIX. 13 15.	VOTIS DECENNALIBVS, im Kranz eingeschrieben	"	<i>Zeitschr. f. Numism.</i> XXXVII. (1927.) S. 207. f. und Taf. X. 15.
22.	XXIX. 16-17.	VOTIS X, im Kranz einge- schrieben	"	<i>Zeitschr. f. Numism.</i> XXXVII. (1927.) S. 207. f. und Taf. X. 13.
b) Salonina:				
23.	XXIX. 59-60.	PIETAS AVG $\frac{P}{II}$	Mzst. 'PS'	S. unten, S. 22.

Umgekehrt teilte Voetter einige, nach Siscia gehörige Typen anderen Münzstätten zu, usw. :

Voetter-Atlas		Rückseite	Voetters unrichtige Bestimmung der Münzstätte	Begründung der eigenen Zuteilung
Tafel				
a) <i>Gallienus</i> :				
Br. Q.	VIII. 35-36.	PAX AVG., l. schreitend	Roma	Vgl. Taf. VI. 26—28.
Ant.	XI. 13-16.	„ „ st. n. l.	„	„ „ V. 18. mit 19.
„	XII. 45-46.	PAX PVBLICA	„	„ „ III. 5. mit 6. und 9.
„	XII. 23 24.	SALVS AVGVSTI	„	
b) <i>Salonina</i> :				
Ant.	XIX. 14-15.	LVNA LVCIF. Luna in Biga l.	„Tarraco“	Vgl. Taf. VI. 9 mit 6.. 12.

Nach dieser Sichtung verbleiben 38 Typen von denen, die Voetter als in Siscia entstanden bezeichnete; ich konnte zu diesen 20 neue Gallienus- und 2 neue Salonina-Reverse hinzufügen. Da wir jedoch von zahlreichen Typen nur ein bis zwei Stücke kennen, muss man annehmen, dass ursprünglich noch einmal soviel Gattungen vorhanden waren; eben deshalb dürfen wir aus neuen Funden, wie aus noch nicht ausgewerteten Sammlungen erheblichen Zuwachs erhoffen.

2. Methodisches.

Die römischen Münzstätten haben bekanntlich nicht jeweils eine einzige Darstellung vervielfältigt, wie es bei den Griechen geschehen ist, sondern immer ganze Typenreihen zur Ausführung gebracht. In Siscia hat man unter Gallienus nur in seinem letzten Regierungsjahre Prägezeichen angewandt, welche ausser den Offizinen auch die Serien bezeichneten, indem sie diese entweder durch besondere Beizeichen, oder durch abwechselnde Bezeichnung der Offizinnennummer mit Zahlen und mit griechischen oder lateinischen Buchstaben von einander unterschieden haben. Die früheren Emissionen können mangels dieser Merkmale nur mit Hilfe der identischen Vorderseiten nachgewiesen werden. Eine ernste Schwierigkeit verursacht jedoch dabei folgender Umstand: Wenn man in Siscia eine neue Rückseitenreihe einführt, behielt man nicht nur einige der bisher verfertigten Reverse weiter im Gebrauche, sondern man führte zu den neuen Rückseiten nur sehr wenig neue Arten (oder wenigstens Stempel) von Kopfseiten ein, sodass die alten Kopfstempel weiter verwendet wurden; deren Kombination mit den neuen Reversbildern verwischt die Grenzen der beiden Emissionen fast gänzlich.²²⁾ Deshalb kann man hier den genauen Sachverhalt allein durch die reichliche Reproduktion von Aversvarianten vor Augen führen: eine schriftliche Beweisführung versagt vollkommen. Dieser Forderung versuchen wir mit der Zusammenstellung auf unseren Tafeln I—VII nachzukommen.

Die durchwegs die Entwicklungsgeschichte der Vorderseiten verfolgenden Abbildungen der Tafel veranschaulichen eine Erscheinung, die wir schon bei der Herausarbeitung der im Herbst 260 verausgabten Emission von Rom beobachten konnten.²³⁾ Dort nämlich, wo hinreichendes Quellenmaterial vorhanden ist, also bei den Aversen mit gepanzertem Brustbild nach rechts und mit rechtsgewendetem Kopfe, kann man verfolgen, wie die Prägestempel fortwährend kleiner werden. Die Verkleinerung geschieht so organisch und mit so feinen Übergängen, dass sie zweifellos auf einer ähnlichen technischen Grundlage vor sich gegangen sein muss, wie die Zusammenschrumpfung des Durchmessers der Nachgüsse bei den Renaissance-Medaillen. Ich möchte vermuten, dass in unserem Falle die Reproduktion der

²²⁾ Darum hat Voetter (Num. Zeitschr. XXXIII, S. 92) auf eine genaue Gliederung nach Emissionen verzichtet.

²³⁾ Num. Chron. 1929, Tafel XI—XX. und S. 223.

Kopfpunzen u. s. w. durch Guss diesen Degenerationsprozess verursacht hat. Anfangs nur als technische Neuerung für leichtere Befriedigung des allzusehr gewachsenen Bedarfes an Prägestöcken erdacht, gab dieses Verfahren zweifellos zu Missbräuchen Anlass; z. B. hat es die Gewinnsucht des Personals (oder der Direktion) verursacht, dass man bei den neuen Emissionen nur äusserst wenig neue, in vorgeschriebener Grösse verfertigte Kopfstempel dem Betriebe übergab, um kleinere und somit leichtere Schrötlinge anwenden zu können. Die allmähliche Abnahme der Grösse des Aversbildes, die die Scheidung der Emissionen verhindert, beweist andererseits eine organische Verkettung der Kopfstempel, deren Lückenlosigkeit eine gewichtige Tatsache uns vor Augen führt: Siscia arbeitete (seit der Eröffnung) ohne Unterbrechung.

Um die vorausgabten Reihen richtig beurteilen zu können, muss man noch berücksichtigen, dass nicht alle Einzeltypen gleich lang und in gleicher Anzahl geprägt wurden. Verschiedene Ursachen waren dabei wirksam. Das Überwiegen der symbolischen Gestalten von *Pax*, *Aequitas*, *Fortuna*, *Felicitas*, *Salus* ist z. B. nicht zuletzt dadurch bedingt, dass diese die Verfertiger der schnell zu Grunde gehenden Prägestöcke vor die leichteste Aufgabe stellten; umgekehrt sind die nicht schablonmässigen oder mehrere Figuren aufweisende Darstellungen wegen der Schwierigkeit der Reproduktion in geringerem Masstabe ausgeführt worden. Andere Bilder oder Aufschriften — wie die mit genauen Kaiserdaten — können wegen Verlust der Aktualität eingezogen worden sein, usw. All das macht deutlich, dass die Emissionen nicht als rein mechanische Produkte zu betrachten sind; die verschiedenen inneren und äusseren Momente, die die Einheitlichkeit der fabrikmässigen Erzeugung auflösen, muss man im Gegenteil immer neu prüfen.

3. Über die Ausmünzung.

Gallienus hat entschieden eine Dezentralisation der Prägestätten erstrebt, wozu ihn allerdings die Not der Zeit drängte: die durch den völligen Zusammenbruch des Denarius als Wertmünze ausgelöste Inflation forderte dies, um die Soldzahlung des Heeres anstandslos durchführen zu können. Die Doppeldenare aus Billon erzeugte neben Rom und Antiochien auch Viminacium bis 257 in grossen Mengen; dann wurde das Personal von hier nach Lugdunum verpflanzt. Noch bevor Postumus letztere Stadt eroberte, beginnt die grosse Münzfabrik von Mailand zu arbeiten;²⁴⁾ bald werden die Werkstätten von Siscia eröffnet und im Jahre 268 setzt der Betrieb von Kyzikos ein.²⁵⁾ Während von den orientalischen Prägestätten Antiochia ausser wenigen Assen nur Antoniniane und Kyzikos ausschliesslich letztere Münzsorte ausgeprägt hat, kenne ich von allen westlichen *monetae* sowohl Multipla, wie Quinare und Aurei; allerdings übertrifft noch der Betrieb von Rom alle Andere. Da die Doppeldenare seit der Katastrophe Valerians statt aus Billon aus versilberter Bronze hergestellt werden, wird die Herstellung der echten Bronzemünzen (*as*, *sestertius*, *dupondius*) überflüssig und seit den Decennalien von Gallienus (262 n. Chr.) in der Hauptsache auch tatsächlich eingestellt. Die Hauptanstrengung der Münzstätten richtete sich darauf, den Bedarf an Antoninianen zu decken.

Zwischen den Durchschnittsgewichten der Produkte der einzelnen Münzstätten sind grosse Unterschiede vorhanden, d. h. die Kontrolle war nicht überall gleich scharf und die Leitung war nicht gleich redlich. Da ich die Geldkrise unter Gallienus an anderer Stelle darstellen möchte, mögen hier einige Bemerkungen genügen.

Die Antoniniane aus Billon, die bis zum Tode des Valerianus ihr silberartiges Aussehen bewahrt haben, verschwinden seit dem Herbst 260 und werden durch Stücke aus versilberter Bronze ersetzt. Auch diese halten das vorschriftmässige Gewicht und den Durchmesser nur zu Anfang ein, doch ist z. B. in Mailand und Antiochien die Ausführung der Geldstücke regelmässiger, als anderwärts: die Zerrüttung ist in Rom in jeder Hinsicht am stärksten, während in Siscia besonders die Wirren des Jahres 268 fühlbar werden. Ähnlich ging es mit der Goldprägung.²⁶⁾ Nach den Jubelserien der Decennalien (262 n. Chr.)

²⁴⁾ Numismatic Chronicle 1929, S. 242 ff.

²⁵⁾ Ebendort S. 246, Note 23.

²⁶⁾ Die sorgfältig ausgearbeiteten Gewichtstabellen von K. Menadier, Zeitschr. f. Num. XXXI. (1914), S. 60 ff. sind leider nicht nach Münzstätten und zeitlich geordnet und so zu genauen Folgerungen nicht geeignet

nimmt in der Stückelung und betreffs des Gewichtes in Rom völlig die Anarchie überhand. In Mediolanum wurden die Aurei dadurch einheitlicher, dass man Gold in der Regel mit den Stempeln der Doppeldenare prägte. In Siscia hat man nur im Jahre 268 eine grössere Menge von Aurei gemünzt. Die Durchmesser sind hier ziemlich gleich, obschon die Averse einer gewissen Sorte (T. VI. 25) zur Grösse der Quinare herabsinken. Das Normalgewicht bewegt sich zwischen 3·5 und 4·5 Gr., doch sehen wir grosse Unterschiede, wie es folgende Angaben veranschaulichen.

Die Aurei einer früheren Emission, deren Zusammengehörigkeit durch die gleichen Brustbilder erwiesen wird (T. VI 22—24), wiegen:

Nr. 1. AEQVITAS AVG	T. VI 22	B.	4·58 Gr. (gelocht)
Nr. 2. " "	T. VI 23	Tr.	3·65 " "
Nr. 15. VICTORIA AVG	T. VI 24	R.	3·40 " "

Zu gleicher Zeit entstehen in kleinerem Format folgende Stücke:

Nr. 10. PAX AVG (eilt l.)	T. VI 25	W.	
Nr. 11. " " "		Z.	

Gewichte der im Jahre 268 geprägten Serie mit ährenbekränztem Kopf:²⁷⁾

Nr. 3. FIDES MIL	T. VI 29	W.	
	T. VI 30	B.	4·36 Gr. (gelocht)
	T. VI 31	Petr.	4·37 " "
	T. VI 32	P.	2·97 " "
		Kop.	4·25 " "
		Wiener	
Nr. 8. MARTI PROPVNATORI		Num. Ges.	3·60 " (gestopftes Loch)
		Kop.	3·42 " "
Nr. 14. PM TP VIICOS PP	T. VI 34	W.	3·34 " (gelocht)
	T. VI 35	Got.	3·35 " "

Die Gewichte der übrigen Goldmünzen derselben Zeit:

Nr. 4. FIDES MIL	T. VI 20	B.	4·27 Gr. (gelocht)
Nr. 5. FIDES MILITVM	T. VI 19	B.	4·27 " "
Nr. 6. " "	T. VI 33	Stuttg.	5·92 " "
		L.	5·70 " "
Nr. 7. FORTVNA REDVX	T. VI 21	W.	4·05 " (gelocht)

Endlich die der Quinare:

Nr. 9. PAX AVG (steht n. l.)	T. VI 27	Tr.	2·76 " "
		Got.	
Nr. 12. " " (geht l.)	T. VI 28	W.	2·12 " "

Die seltenen Bronzequinare stehen mit dem Kleingeld in keinerlei Verbindung, sondern gehören zu derselben Kategorie von Gelegenheits-Prägungen, wie die Multipla. Letztere Gattungen (also „Medaillons“) sind mir bisher nur aus Billon und Bronze bekannt, doch hat man hier, wie z. B. in Viminacium²⁸⁾ und sonst, auch grosse Schaustücke aus Gold geprägt, nur sind diese verloren gegangen.

Der Betrieb in Siscia war anfangs ganz klein, in der zweiten Periode etwas grösser und im Jahre 268 ganz gewaltig, wie das aus dem Verhältnis des Vorkommens der Prägungen erhellt. Die Schätzungen von Cohen sind freilich in dieser Beziehung ganz wertlos: von den seltenen Typen der ersten Serie sind bei ihm die eigenartigsten Rs. mit SISCIA AVG auf 100 frs., die mit IO CANTAB auf 25 frs., die anderwärts gewöhnlichen Darstel-

²⁷⁾ S. Zeitschr. f. Num. XXXVIII. (1928), S. 181 f.

²⁸⁾ Gallienus—Medaillon aus Viminacium: Gnechi, I Medaglioni T. I. 13. Aus der selben Münzstätte stammt das Medaillon von Salonina, das bei Webb, R. I. C. V I. (1927), T. XII. 175 abgebildet ist. Silbermedaillons aus Lyon: ebenda, T. X. 163. Num. Zeitschr. 1912, Taf. IV. 1. Gold- u. Silbermedaillons aus Mailand: Gnechi, o. c. T. XXVIII. 3; Num. Chron. 1929, S. 268, u. s. w. Diese Beispiele sind darum aufgezählt, weil man sie bisher nicht erkannt hat.

lungen (wie PAX AVG) auf „commun“ geschätzt, trotzdem sie in der Tat alle fast gleich selten sind. Allein die Funde können uns darüber aufklären, wie selten oder häufig die Einzeltypen vorkommen: darum habe ich in der Liste der Antoniniane stets in Klammern angegeben, wie viel Stücke von der betreffenden Sorte der Massenmünzfund von Komin enthält.

4. Entstehung und Stil der Münzstätte Siscia.

Gleich in die erste Serie gehört die Rs. SISCIA AVG mit der Stadtgöttin, den Ursprungsort klar bestimmend.²⁹⁾ Eine andere lokale Anspielung erscheint im Jahre 268, nämlich die Darstellung des Kaisers zwischen den beiden Flussgöttern, der Save und Kulpa; gleichzeitig schreibt man auch die Anfangsbuchstaben der Stadt (SI) aus. Voetter hat festgelegt, dass die Ausmünzung hier mit der Zeit der Alleinherrschaft des Gallienus („in der dritten Periode“ nach seiner Bezeichnung) anhebt. L. Naville wollte sie im Jahre 266 beginnen lassen,³⁰⁾ doch war dies falsch: der neue Typus der ersten Reihe T. II 2 ist genau in das Jahr 262 n. Chr. datiert. Art und Weise der Entstehung der Prägestätte ergibt sich aus dem Vergleich des stadtrömischen Aureus' T. III 8 (Slg. Trau) mit dem daneben abgebildeten Antoninian aus Siscia. Das Porträt des römischen Stückes, das aus einer, anlässlich der Decennalien (262 n. Chr.) geprägten Serie her stammt,³¹⁾ entspricht dem des sisciensischen gänzlich und so wird es klar, dass man im Jahre 262 eine römische Arbeitergruppe nach Siscia verpflanzt hat, die mit stadtrömischen Kopfstempeln zu arbeiten anfängt.³²⁾ Es wird jedoch in der neuen Umgebung schnell der etwas derbe, aber kräftige realistische Porträtstil ausgestaltet, welcher von nun an für Siscia eigentümlich blieb, und dessen Stelle in der Kunstentwicklung ich schon anderswo³³⁾ zu bestimmen versuchte. Bemerkenswert ist noch der Umstand, dass die Verpflanzung der in Rede stehenden Stempelschneider nach Siscia auch den Stil von Rom wesentlich beeinflusst hat: es gewinnt hier nunmehr eine neue, rohere Stilgattung die Oberhand. (Vgl. z. B. T. VII 1.)

Die richtige Einordnung der Antoniniane von Siscia hat eine kleine Gruppe, die die parallele Signatur S|P und P|II trägt, lange verhindert. Diese hat man allgemein als in Siscia geprägt angesehen.³⁴⁾ Ich tat das früher selbst in einer Bemerkung,³⁵⁾ doch zu Unrecht, wie gleich ersichtlich wird; meine Erklärung über die Entstehung dieser Stücke war jedoch richtig. Der Typus VICTORIA AET (Taf. VII 2—3, 11—14) ist nämlich nichts anderes, als die Rs. der siebenten Arbeitergruppe (Z|—) aus der stadtrömischen Emission mit neun Offizinen (Taf. VII 1), die man mit dem Münzzeichen S|P irgendwo anders weiterprägt; dazu kommt die Rs. PROVID AVG (Taf. VII 7, 15—16) mit P|II und die Typea der Salonina PIETAS AVG (Taf. VII 30—32) und PIETAS AVGVST³⁶⁾ mit derselben Signatur. Da all diese Münzen den Stil der stadtrömischen Stempelschneider dieser Zeit genau widerspiegeln (für Salonina genügt es die Stücke Taf. VII 29 und 30 zu vergleichen), so könnten unsignierte Prägungen vom selben Aussehen eventuell ebenfalls nicht in Rom, sondern in der neuen Zweiganstalt geprägt worden sein, z. B. Taf. VII 6, 8—9, 17, 19 und 21 oder Abb. 1 und 2 aus der Slg. Cornaggia; Voetter hat solche nach Siscia eingeteilt (*Atlas XXVIII* 65—66, 67—68; *XXIX* 56, 27—28). Über die örtliche Festsetzung der mit SP und PII signierten Prägungen möchte ich Folgendes bemerken:

²⁹⁾ Voetter, Num. Zeitschr. XXXIII. (1901), S. 92; vgl. 96.

³⁰⁾ L. Naville, Riv. ital. di num. XVIII. (1905), S. 182 f.

³¹⁾ Es ist eine Typenreihe von Antoninianen, einzelne Typen wurden jedoch auch in Gold geprägt. Es gehören hierher: PROVID AVG P|—; LIBERAL AVG P|—, S|—, —|S, —|T; LIBERT AVG —|S; SALVS AVG —|T; FELICIT AVG T|—; LAETITIA AVG V|—, —|V; ANNONA AVG —|V; SECVRT AVG VI|—.

³²⁾ Alte, stadtrömische Prägestöcke hat man in Siscia noch im J. 268 nachgraviert, s. T. VI. 16.

³³⁾ In dem Bande Fünfundzwanzig Jahre Röm.-Germ.-Komm. (1930), S. 33 ff. Siehe ebenda Taf. I., wo der Porträtstil sämtlicher Münzstätten dieser Zeit veranschaulicht ist.

³⁴⁾ Voetter, a. a. O. S. 96. A. Markl. Num. Zeitschr. XXXVI. (1905), S. 37 f.

³⁵⁾ Zeitschr. f. Num. XXXVII. (1927), S. 209, A. 1.

³⁶⁾ Voetter, Num. Zeitschr. 1912, Taf. VI und S. 166.

1. Wenn man die SP—PII-Prägungen mit den in Siscia geprägten Münzen auf Tafel I—VI, VII 27 und 35 vergleicht, sieht man sogleich, dass erstere mit dem Porträtstil und Buchstabenschrift von Siscia nichts Gemeinsames aufweisen.³⁷⁾ Das ist auch ganz natürlich: die Neun-Offizinen-Ausgabe von Rom, aus welcher die SP—PII-Serie sich abzweigt, fing im Jahre 265 oder 266 an, also zu einem Zeitpunkte, wo Siscia schon lange in Betrieb war und keine neue Arbeiterzufuhr nötig hatte.

2. Die SP—PII-Serie verschwindet sehr bald und ohne Fortsetzung. Es handelt sich also nicht um Prägungen aus einer der grossen, ständigen Münzstätten, sondern um eine

Abb. 1.

Abb. 2.

kurzlebige Filiale von Rom. Andererseits hat man das Personal — wie die Erfahrung es zeigt — bei den Neugründungen fast immer von der nächstliegenden *moneta* genommen und da Westeuropa damals in der Hand von Postumus war, können wir den neuen Betrieb entweder in Italien selbst, oder in den Donauländern suchen. Da aber ausser Rom auch in Oberitalien eine so gross angelegte Münzfabrik, wie die von Mailand, wirkte, so kommen fast allein die Donauprovinzen in Betracht.

3. Schon Markl sah, dass der Buchstabe P keine Werkstattbezeichnung sein kann, da er in beiden Fällen (SP und PII) vorhanden ist. Nur irrte er sich, wenn er die beiden zusammenhängenden Abkürzungen von einander trennen und die eine als *S(iscia) P(annoniae)* auflösen wollte. Dass Siscia hier garnicht in Frage kommt, sahen wir schon oben. Das parallele Auftreten der zwei Münzzeichen lässt ferner nur zweierlei Erklärungen zu: entweder bezeichnen diese Unterabteilungen derselben Prägestätte, oder sie bergen dieselbe Benennung in etwas abweichender Form. Ersteren Fall können wir leicht ausschalten: nicht nur das P ist gemeinsam und kann somit nicht *P(prima officina)* heissen, sondern es entspricht auch das S dem II und die Ziffer sichert die Deutung *secunda* für beide Fälle. Mangels einer *prima* kann auch diese *secunda* nicht mit *officina* ergänzt werden; so ist zunächst nur die Verbindung des Zahlzeichens mit einem Worte P . . . , also P . . . (*secunda*) und *S(secunda) P* . . . sicher. Sehr naheliegend ist hier auch wegen der geographischen Indizien, an die Auflösung *P(annonia secunda)*, *s(secunda) P(annonia)* zu denken. In diesem Falle würden wir eine Verbindung der Münzprägung mit der Provinzialverwaltung vor uns haben und das würde dem, was hierüber sonst überliefert ist, nicht widersprechen. Die Statthalter überwachten nicht nur die lokale Münzprägung,³⁸⁾ sondern auch die Ausmünzung des in ihren Bezirken hergestellten Reichscourants, wenigstens in der früheren Kaiserzeit.³⁹⁾ Andererseits war schon unter Augustus und Tiberius mit der Ausgabe der Altarmünzen von Lyon das *concilium Galliarum* betraut⁴⁰⁾ und im III. Jahrhundert, als die Münzprägung nochmals dezentralisiert wurde, können die neuen Reichsmünzstätten nicht von den Diöcesen, in welchen sie sich befanden, unabhängig geblieben sein. Auf einem Aureus der Domna, den wir für eine pannonische Prägung halten,⁴¹⁾ steht *P(rovincia) P(annonia)* im Abschnitte und aus denselben Jahren ist uns ein *nummularius p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris)* bekannt,⁴²⁾ ein kaiserlicher Freigelassener, der vielleicht als staatlicher Bankbeamter die

³⁷⁾ Allerdings ist in einem Falle die Möglichkeit einer Beziehung vorhanden: der Halsausschnitt von Taf. VII. 20 (SPES PVB) geht mit dem von Taf. VII. 19 zusammen; leider kenne ich von dem ersteren kein weiteres Exemplar und so ist auch seine Zugehörigkeit nach Siscia nicht zweifellos.

³⁸⁾ Vgl. z. B. Willers, *Gesch. d. röm. Kupferprägung* (1909), S. 190.

³⁹⁾ Strabo IV 3, 2, -eine oft zitierte Stelle.

⁴⁰⁾ Willers, a. a. O., u. a. m. (Ein *procurator sacrae monetae per Gallias tres et provinciae Narbonensis*, den Lenormant, *La monnaie dans l'antiquité* III. (1895), S. 210 und E. Babelon, *Traité I.* (1901), Sp. 858 erwähnen, ist auf der zitierten Inschrift Wilmanns 1295 nicht vorhanden; vgl. *Prosopogr. imp. Rom.* 1124.)

⁴¹⁾ Blätter f. Münzfreunde 1923, S. 10 f.

⁴²⁾ CIL III. 4035 und die zuletzt zitierte Stelle (S. 11, A. 4; weitere Literatur).

pannonischen Prägungen in Umlauf zu setzen half.⁴³⁾ Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Buchstaben PM, die auf den moesischen Prägungen des Philippus unter dem Kaiserkopfe⁴⁴⁾ nach aussen gerichtet, (also umgekehrt, wie die Legende) stehen, nicht *P(ersicus) M(aximus)*,⁴⁵⁾ sondern wie auf dem daselbst gleichzeitig gemünzten Provinzialgelde *P(rovincia) M(oesia)* bedeuten. Eine analoge Erscheinung dürfte also unsere *P(annonia) s(ecunda)* sein. Man hat unter Diocletianus die östliche Hälfte von Südpannonien offiziell mit dem Namen *Pannonia secunda* belegt. Da diese Benennung höchstwahrscheinlich nicht neu erfunden, sondern einem tatsächlichen Sprachgebrauch nachgebildet worden war,⁴⁶⁾ könnte unsere *P(annonia) II* die früheste Erwähnung dieses Namens darstellen. Die Hauptstadt der diocletianischen *Pannonia secunda*, Sirmium, kommt für eine zweite pannonische Münzstätte in allererster Reihe in Betracht. — Doch bleibt diese Lösung vorläufig nur Hypothese.

5. Die Emissionen.

Sieben Jahre lang hat Siscia für Gallienus geprägt. Unsere Rekonstruktion ermöglicht es, die Prägung dieses Zeitabschnitts in drei Perioden zu zerlegen.⁴⁷⁾ Die erste Periode fällt mit der Lebensdauer der mannigfaltigen Reverse der ersten Ausgabe zusammen. Die zweite Periode wird wieder durch eine einzige Serie — zumeist Verheissungen einer, durch das Walten des Kaisers bedingten, glücklicheren Zeit — ausgefüllt, deren Anfang und Ende sich mit der vorangehenden und darauffolgenden Emission so sehr verschlingen, dass ihre genaue zeitliche Begrenzung vorläufig unmöglich ist. In der dritten Periode nimmt die Herstellung grosse Ausmasse an und eine straffere Kontrolle wird nötig. Darum sehen wir statt der bisher unsignierten Rückseiten zahlreiche Serien von Münzbuchstaben und Beizeichen erscheinen. Diese reichste Periode ist die kürzeste: es handelt sich hier fast ausschliesslich um die Prägungen des letzten Regierungsjahres.

a) Die erste Periode.

Aus der wechsellvollen, interessanten Typenreihe, mit der man die Prägung eröffnete, gelang es bisher folgende Glieder festzulegen:

1. PM TP CV PP. Kaiser in Feldherrntracht und mit erhobener Rechten r. stehend, in der Linken den Globus haltend, durch Victoria gekrönt. Taf. II 2.
2. PM TR P COS[V oder VI] [PP]. Kaiser mit Globus und Lanze r. schreitend, Taf. I 18. — Die Kopfseite ist kleiner als die frühesten Stempel und es ist schwer zu entscheiden, ob die Rs. eine reduzierte Bildseite der ersten Serie darstellt, oder ob sie erst aus der zweiten Periode her stammt. Im ersteren Falle wäre die Konsulatszahl V, im zweiten VI.
3. IO CANTAB. Der Jupiter der Kantabrer mit Blitz und langem Scepter l. stehend. Taf. I 5, 7, 14, 15; II 16, 18, 29; III 4, 6, 7, 9; V 24.
4. SISCIA AVG. Die Göttin der Stadt Siscia hält eine Diademschleife in beiden Händen, linkshin sitzend. (Voetter, *Atlas* = XXVIII 2.)
5. Ebenso, nur im Abschnitt ein in den Wellen nach links ausgestreckter Flussgott, sich auf seine Urne lehnend. Taf. I 16, 17; II 19; III 11.
6. Ebenso, nur ist der Flussgott nach rechts gewendet. Taf. I 11, 12.
7. SPES PVBLICA. Spes — der stets gebrauchte, archaisierende Typus — mit Blume in der rechten Hand, mit der linken das Gewand hebend. Taf. I 4; III 13, 15; V 15.

⁴³⁾ Mattingly, B. M. C. I., p. LIX.

⁴⁴⁾ Laffranchi, I diversi stili nella monet. rom. V. (1908), S. 7 u. Taf. III. 1.

⁴⁵⁾ Ihre Rs. PAX FVNDATA CVM PERSIS könnte allerdings für diese Deutung sprechen, doch bliebe dann die Heraushebung von PM aus der Umschrift unerklärt und ziemlich unbegründet. (Die *pax fundata* war keine so ruhmreiche Leistung, dass man den Philippus dafür in so auffallender Weise gefeiert hätte.)

⁴⁶⁾ Vermutlich pflegte man im III. Jh. *Pannonia superior* als *prima* und *Pann. inferior* als *secunda* zu bezeichnen; als nun aus den zwei pannonischen Provinzen vier geworden waren, wurde *prima* für die obere Hälfte von *superior* und *secunda* für die untere Hälfte von *inferior* beibehalten.

⁴⁷⁾ Die chronologische Aufteilung ist Voetter, a. a. O. S. 4 ff. nicht gelungen.

8. ANNONA AVG. Annona einen Ährenkranz und ein langes Scepter haltend tritt r. auf einen Modius. Taf. I 3; III 14, 34, 35.

9. BON EVEN AVG. Bonus Eventus in Gestalt eines nackten Genius' mit Opferschale und Ähren l. stehend. Taf. I 9.

10. PAX AVG. Pax mit emporgehobenem Ölzweig und kurzem Scepter l. eilend. Taf. I 1, 2; II 1, 3, 20, 30, 31, 35; III 3; V 21, 22.

11. PAX AVG. Pax mit Ölzweig und Scepter l. sitzend. Taf. I 8 (vgl. 19); III 2.

Abb. 3.

Abb. 4.

Abb. 5.

12. PAX PVBLICA. Sitzende Pax, wie zuletzt. Taf. III 5.

13. VIRTUS AVG. Kaiser sprengt nach rechts mit erhobener Lanze; unter dem Pferde ein Barbar, auf den Knien flehend. Taf. I 6; III 1.

14. VIRTUS AVG. Kaiser mit Globus, an einem langen Scepter angelehnt, vor ihm ein Barbar, kniefällig flehend, hinter ihm sitzt ein Gefangener. Taf. II 15; III 12.

15. VIRTUS AVG. Signifer mit hochgehobenem Signum linkshin marschierend. Abb. 4.

16. VIRTUS AVGVSTI. Signifer nach links eilend, mit hochgehaltenem Kriegszeichen in der Rechten. Taf. I 10.

17. RECTOR ORBIS. Gallienus in heroischer Nacktheit in Vorderansicht stehend und links blickend, mit Globus und langem Scepter. Abb. 5.

Es kommen hiezu noch die Rs. von Salonina:

18. CONCORDIA AET. Concordia l. sitzend. Taf. VI 1—2.

19. DIANA LVCIFERA. Diana nach einem Muster des archaischen griechischen Stiles dargestellt, geht nach l. mit einer Fackel in den Händen. Taf. VI 10.

Der datierte Typus, den wir vorangestellt haben (Nr. 1), kündigt einen Sieg an, der sicher die Überwindung des Macrianus im Sommer 261 im Donaugebiet bedeutet. Um die, durch Germaneneinfälle und Prätendentenkriege heimgesuchte Bevölkerung zu ermutigen, heben unsere Münzbilder Nr. 13—16 die sieghafte Kriegstugenden des Herrschers hervor. Diese Siegeskraft ist es, die die Hoffnung aller Untertanen bilden muss (Nr. 7); sie gewährt den glücklichen Ausgang (Nr. 9) den Handlungen des Kaisers, wie sie auch den Frieden, der so an seine Person gebunden ist (Nr. 10—11), verbürgt. Auch die, in den Wirren dieser bewegten Zeit vielfach versagende Getreideversorgung soll in Ordnung gebracht werden, wie das Nr. 8 vorspiegelt; diese, wie die übrigen allegorischen Personifikationen sind als ausschliessliche Eigenschaften und Potenzen des regierenden Augustus bezeichnet (*Pax Augusti, Annona Augusti, Bonus Eventus Augusti* etc.). Er allein kann nach der offiziellen Anschauung eine neue Blüte des Reiches zustande bringen, weil er der echte Weltherrscher, der neue Juppiter (*rector orbis* Nr. 17) ist. Die olympische Religion wird hier — wie in den folgenden Bildreihen — durch die über den Göttern thronende Gestalt des Kaisers ganz verdrängt.

Der einzige Gott, welcher in der besprochenen Serie vorkommt, nämlich der *Juppiter Cantabrorum* (Nr. 3), hat mit Religion wenig zu tun. Früher⁴⁸⁾ meinte ich, dass hispanische Hilfstruppen den Kult dieser anderswo nicht vorkommenden Gottheit nach Pannonia brachten, in welcher Annahme mich auch ein Stein von Topusko,⁴⁹⁾ der der Göttin *Cantabria* geweiht wurde, bestärkt hat. Doch ist es aus dem Schweigen der Inschriftsteine ersichtlich, dass der Kult dieser hispanischen Götter in Pannonien gar nicht volkstümlich wurde, so dass man deswegen sicher nicht veranlasst war, ihr Bild auf die Reichsmünzen zu setzen. Auch besaßen die Kantabrer keine derartige politische Bedeutung, dass sie die Erhebung ihres Hauptgottes über die anderen himmlischen Mächte bewirkt hätte; eine Heldentat einer kantabrischen Kohorte war sicher nicht Grund genug, um sie in solcher Weise zu feiern.

⁴⁸⁾ A z Érem I (1922), S. 8—9. Ebenso Kubitschek.

⁴⁹⁾ CIL III 10832.

Die wahre Ursache des Auftretens der *Juppiter Cantabrorum* wird daher vielmehr ein anderer Umstand sein. Es war nämlich in der Kaiserzeit die Reiterkunst des kantabrischen Volkes nicht nur allgemein bekannt, sondern auch zum taktischen Vorbild geworden; eine gewisse Kampfaufstellung der Reiterei hat man z. B. *Cantabrieus (impetus)* genannt.⁵⁰⁾ Unter Gallienus, als die Reiterei eine überragende Rolle in der Kriegsführung erlangte,⁵¹⁾ und die Münzprägung deswegen auch sonst den bevorzugten *equites* schmeichelt, können wir auch in der Einführung des kantabrischen Gottes eine Anspielung auf die Reitertruppen suchen. Diese Vermutung wird noch dadurch bestärkt, dass man zu dieser Bildseite eine besondere, bei anderen Reversen nicht angewendete Kaiserbüste entworfen hat (Tafel V 24): Gallienus erscheint darauf als stürmender Krieger, und an seinem Panzer ist ein Reiter dargestellt, der einen Feind niederstösst.

Es ist nur noch eines interessanten Dokumentes der römisch-pannonischen Vaterlandsliebe, der allegorischen Darstellung der Stadt Siscia, zu gedenken.⁵²⁾ Die Umschrift SISCIA AVG ist zweifellos nicht als *Siscia Augusta*, sondern als *Siscia Augusti* aufzulösen, da unter Probus dasselbe Bild mit der Legende SISCIA PROBI AVG(usti) versehen worden ist. Die besondere Verbindung mit der Person des Kaisers wird hier also wieder betont. Die Personifikation der pannonischen Stadt auf den Reichsmünzen ist ein echtes Symbol dieses Zeitalters, wo die Pannonier und ihre Nachbarn die wahren Träger des Reichsgedankens waren,⁵³⁾ doch die eigene Heimat über alle Reichsländer stellten.⁵⁴⁾

Es muss auch die Frage aufgeworfen werden, welche Behörde diese Bilderreihe erdacht und anbefohlen hat. Wir wissen, dass die *procuratores monetae* unter Gallienus noch viel mehr Freiheit bezüglich der Auswahl der Münzbilder besaßen, als nach der aurelianischen Reform, geschweige denn nach der völligen Zentralisation unter Diocletianus; genaue Vorschriften des kaiserlichen Hofes erfolgten in unserer Zeit nur in sehr seltenen Fällen, wo eine Wendung der Reichspolitik dies forderte. Für die Münzstätten von Rom und Mailand konnte ich noch mehrere parallele Emissionen festlegen, die durch die nämlichen Verordnungen der Zentralregierung gleichzeitig verursacht sind;⁵⁵⁾ in Siscia kenne ich nur einen einzigen solchen Fall, u. zw. die ährenbekränzten Köpfe des Gallienus auf den Goldmünzen des Jahres 268.⁵⁶⁾ Dieses Negativum macht es sicher, dass die erste Ausgabe von Siscia der *procurator* vorgeschrieben hat, wobei er die allgemeinen Weisungen seiner Obrigkeit natürlich nicht ausser acht liess.

In dieser ersten Periode der Prägung von Siscia ist schon ein Missbrauch verübt worden, der ein Jahrzehnt später erbitterten Kampf mit den Münzarbeitern in Rom verursacht hat. Man hat nämlich aus dem ämtlich angewiesenen Metallvorrat eine grössere Stückzahl geprägt, als die Vorschriften bestimmt haben. Die Bestrebung, leichtere Münzen herzustellen, als vorgeschrieben war, liegt offen zutage. Unsere Tafeln zeigen, wie man die Schrötlinge stets zu verkleinern trachtete und die automatische Verkleinerung der Kopfstempel durch die Reproduktion der Patrizie durch Guss hat die Verkleinerung des Münzbildes hervorgerufen. Die ersten, regelrechten Stücke, wie Taf. II 1 und 29, sind fast noch einmal so gross, wie Taf. II 3, 31 etc., die gegen Ende der Emission verfertigt worden sind. Da die ganze Ausgabe nur kurze Zeit dauerte, und in geringer Stückzahl hergestellt wurde, muss dieser Unfug sehr schnell um sich gegriffen haben. Ein bezeichnendes Beispiel dafür bietet Taf. II 3. Die Kopfseite von II 1 ist darauf schon dem verkleinerten Schrötling entsprechend reduziert, doch der Stempel der Rs. ist noch ebenso gross, wie bei dem letzterwähnten Stücke, trotzdem er hier nur mehr zur Hälfte Platz findet.

⁵⁰⁾ Hübner PWRE III, Sp. 1493, etc.

⁵¹⁾ Zeitschr. f. Num. XXXVII (1927), S. 198 ff.

⁵²⁾ Eine andere merkwürdige Offenbarung dieses Nationalstolzes zeigen die getriebenen Bronzereliefs des Schmuckkästchens aus Pécs (Sopianae), die Arch. Ért. 1881 (auf der Tafel zwischen S. 144 und 146) in tadellosem Lichtdruck abgebildet sind. Es sind hier die grössten Städte des Reiches (im IV. Jahrh.) zu sehen: Roma in der Mitte, links von ihr Carthago und Constantinopolis, rechts Nicomedia und — Siscia.

⁵³⁾ Vgl. meine Arbeit Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreich u. s. w. im dem Bande Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische-Kommission (Berlin-Leipzig 1930) S. 11 ff.

⁵⁴⁾ Vgl. auch die treffenden Bemerkungen von Patsch: (Beitr. zur Völkerkunde von Südosteuropa III. (Sitz-Ber. d. Wiener Akad., Band 208, 2. Abh., 1928) S. 12, Anm. 2.

⁵⁵⁾ Zeitschr. f. Num. XXXVII. (1927), S. 206 ff.; Num. Chron. 1929, S. 219 ff., 242 ff.

⁵⁶⁾ Zeitschr. f. Num. XXXVIII. (1928), S. 181 ff.

Typengeschichtlich sind ausser der Göttin von Siscia noch zwei ungewöhnliche und wichtige Reverse hervorzuheben, die den zum Angriff heraneilenden Signifer darstellen (Taf. I 10 und Abb. 1, 2). Da das Feldzeichen im Kampfe nicht nur die Richtung der Truppe bestimmte, sondern durch die verschiedene Haltung auch Befehle vermittelte, ist die Pose der Fahnenträger dieser Typen militärgeschichtlich beachtenswert. Darum führe ich hier auch eine dritte unedierte Signifer-Darstellung (Taf. VII 22) an, welche in der Mzst. Rom mit dem, durch Tanini bekannten Goldmedaillon Abb. 2 gleichzeitig entstanden ist; die genaue Chronologie ist durch die identische Vs. von Rom Taf. VII 23 veranschaulicht.

Abb. 2.

Unter den Aurei weist der Halsausschnitt von Taf. VII 22—25 eine frühe Form auf, doch ist andererseits der Typus der *Aequitas* sonst nur in der zweiten Emission vorhanden. Die Reduktion der Stempel, die wir eben beobachtet haben, kehrt natürlich auch auf den Goldmünzen wieder: die Rs. von Taf. VI 24 ist so bedeutend grösser, als Durchmesser und Buchstaben der Vs., dass es sich um einen älteren vorschriftsmässigen Stempel zu handeln scheint, welcher später mit einem kleinen Vs.-Stempel gepaart wurde. (Wenn man schon Bronze veruntreut hat, Gold umso mehr.)

b) Die zweite Periode.

Wegen den zuletzt erwähnten Manipulationen ist die Ausscheidung der zweiten Typenreihe für uns sehr schwierig.

Die neue Serie wurde nämlich ebenfalls durch grössere, vollständige Stücke, wie Taf. I 25, 26 (vielleicht auch Taf. III 16)⁵⁷⁾ eingeleitet, doch verschwanden diese nur allzu bald und die neuen Typen wurden mit den Prägestöcken der kleineren Averse aus der Spätzeit der ersten Emission vereint. Die Zusammenstellung auf den Tafeln illustriert zur Genüge, wie sich beide Reihen verflochten; man vergleiche z. B. die nahe verwandten Kopfseiten von Taf. III 29 (erste Ausgabe) und Taf. III 30, 31 (zweite Ausgabe). Die Einführung von neuen Typen — auf der unsere Periodeneinteilung beruht — bedeutete also nicht etwa eine Zäsur in der Herstellung, nicht am Anfang der Emission und nicht an deren Ende, weil die zweite Reihe auch mit der dritten organisch zusammenhängt und wir vermögen sie nur durch das Auftreten der Prägezeichen in der dritten Reihe von einander zu scheiden. (Ihre gemeinsamen Rückseiten s. man auf Taf. IV 11 und 12 usw.). So kann bei einigen Reversen einstweilen bestritten werden, in welche der beiden Serien sie gehören, oder ob sie etwa aus der früheren in die spätere übergehen.

Nach meiner Meinung sind folgende Typen der zweiten Reihe zuzuweisen:

1. PM TRP VII COS PP. Pallas mit erhobener Lanze und Schild rechts schreitend. Taf. III 20. Die Zahl VII gehört zweifellos nicht zu *tr. p.*, sondern zum *cos.*, wie man es in dieser Zeit oft schrieb.⁵⁸⁾ Da bisher nur ein einziges Exemplar bekannt ist, kann man sich nicht entscheiden, ob diese Datierung gleich am Anfang der Emission auftritt, oder erst später hinzugefügt wurde. Doch scheint die Kürze der vorangehenden Ausgabe darauf zu deuten, dass die zweite schon im Jahre 263 oder spätestens 264 begann.

2. [Felix adven]TVS AVG. Gallienus linkshin reitend, mit erhobener Rechten und ein langes Scepter haltend. Taf. III 23. Leider ist die nähere Datierung auch hier nicht möglich, da allein das abgebildete Stück bekannt ist.

3. AEQVITAS AVG. Aequitas stehend mit Wage und Füllhorn, linkshin blickend. Taf. I 25; II 4; III 16; V 20. Ein hybrides Ex. mit der Vs. der Salonina. Abb. 1, 1.

⁵⁷⁾ Zwar steht dieses Exemplar dem auf Taf. III 15 abgebildeten, welches aus der ersten Ausgabe herrührt, sehr nahe, doch weisen gewisse feine Details (Mund, Hals und dessen Ausschnitt) auf den Anfang der zweiten hin.

⁵⁸⁾ Laffranchi, L' XI. anno imperatorio di Costantino Magno. = Atti della Pontif. Accad. di Archaeologia 1921, S. 418 ff. Alföldi, Zeitschr. f. Num. XXXVII. (1927) S. 201 und XXXVIII. (1928) S. 200 f.

4. AEQVIT AVG. Aequitas wie vorher. Taf. I 27; II 6, 13; III 22, 25, 26, 33; IV 14; V 12, 19.

5. ANNONA AVG. Annona mit Ähre und Füllhorn l. stehend; links von ihr Modius. Taf. I 31; II 5, 11; IV 8, 9.

6. PROVIDEN AVG. Providentia nach links stehend, mit einem kurzen Stabe auf den vor ihr befindlichen Globus zeigend und ein doppeltes Füllhorn haltend. Taf. I 23, 24; II 7, 10, 17, 24; V 14.

7. VIRTVS AVG. Hercules in der Pose des farnesischen Typus: er stützt sich mit dem linken Arm auf die unten angelehnte Keule; die rechte Hand ruht auf der Hüfte. Von der linken Hand hängt das Löwenfell herab. Taf. II 23.

8. VIRTVS AVG. Nackter Mars nach rechts schreitend, auf der linken Schulter ein Tropaion tragend, mit einer Lanze in der Rechten. Taf. II 14.

9. VICTORIA AVG. Victoria zwischen zwei Schildern linkshin schwebend; in beiden Händen hält sie ein Diademband. Taf. I 26.

10. PAX AVG. Pax sitzt mit Ölzweig und kurzem Scepter nach l. Taf. I 19; II 25; III 21, 32; V 16. Es ist dies eine unmittelbare Fortsetzung aus der ersten Reihe.

11. FELICITAS AVG. Felicitas steht mit langem Merkurstab und Füllhorn nach links. Taf. IV 1.

12. FELICI AVG. Felicitas, wie zuletzt. Taf. I 21; II 8, 22; III 30, 31 (FELIC); IV 2.

13. FELICI AVG. Felicitas steht nach links gewendet, mit kurzem Caduceus in der Rechten und sich mit dem linken Arm an eine kurze Säule lehnd. Taf. III 19.

14. FELICI AET. Felicitas, wie Nr. 11 und 12. Taf. I 28; III 17, 18; IV 4.

15. ABVNDANTIA AVG. Die Göttin l. stehend, leert ihr Füllhorn aus. Taf. III 24.

Wie eingangs schon bemerkt, dürfte die Reihe im Jahre 263 oder 264 eingesetzt haben; sie wurde bis 267 geprägt und einige Reverse dann in der folgenden Periode weiterverwendet.

Die Tendenzen, die die Auswahl der Rs.-Bilder bestimmt haben, sind offensichtlich. Die *Aequitas Aug(usti)* ist bekanntlich mit dem Typus der *Moneta* verwandt und betont die strenge Einhaltung der vorgeschriebenen Münzgewichte und -Masse: bezeichnenderweise wird die *Aequitas* eben im III. Jahrhundert, als die Münzverschlechterung von dem Staate systematisch betrieben wurde, ein stehendes Inventarstück des Typenvorrates. Die Fürsorge des Kaisers deutet die *Providen(tia) Aug(usti)* an, in Verbindung mit einer neuen Abbildung der *Annona Aug(usti)* (Nr. 5 und 6); weitere Münzbilder trachten der Bevölkerung durch Ankündigung von Siegen Vertrauen einzufloßen (Nr. 7 u. 9) und zeigen die Ankunft des Herrschers an (Nr. 2), die den Übeln abhelfen wird.

Doch ist diese Reihenfolge von Münztypen von den Ereignissen und von der rauhen Wirklichkeit noch weiter entfernt, als die erste; ihr Zweck war im wesentlichen die religiös-ethische Auffassung der offiziellen Kreise in den Massen des Volkes zu propagieren. Die alte Religion ist freilich auch hier zur Seite geschoben; Hercules und Mars erscheinen nur als Sinnbilder der übermenschlichen Heldenhaftigkeit des Kaisers. Die Schicksale der Menschheit hängen von einem einzigen Herrn ab, der über Menschen wie Götter erhaben, nicht allein den Nahrungssorgen abhilft (Nr. 5—6), überall siegt und dadurch den Frieden sichert (Nr. 9—10), sondern eine neue Glückszeit heraufführt (Nr. 11—15). Die *felicitas*, die er bringt, ist nicht etwa als kurzes Aufleuchten freudiger Tage zu verstehen; sie ist das ewig-dauernde Märchenglück, die *felici(tas) aet(erna)* (Nr. 14), die er als Erlöser der leidenden Menschheit schenkt.⁵⁹⁾ Sogar die Verkündung seiner Ankunft ist nicht von diesem Gedankenkreise zu trennen. Barbareneinfälle und Usurpationen machten die Gegenwart des Kaisers dringend erwünscht und dies erklärt, dass man dem Typus des *Adventus Augusti*, der früher fast nur zur verewigung der Reiseetappen des Hadrianus und später nur ausnahmsweise angewendet wurde, im III. Jahrhundert auf Schritt und Tritt begegnet. Aber es handelt sich nicht so sehr um die Kundmachung einer wirklichen Begebenheit, sondern um eine Heilsverheissung durch die *felix adventus*. Am besten ist das unter Probus ersichtlich, unter dem *Adventus*-Münzen Jahre hindurch unausgesetzt verfertigt werden. Wir kommen darauf noch zurück.

Die Zuteilung der in diese Emission gehörigen Rs.-en von Salonina kann ich nicht einwandfrei durchführen. Sicher ist nur die Zugehörigkeit der zuerstfolgenden hybriden

⁵⁹⁾ Zeitschr. f. Num. XXXVIII. (1928), S. 184 ff.

Münze, bei den weiteren Typen ist eine Verwechslung mit den unsignierten der dritten Periode leicht möglich:

16. AEQVITAS AVG. Wie Nr. 3. Abb. 3.

17. *CONCOR AVG. Concordia mit Patera und doppeltem Füllhorn links sitzend. Tafel VI 4 und 6.

18. CONCOR AET. Dieselbe Darstellung. Taf. VI 3.

19. VENVS VICTRIX. Venus hält eine kleine Siegesgöttin und ein Scepter, mit dem linken Arm sich auf ihr Schild lehnend. Taf. VI 8.

20. LVNA LVCIF. Luna in Biga I. Tafel VI 9.

Von den Goldmünzen, die in dieser Periode geprägt worden sein könnten, war schon oben die Rede. Ausser den schablonenhaften, einfachen Kopfstempeln enthielt auch diese Emission einige paradierende Kaiserbüsten (Taf. II 10, 11, 13, 14, 25; V 16—20), welche dann unter Claudius und Aurelianus teilweise wieder in Gebrauch kamen.

c) Dritte (und letzte) Periode.

Die bisher beschriebenen zwei Emissionen gehören vom Standpunkt des Betriebes in dieselbe Phase der Fabrikation. Ihre Rekonstruktion führt die Tätigkeit einer verhältnismässig bescheidenen Werkstatt vor unsere Augen. Aber als der Imperator mit seiner Armee gegen die in die Balkanländer eingebrochenen Germanen zieht und etwas später die endgültige Erledigung dieses Krieges dem Marcianus anvertrauend,⁶⁰⁾ selbst gegen den in Mailand sich empörenden Aureolus⁶¹⁾ zurückkehrt, musste Siscia durch seine günstige Lage als Mittelpunkt für die Versorgung des Heeres hervortreten und das wirkte sich natürlich auch in der Münzprägung aus. Bis zu den im Spätsommer des Jahres erfolgten Tode des Gallienus wird nunmehr in Siscia in grossem Stile gemünzt. Die Arbeiter werden zuerst auf drei, dann entgeltig auf zwei Werkstättengruppen verteilt. Zur Erleichterung der Kontrolle werden einerseits diese Offizinen an den Prägestöcken der Reverse angegeben, andererseits verschiedene Zahlbezeichnungen und Nebenzeichen eingeführt. Solcherweise entstanden folgende Serien:

1. A, B, C

2. *

3. SI

4. P, S

5. P und Stern, S und Stern

6. I, II

7. I und Stern, II und Stern.

Die Rekonstruktion der signierten Rückseiten ergibt sich ganz ungezwungen,⁶²⁾ aber umso schwieriger ist die Einteilung der gleichzeitigen unsignierten Stempel. Glücklicherweise verliert die genaue Chronologie an Wichtigkeit, da die ganze Periode eine kleine Zeitspanne umfasst. Es scheint, dass man zuerst zu den Typen AEQVIT AVG, PROVIDEN AVG, PAX AVG (I. sitzend), ANNONA AVG, die aus der vorausgehenden Emissionen beibehalten wurden, einige neue Reverse ohne Signatur hinzufügte. Doch erscheinen ungefähr gleichzeitig die Prägezeichen SI und PS (vgl. Taf. IV 5—7, 11—14, 31—34); mit den signierten Serien kommen dann umgekehrt wieder Typen ohne Münzbuchstaben vor.

Zuerst zähle ich alle unsignierte Typen auf:

1. VICTORIA AVGVSTI. Victoria eilt nach rechts, mit geschultertem Torpaion, einen Kranz emporhaltend. Taf. III 27.

2. VICTOR AVG. Victoria schreitet mit Kranz und Palmzweig nach rechts. Taf. IV 5.

3. PAX AVG. Pax steht mit Ölzweig und schräg gehaltenem Scepter linkshin blickend. Taf. IV 3.

4. VICTORIAE AVG. Victoria sitzt auf einem Haufen von Waffen, die rechte Hand stützt einen Schild, der auf ihrem Schenkel steht, in der Linken ein Palmzweig. Taf. V 8.

⁶⁰⁾ Die literarische Quellen dieses Feldzuges habe ich behandelt: *A gót mozgalom és Dácia feladása* (Die Gotenbewegung und die Aufgabe von Dacien) (Budapest 1930), S. 8 ff.

⁶¹⁾ *Zeitschr. f. Num.* XXXVII. (1927), S. 198 ff.

⁶²⁾ Schon Voetter, a. a. O. S. 97 ff. hat sie grossenteils vorgenommen.

5. VIRTUS AVG. Links gewendeter Kaiser auf sein langes Scepter gestützt, schmückt ein Tropaion. Unter dem Siegeszeichen ein sitzender Gefangener und auf der anderen Seite ein Schild. Taf. IV 6; V 11.

6. IOVI PROPVGNATORI. Juppiter mit Blitz in der Rechten und mit dem Adler auf der linken Hand, schreitet nach links und blickt zurück. Taf. IV 33.

7. MARTI PROPVGNATORI. Gepanzerter und behelmter Mars mit Schild und zum Stoss gefällter Lanze stürmt nach rechts. Taf. IV 32.

8. PM TP VIICOS PP. Gallienus steht im Feldherrengewand mit Parazonium in der Linken und auf ein langes Scepter gestützt. Beiderseits von ihm liegt je ein Flussgott, auf seine Urne gelehnt (die Save und die Kulpa); unten Wellen. Taf. IV 31. — Gallienus hat das Konsulat seit 266 nicht wieder angenommen; so ist die Iterationsziffer VII für die drei Jahre 266—268 gültig, doch stammt der Typus sicher von 268.⁶³⁾

9. FIDES MILITVM. Fides steht mit je einem Feldzeichen in den Händen von vorne gesehen und blickt nach rechts. Taf. IV 23, 29, 30.

10. Ebenso, aber Fides schaut linkshin. Taf. IV 19, 28.

11. FIDES MIL. Fides, wie zuletzt. Taf. IV 27.

12. FIDES MIL. Fides steht in Vorderansicht, rechts blickend. Die rechte Hand hält ein aufrecht gestelltes Signum, in der Linken ein anderes, schräg gehaltenes Feldzeichen. Taf. IV 24.

13. ADVENTVS AVG. Kaiser zu Pferde rechts, mit erhobener Rechten; vor dem Pferde sitzender Gefangener. Taf. V 2.

14. SALVS AVGVSTI. Salus links sitzend, nährt ihre um ein Altar gewundene Schlange. Taf. VII 27—28.

15. RESTITVTOR ORBIS. Gepanzerter Kaiser hält eine Lanze und spendet mit einer Patera auf dem links von ihm gestellten Tripas Opfer. (Voetter, *Atlas* XXX 54).

16. FELICITAS SAECVLI. Felicitas mit langem Caduceus und Füllhorn links stehend. Taf. V 1.

Die zwei zuletzt erwähnten Typen gehen in die Anfangsemission des Claudius II über,⁶⁴⁾ aber auch andere Glieder dieser Reihe, wie manche der gleich aufzuzählenden Rückseiten, werden früh in die Prägung des Nachfolgers aufgenommen.

Die mit Signatur versehenen Reverse sind:

17. PM TR P XVI COS VII. Gepanzerter Kaiser steht mit Globus und langem Scepter nach links. Taf. V 6, 9.

18. AEQVIT AVG. Wie oben.

19. PROVI AVG. Providentia, wie oben mit *Providen Aug.* beschrieben. Taf. I 33, 35; II 26; IV 25, 26; V 13.

20. PAX AVG. Stehende Pax, wie Nr. 3. Taf. I 34; II 33; III 28; IV 7, 13, 34, 35.

21. SALVS AVG. Salus steht mit schräg gehaltenem Scepter nach links und füttert eine, von einem Altar sich emporhebende Schlange aus einer Opferschale. Taf. I 29; II 27, 28, 34; V 7, 23.

22. FORTVNA RED. Fortuna mit Steuerruder und Füllhorn l. stehend. Taf. I 32; II 9.

23. VICTORIA AVG. Victoria steht nach links blickend, mit emporgehobenem Kranze und einem Palmzweig. Taf. V 10.

24. ORIENS AVG. Nackter Sol mit Paludament an der Schulter, streckt seine Rechte zum Segen aus, in der Linken einen Globus tragend. Taf. V 4—5.

25. LIB AVG. Liberalitas mit Täfelchen und Füllhorn l. stehend. Taf. IV 12.

Zu diesen kommen die signierten Typen der Salonina, und zwar:

26. CONCOR AVG. Concordia mit Opferschale und Füllhorn l. sitzend. Taf. VI 6.

27. CONCORDIA AVG. Concordia, wie zuletzt. Taf. VI 11.

28. PVDICITIA AVG. Pudicitia nach links sitzend, lüftet ihren Schleier und hält ein Scepter. Taf. VI 12, 13, 17.

29. PIETAS AVG. Pietas links stehend, streut Körner von Weihrauch aus ihrem Kästchen in die Flamme des vor ihr stehenden Altars. Taf. VI 7, 14, 15.

30. IVNO REGINA. Juno mit Patera und langem Scepter l. stehend. Taf. VI 16, 18.

Die beiliegende Tabelle veranschaulicht, wie diese Typen durch die Prägezeichen vergesellschaftet sind.

⁶³⁾ Vgl. dazu *Zeitschr. f. Num.* XXXVIII. (1928), S. 182 f.

⁶⁴⁾ Siehe Markl, *Num. Zeitschr.* XVI. (1884) S. 427.

GALLIENUS.

Die signierten Antoniniane des Gallienus und der Salonina aus d. J. 268.

AEQVIT AVG. Aequitas I. stehend	VICTORIA AVG. Victoria I. stehend	FORTVNA RED. Fortuna I. stehend	PAX AVG. Pax I. stehend	SALVS AVG. Salus I. stehend	PM TRP XVI COS VII I. stehend Kaiser opfernd	LIB AVG. Liberalitas I. stehend	PROVI AVG.	ORIENS AVG. Sol steht n. l.	PAX AVG. Pax I. stehend
— A— —	B — —	— B— —	— — O	— SI— —					S I— —
	S — —	— S— —		— P— —	P — (— P—) —	S — —		S — —	
	* — —	* — —		* — —	* — —			* — —	
		* S— —		* P— —	* P— —				
		(II —) — II— —		— I— —	I — —		(II —) — II— —		
	— — —	* II— —		— — —	— — —		— — —		— — —

SALONINA.

PVDICITIA AVG. Pudicitia sitzend	IVNO REGINA. Juno I. stehend	CONCOR AVG. Concordia I. sitzend	CONCORDIA AVG. Concordia I. sitzend	PIETAS AVG. Pietas I. stehend
— — B		— — B		
— — SI	SI — —			S I— —
	P — —			S — —
	* — —			* — —
* — S				S *— —
		— — II	— — II	— I— —
				— — —

Die Reversbilder der Goldmünzen der dritten Periode entsprechen denen der Antoniniane oder sie bewegen sich wenigstens in demselben Gedankenkreise. Diese sind: *Fides militum* Taf. VI 19, 33; *Fides mil* Taf. VI 20; *Fides mil* Taf. 29—32; *Pax Aug* Taf. VI 26—28; *Marti propunatori* (sic!); *PM TP VII COS PP* Taf. VI 34—35; *Fortuna redux* Taf. VI 21.

Auch diesmal steht die Person des Herrschers im Mittelpunkt, doch steht jetzt nicht die Kaiserreligion im Vordergrund, sondern der Inhalt der Darstellungen und Umschriften wird durch die grossen Kriegseignisse, die sich damals abspielten, bestimmt. Neben der Verherrlichung des Sieges (Nr. 1, 2, 13, 23) — ob ein wirklicher Sieg gefeiert wird oder ob schon vor der Besiegung der Germanen die *Victoria* als Siegesverheissung auf die Münzen gesetzt wurde, ist nicht zu ermitteln⁶⁵⁾ — steht die Lobpreisung der *Virtus Augusti* (Nr. 4). Durch *Virtus* und *Victoria* des Kaisers wird die erschütterte römische Welt wieder befestigt (Nr. 15). Jedoch stehen noch neue Kämpfe in Aussicht, da zwei zusammengehörige Typen dem Jupiter und Mars als Vorkämpfern geweiht sind (Nr. 5—6). Eine andere Gruppe appelliert an die Treue der Soldaten (Nr. 8—11) und die *lib(eralitas) Aug(usti)* (Nr. 25) will versichern, dass diese Treue mit Gold bezahlt wird. Die *Fortuna red(ux)* (Nr. 22) soll die glückliche Heimkehr des Kaisers verbürgen, doch wird bereits auch seine Ankunft (Nr. 12) angekündigt. Historisch am interessantesten ist die Bildseite *Oriens Aug(usti)*, die wahrscheinlich bedeuten sollte, dass Gallienus sich zur Bekämpfung der Zenobia rüstete. Die Eröffnung der grossen Münzstätte von Kyzikos im Jahre 268 beweist in der Tat die Errichtung einer Operationsbasis in Kleinasien und man wird die Angabe der *Historia Augusta*,⁶⁶⁾ dass Heraclianus, ein General des Gallienus, seine Armee gegen Zenobia verloren hat, auf dieses Jahr beziehen können.

In dieser Periode gewinnen wir auch für das Bild des Kaiserkultes einige neue Farben. Das Heil des Reiches hängt nach der höfischen Auffassung von dem Wohlergehen des Imperators⁶⁷⁾ ab und bei seinem Auszug zum Kriege wurden bekanntlich überall feierliche Gelübde *pro salute Augusti* dargebracht. Darum erscheint auch hier die Rs. *Salus Augusti* (Nr. 14 und 21). Die *Pax Aug(usti)* will nur die Hoffnung des Friedens aufleuchten lassen und die neue Goldzeit, die der Gottherrscher inaugurirt, verspricht die *Felicitas saeculi* (Nr. 16). Die merkwürdigen Aurei mit dem ährenescmücktem Kopf (Taf. VI 29—35) habe ich schon anderswo⁶⁸⁾ besprochen. Sie leihen die Kopftracht der Göttin Demeter dem Gallienus und beziehen sich auf seine Verbindung mit den Mysterien von Eleusis. Die weitere Hervorkehrung der *Aequit(as) Aug(usti)* und der *Provi(dentia) Aug(usti)* (Nr. 18—19) ist nur für die Not der Zeit bezeichnend.

d) Die Manipulationen der Münzarbeiter am Ende der Herrschaft des Gallienus.

Mit den echten Kopfstempeln der letzten Prägeperiode von Siscia, sogar auch mit dem regelrechten Münnzeichen SI hat man — wie schon Voetter es bemerkte — auch einige fremde Reversstempel vereint (Siehe Taf. IV 16—18, 20—22). Vor allem hat man die Typen der letzten stadtrömischen Emission⁶⁹⁾ nachgeahmt, welche die „Wappentiere“ der auserwählten Schutzgötter des Gallienus darstellen. Von diesen Nachahmungen sind bisher folgende bekannt:

1. APOLLINI CONS AVG. Kentaur links, schiesst einen Pfeil sich zurückwendend ab. Taf. IV 22.
2. DIANAE CONS AVG. Antilop rechts. Taf. IV 21.

⁶⁵⁾ *Victoria* muss auf den Münzen sehr oft nur Siegesverheissung bedeuten. In diesem Falle ist *Victoria* einfach ein guter Wunsch zu den Quinquennialien des Kaisers. Auch sonst steht das Auftreten der Siegesgöttin auf den Münzen oft nur mit den periodischen Gelüben für die Regierung des Herrschers im Zusammenhange (besonders in der Konstantinischen Zeit); übrings ist der Kaiser des III. Jh. invictus und damit wird die Anknüpfung der *Victoria* an einen wirklichen Sieg noch unsicherer.

⁶⁶⁾ V. Gall. 13, 4—5: Gallienus... bellum Persis... paravit collectivis per Heraclianum ducem militibus sollertis principis rem gerebat. Qui tamen Heraclianus, cum contra Persas profectus esset, a Palmyrenis victus omnes, quos paraverat, milites perdidit, Zenobia Palmyrenis et orientalibus plerisque viriliter imperante.

⁶⁷⁾ Zeitschr. f. Num. XL. (1930), S. 1 ff.

⁶⁸⁾ Zeitschr. f. Num. XXXVIII. (1928), S. 174 ff.

⁶⁹⁾ Voetter, Num. Zeitschr. XXXII. (1900), S. 135 f.; Atlas XIV. 24 ff.

3. LIBERO P CONS AVG. Panther links. Taf. IV 17, 20.

4. NEPTVNO CONS AVG. Seepferd rechts. Taf. IV 16.

Ich fand aber auch die Imitation einer Rs. aus Antiochien:

5. PM TR P XII[I] CVI PP. Sonnenlöwe links, mit Blitz im Maul. Taf. IV 18.

Wenn nur die Nachahmungen der stadtrömischen Typen vorhanden wären, so könnte es sich um eine offizielle Entlehnung handeln; es könnte freilich auch in diesem Falle wundernehmen, dass aus einer inhaltlich schwer lösbaren Serie von 12 Rs.-Bildern einige beliebig herausgegriffen werden. Aber die datierte antiochenische Rs. erledigt eine solche Annahme gänzlich: im Jahre 268 (aus welchem die Kopfseiten stammen), konnte der *procurator monetae* unmöglich eine Datierung von 265 (*TR P XII[I] C VI*) anwenden lassen.

Es handelt sich also um eine Privatmanipulation, wie solche damals weit um sich griffen. Vor allem kennen wir Nachahmungen der stadtrömischen Tier-Serie, die — durch Voetter irrtümlich nach Siscia⁷⁰⁾ verwiesen — keine Kopfstempel oder Stileigentümlichkeiten von Siscia aufweisen:

1. SOLI COMITI AVG (sic!). Pegasus rechts. Taf. VII 18. Eine ganz primitive Privatfälschung. Der Fälscher hat keine offiziellen Stempel zur Verfügung gehabt.

2. LIBERO P CON AVG (sic!). Panther rechts. Taf. VII 25. Die Vs. zeigt den Stil der etwas früheren stadtrömischen Ausgabe der 9 Offizinen.

3. DIANA C O[NS AVG] (sic!) Antilope rechts. Abb. 6⁷¹⁾
Dieses Stück (Zagreb, Nat. Mus.) ist sehr wichtig für uns, weil die Vs. nebst dem Namen des Gallienus, das Porträt des Claudius II im stadtrömischen Stil besitzt. So leitet dieses Exemplar zu den Antoninianen über, die in Rom mit dem Bilde des Claudius und den Rückseiten des Gallienus geprägt worden sind, und von denen Markl zahlreiche Varianten festgestellt hat.⁷²⁾ Mit den sorgfältig entworfenen und genau auf die Offizinen verteilten⁷³⁾ wirklichen claudischen Emissionen hat dieses Durcheinander von heterogenen Stempeln nichts zu tun. Wir müssen hierin die Umtriebe der *monetarii* erkennen, die die riesigen Massen des Inflationsgeldes wegen Platzmangels ausserhalb der staatlichen Werkstätten prägten und so allerlei Unfug treiben konnten. Dieser Missbrauch war damals schon tief eingewurzelt⁷⁴⁾ und Aurelianus konnte ihm nur durch die Ausrottung der Münzarbeiter abhelfen.

Abb. 6.

6. Die Glücksverheissungen des Kaisererlösers.

Um das richtige Verständnis unserer Münzserien anzubahnen, müssen nunmehr die auf die Kaiserreligion bezüglichen Umschriften in einen Zusammenhang gerückt werden, in den sie ursprünglich eingegliedert waren und aus dem herausgerissen sie nur als langweilige Wiederholungen abgedroschener Phrasen erscheinen.

Abgenützt waren diese Ausdrücke in der Tat. Die symbolischen Bilder des hellenischen Weltherrscher-Erlösers haben auf den römischen Münzen schon in den letzten Jahren Caesars fussgefasst,⁷⁵⁾ wie auch sonst die ganze Staatsreligion von Anbeginn der Kaiserreligion untergeordnet wird;⁷⁶⁾ Wissowa hat z. B. durch das Ritual der Arvalbrüder zu zeigen vermocht, wie schnell die Staatsgötter von neuen Personifikationen kaiserlicher Tugenden und von den Schutzgöttern des Herrschers verdrängt wurden.⁷⁷⁾ Trotzdem nimmt diese Strömung auf den Münztypen der ersten Kaiserzeit weniger Platz und bescheidenere Formen, wie später, ein. In der Prägung des ersten Jahrh. nach Chr. herrscht noch überhaupt mehr die historische Realität; die Abstraktion fängt erst im zweiten Jahrh. an zu überwiegen und kulminiert

⁷⁰⁾ Voetter, Num. Zeitschr. XXXIII. (1901), S. 95; Atlas XXIX. 37—40.

⁷¹⁾ Das Stück Taf. VII 34 (IVNONI CONS AVG, Salonina) könnte eventuell auch hierher gehören.

⁷²⁾ A. Markl, Num. Zeitschr. XVI. (1884), S. 385—388.

⁷³⁾ Ebendort S. 389 ff.

⁷⁴⁾ Vgl. Ulpianus, Dig. 48, 13, 8: Qui, cum in moneta publici operarentur, extrinsecus sibi signant pecuniam forma publica vel signatam furantur, hi non videntur adulterinam monetam exercuisse, sed furtum publicae monetae fecisse, quod ad peculatus crimen accedit.

⁷⁵⁾ S. meinen Aufsatz Hermes LXV. (1930), S. 369 ff.

⁷⁶⁾ Wissowa, Religion und Kultus d. Römer² (1912), S. 79.

⁷⁷⁾ Ebendort, S. 82 f.

im dritten. Zuerst hängt das mit der allgemeinen Änderung der Weltanschauung der Kulturmenschheit zusammen, mit dem Herabgleiten von der klassischen Kulturhöhe und von der Herrschaft der Vernunft in die mystisch-religiöse Gebundenheit und zur determinierten Weltanschauung: dann zeigt sich auch darin die Flucht der durch Schicksalschläge gequälten Menschheit zum Überirdischen,⁷⁸⁾ gegenüber dem Materialismus des selbstvergnügten Bürgertums der früheren Zeit. Andererseits kann es unmöglich ein Zufall sein, dass die Verkündung der Glückseligkeit, die der göttliche Weltherrscher den Menschen bringen sollte, eben damals die übrigen Münzdarstellungen in den Hintergrund drängt, als die offiziellen Kreise nur noch den Herrscherkult aus dem zusammengebrochenen Polytheismus aufrechterhaltend, diese gegen das drohend vorwärtsschreitende Christentum zuspitzen.⁷⁹⁾

So gewinnt diese verbrauchte und farblos gewordene Terminologie durch die Spiegelung des schicksalschweren Zusammenstosses von Kirche und Staat neue Schärfe und Bedeutung; sie erhält sogar eine ganz besondere Note, die ihr eben die feindliche Christenwelt aufprägte.

„Der in die Mittelmeerwelt hinaustretende Christuskult zeigt schon frühe das Bestreben, die dieser Welt geläufigen und jetzt eben auf die vergötterten Kaiser übertragenen... Kultworte für Christus zu reservieren. So entsteht ein polemischer Parallelismus zwischen Kaiserkult und Christuskult...“⁸⁰⁾ Während aber diese „religiöse Kontraststimmung“ sich in der Frühzeit nur in der polemischen Übernahme von einigen hauptsächlichen Bezeichnungen des Herrschergottes, wie „Herr“, „Herr und Gott“, „Gottessohn“ usw. offenbart, trachtet die Kirche des III. Jahrhunderts, die den Weltstaat des Evangeliums an die Stelle des weltlichen Imperiums setzen will,⁸¹⁾ den ganzen Wortschatz der Kaiserverherrlichung für Christus zu beschlagnahmen. Diese Angriffsform des christlichen Imperialismus bürgert sich in den Predigten und Literaturprodukten der abendländischen Kirche parallel mit der Anwendung militärischer und kriegerischer Bilder ein, deren Aufkommen v. Harnack so anschaulich schilderte.⁸²⁾ Wie der grosse Zusammenstoss des christlichen und römischen Geistes sich in den Kontrastformeln der Huldigungsworte und in dem Gegensatz der beiderseitigen Erwartungen spiegelte, sollen einige Gegenüberstellungen von literarischen Zitaten und Münzaufschriften veranschaulichen, in erster Reihe für Leser bestimmt, denen die Ausdruckweise dieses Wortkampfes nicht geläufig ist. Es sind eben nur wenige Schlagwörter herausgegriffen, aber vielleicht doch geeignet, die Stimmung der Reichsbewohner, für welche diese Münzlegenden bestimmt waren, greifbar zu machen.

a) *Adventus Augusti* und *Adventus Christi*.

Die Christen des III. Jahrhunderts lebten in einer ständigen und erregten Erwartung der Ankunft des Erlösers. Man stellt sich in diese Ideologie leichter ein, wenn man ein wenig aus Tertullian liest. Dieser zitiert einmal Paulus:⁸³⁾ *qualiter conversi sitis ab idolis ad serviendum vivo et vero Deo et ad expectandum a caelis filium eius . . . et rursus : quae enim spes nostra vel gaudium vel exultationis corona, quam ut et vos coram domino nostro Jesu Christo in adventu ipsius? Ein wenig weiter bricht aber schon die Polemik gegen die Kaiserreligion hervor: ipsi enim certissime scitis, quod dies domini quasi fur in nocte ita adveniet. cum dicent „pax“ et „tuta sunt omnia“, tunc illis repentinus insistet interitus.*

⁷⁸⁾ Livius 25, 1, 6 gibt ein solches Stimmungsbild aus der Epoche der punischen Kriege, aus dem noch mehr die von ihm miterlebte Qual der Bürgerkriege zu spüren ist: Quo diutius trahebatur bellum et variabant secundae adversaeque res non fortunam magis quam animos hominum, tanta religio et ea magna ex parte externa civitatem in-cessit, ut aut homines aut dei repente alii viderentur facti... sacrificuli ac vates ceperant hominum mentes...

⁷⁹⁾ In der diocletianischen Zeit wird diese Formensprache durch farblose Typen verdrängt, die durch die Aufschriften der periodischen Kaiserfeste (vota) unter Constantin abgelöst werden. Aber als die Herrscher gegen Mitte des IV. Jh. von der sozialen Umwälzung sich nicht mehr fürchten müssen, lassen sie — zwar Christen — die felicitum temporum reparatio, die von ihnen heraufgeführte Erneuerung der glücklichen Urzeit, auf die Münzen zu setzen.

⁸⁰⁾ Ad. Deissmann, Licht vom Osten⁴ (1923), S. 290. Vgl. dagegen die Bemerkungen von A. D. Nock, Early gentile Christianity and its Hellenistic background, in Essays on the Trinity and the Incarnation, ed. by A. E. J. Rawlinson, 1928. Eine treffliche Einführung in das hier angeschnittene Problem bietet E. Lohmeyer, Christuskult und Kaiserkult, 1919.

⁸¹⁾ Vgl. Origenes, contra Cels. II. 52. S. auch IV. 22, IV. 32 ebendort.

⁸²⁾ A. v. Harnack, Militia Christi. 1905.

⁸³⁾ Tertull., de carn. resurr. 24.

Andererseits ist die *Adventus Augusti*, die unsere Prägungen so oft ankündigen, ebenfalls eine sakrale Angelegenheit, deren theologische Ausdrucksformen aus den hellenistischen Herrscherkulten vererbt wurden:⁸⁴⁾ den Tag der Ankunft hat man mit Dankopfern und jährlich wiederkehrenden Festen gefeiert, neue Zeitrechnungen mit ihm verknüpft. Die neue Glückszeit, die die Ankunft des Herrschers mit sich bringt, feiern auch die Münzen durch die Verbindung mit der Gestalt der *Felicitas* oder noch öfters mit Legenden, wie *Felix Adventus Aug(usti) n(ostri)*, *Adventui Aug(usti) felicissimo* usw.

So wurde auch die Sehnsucht nach dem Kommen des Erlösers in beiden Lagern betont. Der jüngere Plinius (*ep.* 10, 10, 2) spricht von dem *exoptatissimi adventus tui* [Traiani] *gaudio*. EXPECTATE VENI, heisst es auf den Münzen des Carausius,⁸⁵⁾ aber die Ankunft seines Gegners in Britannien wird ebenfalls als eines *exoptatus* mit Jubel gefeiert, *quem ut caelo delapsus intuebantur*.⁸⁶⁾ Diese Bildersprache wird andererseits auf Christus übertragen, so durch Cyprianus (*de lapsis* 1): *exoptatus votis omnibus dies venit et post longae noctis horribilem tætramque caliginem Domini luce radiatus mundus eluxit*. Die Lichtsymbolik, die hier entfaltet wird, stammt aus den feierlichen Wendungen orientalischer religiöser Rede,⁸⁷⁾ doch ist das Bild des Erlösers, der parallel mit dem Aufleuchten eines bestimmten Sternes erscheint,⁸⁸⁾ im lateinischen Westen durch den Kaiserkult geläufig geworden. *Lucem redde tuae, dux bone patriæ*: — singt Horaz (*carm.* IV 5, 5 sqq) von Augustus — *instar veris enim voltus ubi tuus adfulsit populo, gratior it dies et soles melius nitent. Communiumque remedium aerumnarum in eius locabat adventu (plebs universa), salutarem quendam genium adfulsisse... arbitrata*, — schreibt Ammianus (XV 8, 21) über Julian. — Wie bewusst Cyprianus sich die Sprache des kaiserlichen Soter-Kosmokrators zu eigen machte, veranschaulicht ein letztes Beispiel: Ad. Demetr. 25 wendet sich folgenderweise zu den Heiden: *hortamur, dum facultas adest... Deo satisfacere et ad verae religionis candidam lucem de profundo tenebrosae superstitionis emergere*. Ebenso heisst es bei dem Heiden Eumenius (*pan.* IX 18, 3): *Britannia... profundissimo poenarum gurgite liberata ad conspectum Romanae lucis emersit* und auf dem grossen Goldmedaillon von Arras wird Chlorus, der Befreier Britanniens als REDDITOR LVCIS AETERNAE begrüsst.⁸⁹⁾ Die Kehrseite dazu gibt wieder Cyprian, *ep.* 37, 2 ab: *Christi claritudo resplendens horribiles ceteris adque funestas paenalis loci tenebras aeterna illa et candida luce radiavit*.

b) *Pax Augusti* und *Pax Christi*.

Von dem ewigen Frieden, den allein der regierende Kaiser verwirklichen könne, sprechen die Münztypen unserer Epoche vielleicht am häufigsten. Ebenso oft begegnen wir dem Friedensreiche Christi bei den Kirchenvätern. Und die Farben, mit denen diese Traumbilder ausgemalt zu werden pflegten, waren ganz gleich: man vergleiche dazu z. B. *vita Probi* 20, 5–6 mit Tertullian, *adv. Marcion* III 21. Interessant ist aber zu ver-

⁸⁴⁾ Die Geschichte der *παρουσία* und *ἐπιφάνεια* der Könige hat Deissmann a. a. O. 4 S. 314 ff. zusammengestellt und in ihrem Gegensatz zum Christentum beleuchtet. S. auch Pfister, R. E. Suppl. IV. (1924), Sp. 310 f. — Diese hellenistische Vorstellung war in Rom schon vor den Kaisern geläufig; ich will nur eine bezeichnende Stelle aus Livius (23, 10, 8) zitieren: *ite obviam Hannibali, exornate urbem diemque adventus eius consecrate*, (vgl. auch. Val. Max. 9, 1, 5) dann den *locus classicus* für Augustus, Verg. Aen. VI. 698 ff: *Augustus Caesar... aurea condet saecula qui rursus Latio regnata per arva Saturno quondam... huius in ADVENTUM iam nunc et Caspia regna responsis horrent divum et Maeotia tellus et septemgeminum turbant trepida ostia Nili*. Vgl. auch die Zitatensammlung von Hey, Th. L. L. I. Sp. 837 f.

⁸⁵⁾ P. H. Webb, *The reign and coinage of Carausius* (1908), S. 33, 70, 124 f., 167, 176, 200 f.
⁸⁶⁾ Inc. paneg. Constantio Caes. d. 19, 1 (p. 245 sq W. Baehrens). *Exoptatissimus moderator* heisst Constantinus bei Eutrop. X. 2, 2.

⁸⁷⁾ Ich zitiere eine Stelle aus Philon (*de praem. et. poen.* 88) nur um den Ton dieser orientalischen Prophezeiungen anzuschlagen: *εἰ γὰρ ἐπιλάμψει ποτὲ τῷ βίῳ τὸ ἀγαθὸν τοῦτο καὶ δυνηθῆμεν τὸν καιρὸν ἰδεῖν ἐκείνον...* Vgl. Norden, *Die Geburt des Kindes* (1924) S. 99 ff.

⁸⁸⁾ Vgl. die von mir in Hermes LXV (1930), S. 380 ff zitierten Stellen. Auch den Abglanz dieser Symbolik, bei Plin. paneg. 19, 1.

⁸⁹⁾ Zeitschr. f. Num. XXXVI (1926) S. 171 habe ich dieses Glanzstück nur aus der schlecht ausgefallenen Abbildung in Aréthuse I. Taf. VIII. 2 gekannt und die Rs.-Legende als REDDITOR LEGIS AETERNAE gelesen. Möglich wäre diese Lösung schon gewesen, vgl. v. Carini 18, 3: *dii... iungentes... Constantium... qui Gallias (nach Seeck richtiger: Britannias) Romanis legibus redderet*. Aber auf dem mir seither durch J. Babelon gütigst verschafften Abguss steht es in der Tat lucis, nicht legis, wie das schon Kubitschek Frankf. Münzztg. N. F. I. (1930), S. 73 f. gegen mich festgelegt hat.

folgen, wie manchmal die Christen durch den Formenzwang der Bilder des Herrscherkultes hingerissen wurden. Wie die Münzlegende VBIQVE PAX⁹⁰⁾ den Kaiserfrieden des Gallienus ankündigt, so wendet sich auch der Apologet Athenagoras zu Marcus und Commodus mit den Worten: αἱ δὲ πόλεις . . . καὶ ἡ ὅλη αἰκουμένη τῇ ὑμετέρᾳ συνέδει βαθείας εἰρήνης ἀπολαύουσιν.⁹¹⁾ Und ungefähr gleichzeitig „führt ein anderer Apologet, Melito diesen Gedanken so aus, dass er den Frieden, welchen das Kaiserreich nach dem Urteil der Schmeichler bedeutet, mit dem von Christus gebrachten Frieden in Verbindung setzt: Augustus und Jesus seien nach göttlicher Geschichtsleitung gleichzeitig aufgetreten und seit dem sei das Friedensreich angebrochen (Melito bei Euseb. *h. e.* IV 22)⁹²⁾ Sogar noch bei Tertullian, *de pallio* 2 erklingt die Friedensharmonie des Kaiserreiches in vollen Tönen;⁹³⁾ Hyppolitos hilft sich mit dem Ausweg, das römische Reich sei eine dämonische Nachäffung des Reiches Christi.⁹⁴⁾ Freilich überwiegt in den kirchlichen Schriften unseres Zeitalters die gegenteilige Meinung, aber wer konnte damals ruhig über eine Münzaufschrift, wie PAX AETERNA hinwegsehen? Die Devisen des irdischen Erlösers und des Himmelssohnes kreuzten sich fortwährend. Die guten Eheleute genossen z. B. den Christusfrieden nach Tertullian:⁹⁵⁾ *Christus . . . his pacem suam mittit. AVGVSTA IN PACE*, lautet die Münzlegende der Gattin des Gallienus auf Typen, die sie in dem gesegneten Frieden ihres Mannes sorglos ruhend darstellen.

c) *Das aureum saeculum des Kaisergottes.*

Das Christentum hat die Bezeichnungen des Kaiser-Heilandes auf Christus übertragen, da nach seiner Auffassung „diese Klenodien nicht auf eines Menschen Haupt gehörten“. Natürlich bedeutete die Übernahme dieses Wortschatzes auch die Aneignung von Gedankenformen, die die neue Religion in den Bannkreis Roms zog. Aus diesem Gesichtspunkt empfiehlt es sich auch, die geistesgeschichtliche Rolle der Münzlegenden noch etwas weiter zu betrachten.

Das *saeculum*, das neue, glückliche Weltalter, das der regierende Kaiser heraufführen sollte, hat für die Christen die Bedeutung der heidnischen Welt angenommen,⁹⁶⁾ die bald der Verdammnis anheimfallen wird. Dem jungen Tertullian hat es dennoch passiert, dass er das *beatum saeculum* des Kaisers⁹⁷⁾ lobte. Nachher spricht er freilich anders: *sed solus novus rex novorum aevorum Christus Iesus novae gloriae et potestatem et sublimitatem suam humero extulit, crucem scilicet.*⁹⁸⁾ Nachdem aber das Christentum Staatsreligion wurde, ist Gratianus auf den Münzen als GLORIA NOVI SAECVLI bezeichnet, ebenso wie der heidnische Lobredner ihn noch preisen durfte: *Si mihi nunc altius evagari poetico liceret eloquio, totum de novo saeculo Maronis excursum, vati similis in tuum nomen exscriberem . . . et vere . . . iamdudum aureum saeculum currunt fusa Parcarum.*⁹⁹⁾

Das Glück, welches das *saeculum* des Herrschers heraufführt, heisst *felicitas Augusti, felicitas saeculi, felicitas temporum* auf den Münzen. Cyprianus verwendet diese Ausdrücke für das Zeitalter der Märtyrer, *quorum tempora inlustravit tanta felicitas ut aetate nostra videre contingeret probatos servos Dei et Christi milites coronatos.*¹⁰⁰⁾ Und wieder hundert Jahre später kehrt die *fel(iciu)m temp(orum) reparatio* des Kaisers, als die häufigste Münzumschrift der christlichen Herrscher, zurück. Die seelige Sorglosigkeit des *saeculum* wird auf den Münzen *securitas Augusti, — aeterna, — perpetua* genannt. *Securitalis nostrae salubre praesidium* ist bei Cyprianus Gott selbst,¹⁰¹⁾ die *perpetua securitas* oder *securitas aeterna* der Christen, die er oft erwähnt,¹⁰²⁾ ist ein Gegenstoss, gerichtet gegen den Kaiserkult. Erst die Christen-Kaiser dürfen dann wieder die *aeterna securitas* ihrer Zeit gelobt wissen.¹⁰³⁾

⁹⁰⁾ Vgl. Zeitschr. f. Num. XXXVIII. (1928), S. 183 ff.

⁹¹⁾ Zum Verständnis dieser Wendung vgl. z. B. Cagnat, IGR IV. 590 = Ditt. OGI S. 519.

⁹²⁾ v. Harnack, a. a. O. S. 20 f.

⁹³⁾ S. auch Euseb. vit. Const. 13 (p. 14 Heikel).

⁹⁴⁾ v. Harnack, a. a. O. S. 21 (Hippol. Comm. in Dan. IV. 9, 2. 3).

⁹⁵⁾ Tert. ad uxorem II. 9.

⁹⁶⁾ Für die Kluft zwischen den beiden Welten sehr charakteristisch die bekannte Äusserung von Tertullian (apolog. 21): *sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent saeculo necessarii, aut si Christiani potuissent esse Caesares.*

⁹⁷⁾ Tert. de pallio 2.

⁹⁸⁾ Tert. adv. Marcion. III. 19.

⁹⁹⁾ Symmachus, or. III. 9; cf. ep. I. 13, 2. Vgl. auch Sidon. carm. I. 1 sqq. etc.

¹⁰⁰⁾ Cypr. ep. 28, 2 — ¹⁰¹⁾ Cypr. de opere et eleem. 26.

¹⁰²⁾ Cypr. ad Demetr. 25; de opere et eleem. 24; ep. 6; de mortalitate 2, 3, 26 etc.

¹⁰³⁾ Dessau ILS 724; vgl. 727.

Als *Salus generis humani* erscheint der Kaiser in der Münzprägung. *Christus omni humano generi liberando* steht ihm gegenüber.¹⁰⁴⁾ *Deus et dominus* ist der Imperator, wie wir bei den Prägungen von Aurelianus und Carus sehen werden. Das empörte bekanntlich am meisten die Christen: *Ceterum si ex conscientia, qua scimus Dei nomen et domini — schreibt Tertullian — et patri et filio et spiritui convenire, deos et dominos nominare-mus, exstirrissemus faces nostras, etiam ad martyria timidiores, quibus evadendi quaque pateret occasio, iurantibus statim per deos et dominos...*¹⁰⁵⁾ — Die Schlussformel der dem Kaiser geweihten Inschriften lautet gewöhnlich: *numini maiestatique eius dicatissimus. Adhuc insuper Dei servos et maiestati ac numini eius dicatos iniustis persecutionibus flagitatis*, schilt Cyprianus¹⁰⁶⁾ auf die Heiden. Tertullian nennt Christus *imperator*.¹⁰⁷⁾

Leicht könnte man hunderte und hunderte von Zitaten häufen und ein Buch an und für sich würde die Behandlung dieses Wortkampfes ausmachen. Wir wollten aber hier lediglich die Saite anschlagen, ohne deren Ton gehört zu haben man die Sprache der Münzen nicht verstehen kann.

7. Die in den Münzverzeichnissen angewendeten Abkürzungen.

a) Sammlungen.

- B. = Berlin, Kaiser Friedrich-Museum.
- Bp. = Budapest, Ungarisches Nationalmuseum.
- Br. = Breslau, Museum.
- Cor. = Sammlung des Grafen Gianluigi Cornaggia, Milano.
- Got. = Gotha, Staatl. Münzkabinett.
- Ho. = Sammlung Hollschek, Wien.
- Iv. = „ Ivanac in Zagreb.
- K. = Karlsruhe, Staatl. Münzkabinett.
- Kl. = Klagenfurt, Museum.
- Kop. = Kopenhagen, Staatl. Münzkabinett.
- L. = London, British Museum.
- M. = München, Staatl. Münzensammlung. (Bestände der einstigen Slg. Noss.)
- Mil. = Milano, Medagliere Milanese (Castello Sforzesco.)
- P. = Paris, Bibliothèque nationale, Cabinet des médailles.
- Petr. = St.-Petersburg, Ermitage.
- R. = Roma, Museo Nazionale. (Bestände der Slg. Fr. Gnecci.)
- St. = Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum.
- Tr. = Sammlung Trau, Wien.
- Ven. = Der Fund von Venèra im Museum zu Verona.
- Vo. = Sammlung Voetter im Münzkabinett Wien.
- W. = Wien, Kunsthistorisches Museum, Bundessammlung f. Münzen u. Medaillen.
- Z. = Zagreb, Kroatisches Nationalmuseum.
- (). = In Klammern ist die Stückzahl des Münzfundes von Komin von der betreffenden Variante angegeben.

b) Literatur.

- Men. = Karl Menadier, *Inventar der Goldmünzen der valerianisch-gallienischen Zeit* = *Zeitschr. f. Num.* XXXI. (1914). S. 83 ff.
- Voetter, *Atlas* = O. Voetter, *Atlas der Münzen des Kaisers Gallienus u. seiner Familie*, Beilage zu *Num. Zeitschr.* XXXII—XXXIII.

¹⁰⁴⁾ Tert. adv. Marc. III. 21. (Umgekehrt noch: de pallio 3: est Romanitas omni salus.) In der Spätzeit kehrt natürlich auch hier die alte Symbolik wieder. Z. B. Paulin. Nolan. Carm. 21, 27 sq; Merob. Carm. 1, 7; Sidon. Carm. 23, 71 sq, etc.

¹⁰⁵⁾ Tertull. adv. Praxeas 13.

¹⁰⁶⁾ Ad. Demetr. 12.

¹⁰⁷⁾ Wie schon Harnack a. a. O. S. 32 bemerkte.

8. Alphabetisches Inventar der bearbeiteten Münzen.

a) Antoniniane. — α) Gallienus.

(Vs.-Umschrift stets: GALLIENVS AVG.)

Nr.	Emis- sion	Rückseite.	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
1	II.	ABVNDANTIA AVG. links stehend und das Füllhorn lee- rend.		— — —	W.	III 24.	Unediert.
2	III.	ADVENTVS AVG. Kaiser mit erhobener Hand r. reitend; vor dem Pferde Gefangener.		— — —	W. Vo. Z (1).	V 2.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 41—42.
3	II/III.	AEQVIT AVG. Aequitas n. l. stehend mit Wage und Füll- horn.		— — — A —	Z. und Iv. (36), L. Bp. etc. M.	III 22, 26, 33. IV 11, 14.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 63—65.
4	"	" "	c 	— — —	Z (5). R. M.	I 27.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 64—65.
5	"	" "		— — —	Z (1).	II 6.	
6	"	" "		— — —	Z (1).	II 13.	
7	"	" "	 mit Keule u. Löwenfell	— — —	Z (1).	V 19.	
8	"	" "		— — —	K.	V 12.	
9	III.	AEQTAS (sic!) AVG. Aequi- tas ebenso.		— — —	Z (1).		
10	II/III.	AEQVITAS AVG. Aequitas ebenso.		— — —	Z (11). L.	III 16.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 51.
11	"	" "	c 	— — —	Z (5). W. B.	I 25.	
12	"	" "		— — —	Z (1).	V 20.	
12a	"	" "		— — —	Bp.	II 4.	
13	I.	ANNOA AVG. Annona r. auf Modius tretend; in der Linken ein Ähren-Kranz (?), in der Rechten Scepter.	c 	— — —	Z. und Iv. (3).	I 3.	(Vgl. Webb Nr. 556).
14	"	" "	 	— — — — —	Z (4). B. (Unbekannter Herkunft). Z (2). Bp.	III 34, 35. IV 8, 9.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 38—40. Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 39—40.
15	II/III.	ANNOA AVG. A. mit Ähre und Füllhorn links ste- hend; I. Modius.		— — —			
16	"	" "		— — —	Z (1).	II 32.	
17	"	" "		— — —	Z (1).	II 5.	
18	"	" "		— — —	L.	II 11.	
18a	"	" "	c 	— — —	W.	I 31.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 7—8.
19	IV.	APOLINI CON AVG. Kentaur l., rückwärts gewen- det, einen Pfeil abschiessend.		—SI —	Vo.	IV 22.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 51—52.
20	I.	BON EVEN AVG. Bonus Eventus mit Patera und Äh- ren in den Händen.	c 	— — —	Vo.	I 9.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 36—57.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
21	IV.	DIANAE CONS AVG. Anti- lop rechts.		$\frac{- -}{-}$	Z. B.	IV 21.	Aus dieser Mzst. bis- her nicht bekannt.
22	II.	FELIC AVG. Felicitas l. ste- hend mit einem langen Cadu- ceus i. d. R., und Füllhorn i. d. L.		$\frac{- -}{-}$	Z (1).	III 31.	
23	"	FELICI AVG. Felicitas wie zuletzt.		$\frac{- -}{-}$	Z. u. Iv. (14). Bp.	III 30, IV 2.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 61, 62—64.
24	"	" "	c	$\frac{- -}{-}$	Z (7), M. Bp.	I 21, 22.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 63—64.
25	"	" "		$\frac{- -}{-}$	Z (1).	II 8.	
26	"	FELICI AVG. Felicitas l. st., in der Rechten ein kurzer Caduceus, mit der Linken an eine Säule gelehnt.		$\frac{- -}{-}$	Z (2), M. W.	III 19.	
27	"	FELICI AET. Felicitas wie zuletzt.		$\frac{- -}{-}$	Z. u. Iv. (8). Cor. W. Ho.	III 17, 18, IV 4.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 45—48.
28	"	" "	c	$\frac{- -}{-}$	Z. u. Iv. (4). Ho.	I 28.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 46—48.
29	"	" "		$\frac{- -}{-}$	W.	V 17.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 47—48.
30	"	FELICITAS AVG. Felicitas mit langem Caduceus und Füllhorn l. stehend.		$\frac{- -}{-}$	Z (1). W.	IV 1.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 29—30.
31	III.	FELICITAS SAECVLI. Feli- citas wie zuletzt.		$\frac{- -}{-}$	Z. W.	V 1	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 52.
32	"	FIDES MILITVM mit zwei Feldzeichen, links schauend.		$\frac{- -}{-}$	Z (5), M. Vo. Bp.	IV 19, 28.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 61—62.
33	"	" "	c	$\frac{- -}{-}$	Z (1).		Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 67—68.
34	"	Ebenso, aber Fides rechts schauend.		$\frac{- -}{-}$	Z (2), W. Bp.	IV 23, 29, 30.	
35	"	FIDES MIL, mit zwei Feld- zeichen l. schauend.		$\frac{- -}{-}$	Bp.	IV 27	Neuer Typus.
36	"	FIDES MIL, mit einer Flagge in der r. und schräg gehaltenem Feldzeichen in der l. Hand.		$\frac{- -}{-}$	Bp.	IV 24.	" "
37	"	FORTVNA RED mit Steuer- ruder und Füllhorn links ste- hend.		$\frac{- B, B -}{-}$ $\frac{- -}{-}$ $\frac{* -}{-}$ $\frac{* II}{-}$ $\frac{II -}{-}, \frac{- II}{-}$ $\frac{* S}{-}$ $\frac{SI -}{-}, \frac{- SI}{-}$ $\frac{- S}{-}$	Z (1). Z (5), Bp. Z (5), L. Z (1). Z (1+4), Bp. Z (2), Cor. Z (4+6), L. Bp. Z (8), Bp.		Voetter, <i>Atlas</i> XXX 11, 12—31. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—26. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—27. Voetter, <i>N. Z.</i> XXXIII S. 98. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—29. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—30. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—28.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
38	III.	FORTVNA RED mit Steuer- ruder und Füllhorn links ste- hend.	c 	— II — * — — * S —	Z (1). Z (1). Z (1).	I 32.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 13. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 13—27. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 13—29.
39	„			* — —	W.	II 9.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 14—27.
40	I.	IO CANTAB. Juppiter mit Blitz und Scepter l. stehend.		— — —	Tr. B. Z (1). W. L. P. Bp.	III 4, 6, 7, 9, 10.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 21—24.
41	„	„ „		— — —	W.	II 29.	
42	„	„ „	c 	— — —	Z. und Iv. (3). W. Cor. L.	I 5, 7, 14, 15.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 22—24.
43	„	„ „	c 	— — —	Z (1). Cor. Bp.	V 24.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 23—24.
44	„	„ „	p 	— — —	Cor.		
45	„	„ „	p 	— — —	Z (1). Naville. W.	II 16, 18.	Naville, <i>Riv. ital.</i> XVII 1904, S. 458, Nr. 5 u. Taf. XV 5. C ² 386 irrtümlich.
46	II.	IOVI PROPVGNATORI. Juppiter mit Blitz und Adler l. gehend und zurückschauend.		— — —	Z (1). W. Cor.	IV 33.	
47	„	LIB AVG. Liberalitas mit Tä- felchen und Füllhorn l. ste- hend.		S — —	Z (1). Kop.	IV 12.	C ² 558.
48	IV.	LIBERO P. CONS AVG. Panther l.		— — —	Vo. Bp.	IV 17, 20.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 49—50.
49	III.	MARTI PROPVGNATORI. Gepanzerter Mars mit Lanze und Speer r. eilend.		— — —	Bp. Z.	IV 32.	C ² 628.
49a	„	„ „	c 	— — —	W.	I 30.	C ² 629.
50	IV.	NEPTVNO CONS AVG. Seeros r.		S — —	Bp. Z. Mus. Komorn.	IV 16.	Bisher unbekannt.
51	III.	ORIENS AVG. Sol. l. schau- end mit erhobener Rechten u. Globus in der Linken.		S — — * — —	Z (1). Z (1).	V 5. V 4.	Bisher unbekannt.
52	I.	PAX AVG. l. schreitend mit emporgehobenem Ölzweig u. Scepter.		— — —	Z (3). W. Cor. Br.	III 3.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 11—17.
53	„	„ „		— — —	Z.		Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 12—17.
54	„	„ „	c 	— — —	Z (3). Bp.	I 1, 2.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 15—17.
55	„	„ „		— — —	Z (2). Cor.	II 1, 3.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 13—17.
56	„	„ „	p 	— — —	M,		
57	„	„ „		— — —	Vo.	V 21.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 16—17.
58	„	„ „		— — —	W.	II 35.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 14—17.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
59	I.	PAX AVG. Pax mit Ölzweig und Scepter linkshin sitzend.		$\frac{- -}{-}$	M.	I 8	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 33—35.
	II.	" "		$\frac{- -}{-}$	Z (2). Bp.	I 19.	
60	"	" "		$\frac{- -}{-}$	Z (1).	I 20.	
61	I.	" "		$\frac{- -}{-}$	Z.	III 2.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 31—35.
	II.	" "			Z. und Iv. (8). Bp.	III 21, 32. IV 10.	
62	"	" "		$\frac{- -}{-}$	W.	II 25.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 32—35.
63	I.	" "		$\frac{- -}{-}$	W. R.	V 16.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 34—35.
64	III.	PAX AVG. Pax mit Ölzweig und schräg gehaltenem Scep- ter linkshin stehend.		$\frac{- -}{-}$	Z. u. Iv. (15). Bp. L.	IV 3.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 51—54. (mit nicht zugehöri- ger Vs.)
				$\frac{S I}{-}, \frac{2 I}{-}$	Z (16). L. Bp.	III. 28. IV 7, 13, 35.	Ebendorf, XXX 37—38.
				$\frac{I S}{-}$	Z (1).		
64a	"	" "		$\frac{- -}{-}$	Z (1). Bp.		Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 53—54.
				$\frac{S I}{-}$	Z (1). L. Mil.	I 34.	
65	"	" "		$\frac{- -}{-}$	Z (2).		Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 52—54.
				$\frac{S I}{-}$	Z (1).		
66	"	" "		$\frac{- -}{-}$	Ho.		
				$\frac{S I}{-}$	Z (1). W.	II 33.	
67	II.	" "		$\frac{- -}{-}$		V 19.	Voetter, <i>Atlas</i> XI 13 irrtümlich in Rom.
68	I.	PAX PVBLICA. Pax l. sitzend (wie Nr. 58).		$\frac{- -}{-}$	Vo.	III 5.	Voetter, <i>Atlas</i> XII 45—46 irrtümlich in Rom.
69	III.	PIETAS AVG, Pietas l. ste- hend, die r. Hand über Altar haltend.		$\frac{- -}{-}$	W.	I 36.	Rs. der Salonina. Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 47—48.
70	I.	PM TP CV PP. Kaiser mit erhobener Rechten und mit Globus in der Linken r. stehend, hinter ihm Victoria, ihn bekränzend.		$\frac{- -}{-}$	Z (1).	II 2.	Unediert.
71	I. ?	PM TR P C[OS... Kaiser mit Globus und Speer r. schreitend.		$\frac{- -}{-}$	Vo.	I 18.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 25—26.— Die Konsulatszal musste entweder V oder VI sein. Voetter, N. Z. XXXIII S. 94; Webb, o.c. S. 179, Nr. 548 (irrtümlich).
72	II.	PM T P VIICOS PP. Minerva mit Schild und er- hobener Lanze r. schreitend.		$\frac{- -}{-}$	Z (1).	III. 20.	Unediert.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
73	III.	PM T P VIICOS PP. Kaiser steht mit langem Scepter und Parazonium en face, rechts schauend; an seinen beiden Seiten zwei pannonische Flussgötter.		$\frac{- -}{-}$	P.	IV 31.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 43—44. Vgl. <i>Zeitschr. f. Num.</i> 38, S. 181, Nr. 3, ferner unten das entsprechende Goldstück.
74	III.	PM TR P XVI COS VII PP. Kaiser mit langem Scepter u. Globus links stehend.		$\frac{- -}{-}$ $\frac{* -}{-}$ $\frac{P -}{-}, \frac{- P}{-}$ $\frac{I -}{-}$	Z (3). L. Z. u. Iv. (3). W. L. Ven. Z (5). L. Ven. Bp. Ven.	V 9. V 6.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—17. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—18. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—19. Milani, <i>Il ripostiglio di Venèra</i> , Nr. 272. (irrtümlich beschrieben). Voetter, <i>N. Z.</i> XXXIII, S. 98.
75	"	"		$\frac{- -}{-}$	Iv. (1).		
76	IV.	PM TR P XII C VI PP. Löwe mit Blitz im Munde.		$\frac{- -}{-}$	Z (1).	IV 18.	Unediert. Nachahmung eines Rs.-Typus von Antiochia.
77	III.	PROVI AVG. Providentia l. stehend hält Füllhorn in der Linken u. zeigt mit einem Stab in der Rechten auf den Globus, der neben ihren Füßen angebracht ist.		$\frac{- -}{-}$ $\frac{II -}{-}, \frac{- II}{-}$	Z (4). Bp. L. Z. u. Iv. (13). Bp. L.	IV 25, 26.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 69. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 2—3.
78	"	"		$\frac{- -}{-}$ $\frac{II -}{-}, \frac{- II}{-}$	Z (2). Bp. Z (6). Ven. Bp.	I 33, 35.	Die regelmässige Signatur steht in der rechten Hälfte des Feldes.
79	"	"		$\frac{- -}{-}$	M.	II 26.	
79a	"	"		$\frac{- -}{-}$	W.		Voetter, <i>Atlas</i> XXX 1.
80	III.	PROVIDEN AVG. Providentia wie zuletzt.		$\frac{- -}{-}$	Z (8). M. Bp.	IV 15.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 56—60.
81	II.	"		$\frac{- -}{-}$	Z. u. Iv. (6). M.	I 23, 24.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 58—60.
82	"	"		$\frac{- -}{-}$	Z (1). Bp.	II 17, 24.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 57—60.
83	"	"		$\frac{- -}{-}$	Z (2).	II 7	
84	"	"		$\frac{- -}{-}$	Iv (1).	II 10.	
84a	"	"		$\frac{- -}{-}$	W.	V 14.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 59—60.
84b	"	"		$\frac{- -}{-}$	(Unbekannte Provenienz).		Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 55—60.
85	I.	RECTOR ORBIS. Kaiser mit Globus und langem Scepter (als Juppiter) en face stehend und l. schauend.		$\frac{- -}{-}$	Cor.	Abb. 5.	Unediert.
85a	III.	RESTITVTOR ORBIS Ge-panzierter Kaiser opfert mit Patera u. hält eine Lanze; l. von ihm Tripas.		$\frac{- -}{-}$	(Provenienz unbekannt.)		Voetter, <i>N. Z.</i> XXXIII (1901) S. 100 und <i>Atlas</i> XXX 54.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
86	III.	SALVS AVG. Salus mit Pa- tera u. Scepter eine, um einen Altar gewundene Schlange fütternd.		— — — * — — — P — — I — * P — — SI —	Z (4). L. Bp. Z (4). L. Z (6). Bp. Z (4). Bp. Z (4). Bp. Z (4). Bp.	V 7.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—21. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—22. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—23. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 4—5. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—24. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—25. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 13—21.
87	"	" "	c	— — — — I — — P — * P —	Z (1). L. Z (1). Z (1). L. B. Z (1).	I 29.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 13—23. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 13—24. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 14—21. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 14—25.
88	"	" "		— — — — SI — — I —	Z (1). W. Vo. Z (1).	II 26, 27.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 14—21. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 14—25.
89	"	" "		— I —	Z (1).	V 23.	
90	"	" "		— P —	W.	II 12.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 16—23.
91	"	" "		— — —	W.	II 34.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 15—21.
92	III.	SALVS AVGVSTI. Salus n. links sitzend, füttert ihre Schlange, die sich um einen Altar windend emporhebt.		— — —	W. Vo.	VII 27, 28.	Voetter, <i>Atlas</i> XII 23—24 irrtümlich der Mzst. Rom zugewiesen.
93	I.	SISCIA AVG. Die Personifi- kation der Stadt sitzt n. l. und hält auf ihren emporgestreckten Unterarmen eine Diadem- binde. Unten lehnt sich ein Flussgott auf seine Urne, sich nach links ausstreckend.		— — —	Z (1).	III 11.	
94	"	" "	c	— — —	Vo. B. Hirsch, <i>Aukt.-Katal</i> XXIX (1910), 1256. P. W. R.	I 16, 17. II 19.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 5—6. Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 3—4.
95	"	" "		— — —	Z (1 [und noch ein Ex.]) Vo.	I 11—13.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 5—7.
96	"	SISCIA AVG. Ebenso, nur liegt der Flussgott rechts.	c	— — —	(Provenienz unbekant.)		Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 1—2.
96a	"	SISCIA AVG. Stadtgöttin wie oben, ohne dem Flussgott im Abschnitte.		— — —	Z.	VII 20.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 31—32. (Zugehö- rigkeit nicht zwei- fellos. Vgl. oben.)
96b	III.	SPES PVB. Spes rechts gehend.		— — —	Z (3). Cor. W. P. Bp.	III 13, 15.	
97	I.	SPES PVBLICA. Spes links schreitend.		— — —	Z und Iv. (3). Vo. Kl. Bp.	I 4.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 43—44.
98	"	" "	c	— — —			

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
99	I.	SPES PVBLICA. Spes links schreitend.			Z (1). W.	II 21.	
100	"	" "			Z (1).	V 15.	
101	III.	VICTOR AVG. Victoria rechts schreitend mit Kranz u. Palme.			Vo. M.	IV 5.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 49—50.
102	"	VICTORIA AVG. Victoria l. stehend mit Palmzweig und Kranz.			Z (2). W. Z (2). Tr. W. Bp. Z. u. Iv. (3). L. Bp. Z (2). W. Bp.	V 10.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 11, 12—32. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—35. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—33. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 12—34.
103	"	" "			Ven.		Voetter, <i>Atlas</i> XXX 13—33.
104	III. ?	VICTORIA AVG. Victoria l. gehend, mit Palme und Kranz.			Z (1).		Fraglich, ob es nicht um eine Prägung der Mzst. Rom handelt.
105	II.	VICTORIA AVG. Victoria zwischen zwei Schilden l. fliegend, mit Diadembinde in in den Händen.			Z.	I 26.	Unediert.
106	III.	VICTORIA AVGVSTI. Victoria mit Tropaion und Kranz r. schreitend.			L.	III 27.	Unediert.
107	"	VICTORIAE AVG. Victoria l. sitzend, mit der Rechten einen Schild stützend, der an die Thronlehne gestellt ist; in der L. hält sie einen Palmzweig.			Z (1), Vo. Cor.	V 8.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 56.
108	I.	VIRTVS AVG. Signifer mit hochgehobenem Feldzeichen l. schreitend.			Kl. Cor.	Abb. 4.	Unediert.
109	II.	VIRTVS AVG. Hercules r. stehend, stützt sich auf seine Keule mit dem linken Arm, von welchem auch sein Löwenfell herabhängt.			Z (1).	II 23.	Unediert.
110	III.	VIRTVS AVG. Kaiser l., Tropaion krönend; an den Seiten des Siegeszeichens Gefangener u. ein Schild.			Kl. Vo. L.	IV 6, V 11.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 45—46.
111	I.	VIRTVS AVG. Kaiser mit Globus und langem Scepter l. stehend; ein Barbar kniet vor ihm, ein Gefangener sitzt trauernd hinter ihm.			Z (2). Vo.	III 12, 29.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 8—10.
112	"	" "			Vo.		Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 9—10.
113	"	VIRTVS AVG. Kaiser, die Lanze zum Stoss hebend, reitet r. einen Feind nieder.			Vo.	III 1.	Voetter, <i>Atlas</i> XXIX 9—10.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
114	I.	VIRTVS AVG. Kaiser, die Lanze zum Stoss hehend, reitet r. einen Feind nieder.	c 	$\frac{- -}{-}$	Z (1).	I 6.	
115	II ?	VIRTVS AVG. Nackter Mars mit geschultertem Troiaion und Lanze r. schreitend.	 p	$\frac{- -}{-}$	M.	II 14.	Unediert.
116	I.	VIRTVS AVGVSTISignifer r. schreitend.	c 	$\frac{- -}{-}$	Z (1).	I 10.	Unediert.
117	II.	VSAVG. Kaiser mit erhobener Rechten und mit Lanze in der Linken heransprengend.		$\frac{- -}{-}$	Vo.	III 23.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 29—30. liest ADVENTVS, doch war die Umschrift sicher länger; vielleicht lautete sie FELIX ADVEN TVS AVG.
β) Salonina. (Vs. durchwegs: SALONINA AVG und drapierte Büste auf Halbmond r.)							
1	II.	AEQVITAS AVG. Aequitas mit Wage und Füllhorn links stehend.		$\frac{- -}{-}$	Z (1).	Abb. 3.	Rs. des Gallienus
2	I.	CONCORDIA AET. Concordia mit doppeltem Füllhorn u. Patera l. sitzend.		$\frac{- -}{-}$	Z (2). B. M. Cor. Bp.	VI 1, 2.	C ² 27
3	III.	CONCORDIA AVG. Concordia wie zuletzt.		$\frac{- -}{-}$ $\frac{- -}{II}$	Z (2). Vo. Z (1). Vo.	VI 11.	Voetter, <i>Atlas</i> XXVIII 69—70.
4	II.	CONCOR AET. Concordia wie zuletzt.		$\frac{- -}{-}$	Z (2). W.	VI 3.	Bisher nicht beschrieben.
5	II.	CONCOR AVG. Concordia wie zuletzt.		$\frac{- -}{-}$	Z (7). M. Vo. Cor. Bp.	VI 6.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—46.
5a				$\frac{- -}{-}$ $\frac{- -}{B}$	(Provenienz Unbekannt) (Provenienz Unbekannt)		Voetter, <i>Atlas</i> XXX 10. Voetter, <i>N. Z.</i> XXXIII, S. 99.
6	I/II.	DIANA LVCIFERA. Diana mit Fackel in den Händen l. gehend		$\frac{- -}{-}$	Ho. W.	VI 10.	C ² 38.
7	III.	IVNO REGINA. Juno mit Patera u. Scepter l. stehend.		$\frac{- -}{-}$ $\frac{SI -}{-}$	Z (3). Z (1).	VI 18. VI 16.	Die Umarbeitung älterer Prägestöcke der Mzst. Rom auf beiden Seiten klar ersichtlich. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—45.
8	„	IVNO REGINN (sic)		$\frac{* -}{-}$ $\frac{P -}{-}$ $\frac{- -}{-}$	Z (3). Bp. Z (1). Z (2).		Rs. aus einem alten Prägestempel von Rom.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Münz- zeichen	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
9	"	LVNA LVCIF. Die Mondgöt- fin in Biga l.		— — —	Str. Ho. Vo. Bp.	VI 9.	Voetter, <i>Atlas</i> XIX 14—15. irr- tümlich in „Tarraco“ (Mediol.)
10	II/III.	PIETAS AVG. Pietas l. ste- hend streut in die Flamme eines Altars Räucherwerk, welches sie aus einem Käst- chen, das sie in der linken Hand hält, genommen hat.		— — — * — — I — — — II — S — — S I — S * —	Cor. Z. u. Jv. (6) Voetter, <i>Atlas</i> Z (1). Z. u. Jv. (2). Bp. Z (3). Bp. Voetter, <i>Atlas</i>	VI 15. VI 14.	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—40. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—41. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 8—9. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—42. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—44. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—43.
11	III.	PVDICITIA AVG. P. l. sit- zend zieht ihren Schleier vor ihr Gesicht und hält ein kur- zes Scepter.		— — — — — B * — S — — SI — — —	Z (2). Kl. Z (2). Vo. Z (2). Z (2). Vo. Z (1).	VI 12. VI 17. VI 13. VI 5	Voetter, <i>Atlas</i> XXX 39—48. Voetter, <i>Atlas</i> XXX 49—50. Es ist sehr wohl mög- lich, dass das Stück nach Rom gehört.
12	III. ?	PVDICITIA AVG. P. steht n. l. in der Attitude des vorigen Typus.		— — —	Z (1).	VI 5	Unediert.
13	III.	VENVS VICTRIX. V. steht n. l. mit dem linken Arm an einen Schild angelehnt; in der Rechten Victoria, in der Lin- ken Scepter.			Z (1).	VI 8.	Unediert.

b) Aurei und Quinare

(Vs.-Umschrift, wenn nicht anders angegeben: GALLIENVS AVG.)

1	A/	AEQVITAS AVG. Ae. mit Wage und Füllhorn l. stehend.		Vs.: Das Kleid vor der Brust sichtbar	B.	VI 22.	Men. 5.
2	"	" "	"	Vs. ohne Kleid.	Tr (3'65).	VI 23.	
3	"	FIDES MIL. Fides zwei Feld- zeichen haltend, schaut n. rechts.	Kopf l. mit Ah- renkranz	Mit grösserem Kopf, wie T. VI 29—30. Mit kleinerem Kopf, wie T. VI 31—32.	W. B. Got. P. Kop. Petr (4'37) Katal. O'Ha- gan. 641.	VI 29, 30. VI 31— 32.	Men. 40; Webb 38; <i>Zeitschr. f. Num.</i> XXXVIII (1928) S. 181, Nr. 1. " "
4	"	FIDES MIL. Fides ein Feld- zeichen und ein langes Scepter haltend, blickt nach links.		IMP GALLIE- NVS PF AVG GR	B.	VI 20.	Cf. Men. 39.

Nr.	Emis- sion	Rückseite	Vorder- seite	Sammlung	Abgebil- det Tafel	Literatur und Bemerkungen
5	A/	FIDES MILITVM. Stehende Fides hält zwei Feldzeichen und blickt linkshin.		B.	VI 19.	Men. 44.
6	"	" "	Kopf. r. im Löwenfell.	St. L.	VI 33.	Men. 46.
7	"	FORTVNA REDVX. Fortuna mit Steuerruder und Füllhorn l. sitzend; neben ihrem Throne ein Rad.		W.	VI 21.	Men. 59.
8	"	MARTI PROPVNATORI (sic!). Mars schreitet rechts mit Lanze und Schild.	Kopf l. mit Ährenkranz.	Abgeb. ebenda, Taf. VI 6—7.	Samml. d. Num. Ges. in Wien; Kop.	Men. 103; Webb 58; Zeitschr. f. Num. XXXVIII. (1928) S. 181, Nr. 2.
9	A/Q	PAX AVG. Pax l. stehend mit Zweig und schräg gehaltenem Scepter.		Tr (2 gr 76). Got.	VI 27.	Vgl. Men. 116.
10	A/	PAX AVG. Pax schreitet nach links, einen Zweig emporhebend und ein Scepter haltend.	"	Vor der Brust das Kleid angedeutet.	W.	VI 25. Men. 115.
11	"	" "	"	Ohne Andeutung d. Gewandes.	Z (gef. in Sisak).	
12	A/Q	" "	"	W.	VI 28.	Men. 115.
13	Æ Q	" "	"	GALLIENS PF AVG.	Vo.	VII 35. Voetter Atlas VIII 35—36. (Irrtümlich i. d. Mzst. Rom.)
14	A/	PM TP VII COS PP. Der gepanzerte Kaiser mit Scepter und Parazonium steht en face und blickt rechts; neben ihm die zwei Flussgötter (Save und Kulpa).	Kopf l. mit Ährenkranz.	W. Got.	VI 34—35.	Men. 127; Webb. 18; Zeitschr. f. Num. XXXVIII (1928) S. 181. f. Nr. 3.
15	"	VICTORIA AVG. Victoria geht mit Kranz und Palme linkshin.		R.	VI 24.	Men. 165.
c) Medaillons.						
1	Æ 20—21 mm.	DEO AVGVSTO. Kopf des Kaiser Augustus mit Lorbeerkranz r.		GALLIENS PF AVG.	Tr.	V 26. Zeitschr. f. Num. XXXVIII (1928), S. 199.
2	AR 37 mm.	FIDES EXERCITVS. Kaiser durch Victoria bekränzt; links von ihm Soldatengestalt mit Parazonium. Zwischen den beiden 2 Felzeichen sichtbar; unten zwei Flussgötter.		Vs: auf d. Schild der Kaiser, dessen Pferd die Victoria führt; hinter ihm ein Soldat.	W. P.	V 27, 28. Coh. ² 224. Gneecchi, I Medaglioni III. S. 52. No. 3; T. 26, 8; Zeitschr. f. Num. XXXVII (1927), S. 202, Anm. 1.

SISCIA.

(Előmunkálatok a Pannoniában vert római pénzek rendszeres összefoglalásához.)

I.

Mivel ma már mindenkinek tisztában kell lenni avval, hogy a római numizmatika a maga teljes politikai, gazdaság- és vallástörténeti, művészeti stb. forrásértékét csak a pénzeknek verdék szerinti rekonstrukciója által nyeri el, indokolt, hogy az egyes császárok uralmi ideje szerint való keresztmetszetek mellett az egyes *Moneta*-k verdék szerinti teljes hosszsmetszetében is vizsgáljuk a pénzverést. A kutatás mai állása is kívánatosná teszi ezt. Mert bár az aprópénz osztályozásával az alapot majdnem mindenütt megágyazta már a bécsi gyűjtőkör kolosszális arányú anyaggyűjtése és rendszerezése¹⁾, az aranyak, multiplumok stb. beosztása csaknem egészen hiányzik s a többit illetőleg is rengeteg a pótolni vagy helyesbíteni való. Azonkívül csak Rohde érte el közülük a kiadás technikájának azt a fokát, hogy az általa lefektetett anyag csak némi bővítésre szorul és csak a kellő illusztráció hiányzik belőle.

Az, hogy a nagy pannon *Moneta* anyagát hozzáférhetővé tegyük, nemcsak a numizmaták érdeke. Mert bár igaz, hogy p. o. a történész alanti első fejezetünkben alig talál Gallienus korához valamire való egyenes történeti adatot, de maga az a tény, hogy a 262—268. években, amelyekre nézve az írott források teljesen cserben hagynak, bizonyítani tudjuk egy olyan elsőrangú állami intézmény szakadatlan működését, mint a *moneta Sisciensis* volt, kétségkívül jelentős lesz számára; emellett konkrét bepillantást nyer a kor zilált gazdasági viszonyai közé, valláspolitikai gondolkörébe. Ezért arra törekedtem, hogy részletes bevezetéssel, bő képanyaggal és kimerítő táblázatokkal a távolabbállókát e stúdiumba bevezessem, s a forrásként való használatot megkönnyítsem.

A sisciai verde keletkezésének előzményei.

Nagyon tévedne, aki azt hinné, hogy csak lokális érdekessége és jelentősége van annak, hogy az *imperium Romanum* egyik legnagyobb pénzgyára éppen Pannoniában ver gyökeret. Amint p. o. a pénzverésnek a szenátus hivatalnokai kezéből a hadvezérek s innen az egyetlen legfőbb vezér jogkörébe való áttolódása exakt grafikonját adja a köztársasági államforma monarkiaira való átalakulásának²⁾, vagy ahogy a portré meghonosodása a denárokon az ősök képeinek szerény bemutatásától a triumvirek arcvonásain át a császári képmás kizárólagos uralmára vezető fejlődésig nagyszerűen illusztrálja ugyanezt a tényt: ugyanúgy nagyvonalú történelmi probléma, t. i. a centralizáció és decentralizáció küzdelme áll verdénk kialakulásának hátterében. De épp oly érdekes dolog, hogy ahányszor Róma sorsának súlypontja földünkre nehezedik, annyszor tükröződik ez azonnal a pénzverésen és amikor ez a súlypont végleg itt állapodik meg³⁾, a pénzgyártás egyik nagy centruma is itt állandósul.

Ennek megértéséhez előre kell bocsájtanom, hogy míg a polgárháborúk korában és Augustus alatt a tartományokban sokfelé is veretnek pénzt az imperatorok, majd — a szenátus érzelmeit kimérendő — Lugdunumban készítik az imperatori és Rómában a szenátusi vereteket, már a Julius-Claudius dinasztia alatt a főváros kerül túlsúlyba a pénztermelésben. A „négycsászárvé“ (69 Kr. u.) szétesése azonban itt is megnyilvánul: ahány hatalmi csoport, annyi verde keletkezik. A Pannoniában állomásozó katonaság is állást foglal ereje tudatában: Poetovioban volt a Tacitus tolla által híressé lett haditanács és Poetovioban keresi e hely akkori jelentősége miatt H. Mattingly bizonyos aureusok és denárok keletkezési helyét⁴⁾. De a Vespasianus alatt bekövetkezett új konszolidáció óta száz esztendeig alig készül másutt pénz, mint a fővárosban⁵⁾; úgy látszik, hogy ekkor még az egyes tartományok számára különösképpen szánt veretek is Rómában készülnek⁶⁾. Van egy ilyen, határozottan Pannonia részére gyártott emissió, amely tartományunk politikai súlyának elsőrangú bizonyítéka. Aelius Caesar pénzeire célzok, akinek pannoniai kormányzása az első esete annak, hogy egy császár a trónörökösssel a hatalmon kívül a birodalom területét is megossza⁷⁾. A felségjogok e megosztásának eklatáns bizonyítéka az, hogy míg Hadrianus pénzei e császár utazásaival, jótetteivel és seregszemléivel kapcsolatban legtöbb tartományát fel-

¹⁾ A jegyzeteket lásd a német szöveg mellett!

említik, a miénket következetesen elhallgatják és evvel szemben Aelius pénzverésének legmarkánsabb típusa a PANNONIA hátlap⁸⁾.

Lehetséges, hogy a nagy markomann-szarmata háború pénzükségeleteinek kielégítésére elkezdett Pannoniában a római *Moneta*-nak egy fiókintézménye és későbbi kutatásoknak kell megállapítani, hogy a Marcus CONCORDIA AVGVSTORVM stb. feliratú bronzai, valamint Commodus csillaggal jelzett sorozatai nem itt készültek-e. Ennek annál több valószínűsége van, mert az irodalomban is van olyan hely, amely ezt látszik bizonyítani. T. i. Herodianos beszéli (I. 9, 7), hogy Perennis fia pénzt veretett Illyricumban a saját képével. Ez nem olyan lehetetlenség, mint vélték⁹⁾; a fiatal Perennis pedig Pannonia inferior legatusa lehetett¹⁰⁾.

Kr. u. 193-ban a különböző trónkövetelők zászlóbontásakor mindenik természetesen pénzverdét is állít a főhadiszállásán; valószínű, hogy Severus is veretett pénzt Pannoniában¹¹⁾. De mikor most a normális állapotok újra bekövetkeznek, Róma mellett Antiochia verdéje is állandósul és ha kétségtelenül nagy része van is ebben a katonai szempontnak¹²⁾, mely a III. század zavaaraiban minden más fölé emelkedik, másrészt a decentralizáció gondolata is jelentkezik benne, mely a század közepe felé teljes érvényre jut¹³⁾.

A birodalom sorsa most mindinkább a dunai tartományok (Illyricum) katonanépének vállain nyugszik és a pénzügyi feladatok közül is az itteni katonaság fizetése a legfontosabb a kormányzatnak. Ezért már Gordianus alatt elkezdik Viminaciumban (a mai szerbiai Kosztolac helyén) állandó jellegű állami pénzverő¹⁴⁾, mely innen kezdve kevés szüneteléssel egészen 257-ig van üzemben¹⁵⁾; megszűnésének oka kétségtelenül a Dunavidék katasztrófális helyzete a barbár inváziók következtében. Nem is volt helyes egyenesen a frontvonalban fekvő, határmenti helyre tenni ilyen intézményt és ezért, amikor Gallienus 262-ben rendezi Illyricum viszonyait, a védettebb Sisciában alapít helyette új verdét¹⁶⁾, — bizonynyára nem véletlenül az akkor legfontosabb dunai provinciában, Pannonia földjén. Ez egészen Kr. u. 387-ben történt bezárásáig¹⁷⁾ az imperium egyik legnagyobb verdéje maradt. Jelentőségét nem érte el sem az Aurelianus által 271-ben alapított serdica, vagy az ugyanezen uralkodó alatt rövid ideig serdica és mediolanumi vésnökökkel megindított (hallal szignáló) ismeretlen *moneta*, sem a sirmiumi és a virágzó thessalonica a IV. században¹⁸⁾.

I. Gallienus veretei.

(262–268 Kr. u.)

1. A kutatás állása.

A római császárkor érmészetének egyik legjelentősebb ténye volt az, amikor Voetter Ottó e császár aprópénzeinek sokezer változatát óriási szorgalmú anyagfelhalmozás és rengeteg munka árán verdék szerint és ezeken belül az időrendben egymásra következett sorozatokra tudta választani. Különösen nehéz feladat volt ez, mert csak kisebb részben szignálták még ekkor a pénzeket a verdék kezdőbetűivel, műhelyszámokkal és speciális széria-jelzésekkel, melyek az összetartozás felismerését annyira megkönnyítik és így első sorban a pénzek külső habitusára és a portréstílus ismérveire volt utalva. Ennek dacára osztályozása nagyjában és egészében fényesen megállotta a helyét és minden további haladásnak bázisa és szülője lett¹⁹⁾. Mivel Voetter csak a denár bronz aprópénzzé züllött utódával foglalkozott, hasznos kiegészítése az ő művének K. Menadier betűrendes, igen gondos leltára a valerianus—gallienusi kor aureusairól²⁰⁾; P. H. Webb érdeme pedig az, hogy a Voetter osztályozását hozzáférhetővé tette a Mattingly—Sydenham-féle kézikönyvbe való átültetésével²¹⁾.

Voetter rekonstrukciójának továbbépítésére legtöbb adatot a főrészében a zágrábi múzeumba került komini éremlelet szolgáltatott, azonban találtam értékes új típusokat a berlini éremtár, a British Museum, a M. Nemz. Múzeum, a milánói Conaggia-gyűjtemény, a bécsi éremtár és más köz- és magángyűjtemények anyagában, de mivel a Kr. u. III. század bronzai oly rengeteg gyűjteményben vannak szétszórva, hogy azok rendszeres átvizsgálása fizikai lehetetlenség, az alanti betűsoros lajstrom közlése adhatna alapot és szerezhethetne leginkább új munkatársakat az itt lefektetett állomány kibővítésére. Másfelől viszont római városi és mediolanumi emissiók feldolgozása alkalmat adtak arra, hogy a Voetter verdebeosztásait revízió alá vehessem. Ezen munkálatok, valamint az alábbiak kapcsán kiderült, hogy az általa Sisciába osztott pénzek közül nem valók ide a német szövegben 1—23. szám alatt

leírt antoninianusok, míg ezek után néhány olyan sisciai fajt állítottam össze, melyeket ő tévesen más verdékbe utalt. Ezen rostálás után Gallienus antoninianusaiából 38 sisciai típus maradt meg Voetter művében, melyekhez 20 újat tehettem és 2 új Salonina-hátlapot; de mivel aránylag feltűnően sok típusból csak egyetlen, vagy alig egy-két példány ismeretes, biztosan még egyszer ennyi faj elveszhetett és új leletekből, valamint általam nem ismert gyűjteményekből még jelentős gyarapodást várhatunk.

2. A követett módszerről.

Tudnivaló, hogy a római verdék nem egyetlen hátlati ábrázolás verésével foglalkoztak, mint a görögök, vagy mint ma, hanem egész tipussorozatokat gyártottak mindig. Sisciában Gallienus alatt csak Kr. u. 268-ban alkalmaztak verdejegyeket, melyek a műhely-jelzésen kívül speciális mellékjegyekkel, vagy avval, hogy görög és latin, betűs és számos műhely-jegyeket váltogattak, a típusok összetartozását közvetlenül jelölik; így a megelőző szériák rekonstrukciójához egyedül az azonos előlapok szolgáltathatnak alapot. A baj itt csak az, hogy különböző szériákból való hátlapoknak is lehet azonos előlapja, amennyiben ez a verde ekkor az új hátlati típusokkal egyidőben nem hagyta abba minden előbbinek kiverését, de főleg nem vett használatba egyúttal ugyanannyi új előlap-fajta, vagy legalább bélyeget, hanem csak igen keveset, úgy, hogy a régi fej-verőtüvek és az új hátlapok kombinációja miatt p. o. az az első kibocsájtvány vége és a második eleje összefolyik²²⁾.

A pontos tényállás felismerésére ilyen körülmények között alapvető követelmény az előlapok minden lehető változatának reprodukciója, amennyiben ezt semmiféle leírás sem pótolhatja és csak a kifogástalan ábra bizonyíthat. E követelménynek az I–VII. táblákon látható összeállításal igyekeztem eleget tenni. Az előlapok szerint csoportosított táblákon ugyanaz a jelenlétük tárul elénk, mint amelyet a 260 őszén kibocsátott nagy rómvárosi emissió keretében megfigyelhettünk²³⁾. Ugyanis ott, ahol az anyag elég bő, mint a jobbra néző páncélos mellkép, vagy a jobbra néző fej előlap-típusánál, ott nyomon követhető, hogy a verőbélyegek állandóan kisebbednek. Ez a kisebbedés oly szerves és oly finom átmenetekkel jár, hogy kétségtelenül olyasféle technikai háttere van, mint amilyen az öntött medáliáknál az a jelenlét, hogy a kész medáliáról másolt öntvény mindig kisebb a primér példánynál; esetünkben talán a fejponcok öntés által való reprodukciója a szülője ennek a degenerációs folyamatnak, amely kétségtelenül a verdeszemélyzet nyereszkesedési vágyainak kielégítésére is alkalmat adott. Utóbbi lehetett az oka, hogy az új emissióknál csak oly kevés új fej-bélyegzőt vesznek használatba; ezek t. i. az előírt nagyságban készültek s nagyobb súlyú s át-mérőjű lapkákat igényeltek.

Az előlapok kisebbedése, mely így az egyes kibocsájtványok elválasztásának csak akadálya, igen fontos másfelől szervesen egymásba kapcsolódó láncolata révén annak leszögezésére, hogy Sisciában Gallienus alatt szünet nélkül tartott (a verde megnyitása óta) a pénzgyártás.

Tévedések elkerülésére még azt is meg kell jegyeznem, hogy az egyes típus-soroknak nem minden tagja jutott egyforma mértékben és ideig kivételre, aminek különféle oka lehetett. Bizonyos p. o., hogy a *Pax*, *Aequitas*, *Fortuna*, *Felicitas*, *Salus* szimbolikus alakjai azért oly túltengők, mert a legkönnyebb és legegyszerűbb feladat elé ezek állították a hamar tönkremenő bélyegvasak vésőit; úgy mint fordítva is, a több-alakos vagy szokatlanabb ábrázolások azért készültek kevés ideig, mert sokszorosításuk technikailag nehéz volt. Más az eredete annak, hogy a császárévek számadatait viselő feliratok oly hamar kimaradnak: ezek az új esztendővel elvesztik aktualitásukat. Mindezek a példák arra intenek, hogy az emissiókat ne képzeljük mechanikus egyöntetűséggel készült produktumoknak, hanem hogy a kialakulásukat befolyásoló összes momentumokat vegyük figyelembe.

3. A verde üzeme s a gyártott pénzfajok.

Gallienus határozottan a verdék decentralizálására törekedett, amire a körülmények ösztönözhatték: a denarius értékének teljes összeomlásával járó infláció miatt fel kellett fokozni a pénzgyártást, főleg hogy a hadsereg zsoldellátását biztosíthassák. Róma és Antiochia mellett 257-ig bőven ontotta az ezüstölt billon denárokat Viminacium, melynek munkásai 257-től Lyonban nyerne alkalmazást. Még mielőtt Postumus az utóbbi várost elfoglalja, megnyílnak 260 őszén a nagy mediolanumi gyár officinái²⁴⁾, majd Siscia nyitja meg kapuit és 268-ban kezdődik Kyzikos termelése²⁵⁾. Antiochia és Kyzikos kivételével, melyek közül

az első kevés számú *as*-ot, ezenfelül csakis aprópénzt (szóval a lezüllött kettős denárt), a második csakis utóbbi pénzfajt veri, a többi verdékből egyaránt ismerünk multiplumokat, quinárokat, aureusokat; a legnagyobb kétségtelenül a főváros üzeme. Mivel 260 vége (Valerianus katasztrófája) óta a billon kettősdénárok ezüsből bronzpénzekké zülленek, egyáltalában illuzióriussá válik külön igazi bronzpénzeket gyártani. Kr. e. 262 (Gallienus decennáliái) óta abba is hagyják a régi bronzpénz rendszeres kibocsátását s mindenütt az antoninianusok tömeges piacra dobásán van a fősúly.

Metrológiai megállapításokat természetesen nem szabad egyetlen verde anyagának megfigyeléséből levonni, mert igen nagy eltérések vannak gyártmányaik átlagsúlyát illetőleg és különben is más helyen óhajtom a Gallienus alatti nagy pénzügyi krízist vázolni; itt csak tájékoztatásul álljanak a következők. A még billonnak nevezhető és máig ezüstszerűnek megmaradt antoninianusok Valerianus halálakor mindenütt eltűnnek s helyükbe vékonyan (később alig-alig) ezüstölt bronzok lépnek. Az emissiók elején tartják be csak mindenütt az előírt súlyt és nagyságot, de p. o. Milanóban és Antiochiában nagyobb a szabályosság, egyenletesebb a kivitel, mint másutt, míg Rómában a legnagyobb a züllés, ahol ijesztően szétesik a portréstílus is; Sisciában a 268. év zavarai hagynak nyomot, amint még látni fogjuk. Az aureusokat illetőleg is hasonló a helyzet²⁶⁾. Rómában a decennáliák ünnepi pénzosztásai (262 Kr. u.) után teljesen anarchia jut uralomra a lapkák darabolása és súlyára nézve, még Mediolanumban legnagyobbbrészt az antoninianusok bélyegeivel verik az aranyakat, ami által az egyöntetűség bizonyos fokig biztosítódik. Sisciában akkor vernek nagyobb tömegű aureust — mint antoninianust is, — amikor az Aureolus ellen forduló Gallienusnak ez a város az egyik fő hadművelleti központja. Az átmérő eléggé egyforma az aureusoknál, bár van egy kiadvány, amely már a quinárok nagyságára súlyed (II. t. 25.). A súlyokat illetőleg a normáltípus 3·5—4·5 gr. közt mozog, de elég nagy eltéréseket látunk, amit a német szövegben olvasható táblázatok szemléltetnek.

Nem tartoznak a rendes pénzfajokhoz, hanem a multiplumok alkalmi kibocsátványaihoz a ritka bronzquinárok. A multiplumok közül eddig még csak billon és bronz ismeretes, de úgy mint Viminaciumban²⁸⁾, itt is verhettek nagy aranyakat, csak elvesztek.

Az üzem nem volt nagyarányú, csak 268-ban Kr. u. Arra nézve, hogy az egyes típusokból sokat vagy keveset gyártottak-e, Cohen becslései egyáltalán nem irányadók: az általában igen gyéren előforduló első veretek közül a parádés SISCIA AVG 100 frs.-ra van becsülve, az IO CANTAB 25 frs.-ra, a sablonos típusok frankon aluli értékűeknek jelezvék, — holott mind közel egyformán ritka. Az előfordulás arányának pontos megállapítására egyedül a leletek adhatnak támaszt, amiért is az antoninianusoknál zárjelben közlöm mindig, hogy a nagy Komini leletben hány darab fordult elő.

4. A sisciai verde keletkezése és stílusa.

Mindjárt az első kibocsátványban ott szerepel a pompás SISCIA AVG hátlap a város istennőjével, amely világosan meghatározza a keletkezés helyét²⁹⁾ és 268-ban megjelenik a pénzekben egy másik lokális célzás: a császár a Száva és Kulpa istenei közt s ugyanakkor ki is írják a város kezdőbetűit: SI(*sicia*). Voetter megállapította, hogy verdénk megnyitása Gallienus „3. periodus”-ában történt, azután L. Naville pontosan is meg akarta határozni ennek évét³⁰⁾. Csakhogy ez nem Kr. u. 266, mint ő vélte, hanem 262, amint ezt egy, az első sorozatba tartozó új, datált típus igazolja (II. t. 2. sz.). A keletkezés körülményeit még pontosabban is meghatározhatjuk, ha a Trau-gyűjteményből való, III. t. 8. sz. Rómában vert aureust a mellétett sisciai darabokkal összevetjük. Mindenki láthatja, hogy a decennáliák alkalmával (Kr. u. 262.) vert sorozatból³¹⁾ való római darab portréja tökéletesen megfelel a mellette lévő első sisciai veretekének s így világos, hogy 262-ben Rómából hoznak bélyegvasakat és vésnököket, szakképzett munkásokat a szávamenti városba³²⁾. De az új környezetben egy-kettőre megszületik az a kissé rusztikus, de erőteljes, realisztikus portréstílus, mely Siscia sajátja ezentúl s amelynek művészeti jelentőségét és helyét már más alkalommal igyekeztem meghatározni³³⁾ s a többi verde stílusához viszonyítani.

Szólni kell itt még a S|P és P|II szignatúrájú antoninianusokról, amelyeket eddig mindenki³⁴⁾, — köztük magam is³⁵⁾ — tévesen sisciainak vélt. Megáll viszont az, amit ugyanakkor ezek származásáról leszögeztem. U. i. a 9 officinával dolgozó ró mavárosi emissió Z|— jegyű VICTORIA AET hátlapját (VII. t. 1.) veszik át s verik tovább egyebütt S|P jeggyel (VII. t. 2—3., 11—14.), amelyhez jön még Gallienus fejével a PROVID AVG típus

évek közé szoríthatjuk. A harmadik periodusban a gyártás nagy arányokat ölt és a megnövekedett üzem könnyebb ellenőrizhetésére az eddig jeltelen veretek helyett számos jegy-sorozattal szignálják az antoninianusokat; de ez a legbőségesebb szak a legrövidebb: a császár utolsó évét öleli fel csak t. k.

a) Az első időszak.

A megnyitáskor vésett parádés képsorozatból a német szövegben 1—17. sz. alatt felsorolt típusok maradtak fenn számunkra.

Már a datált típus (1 sz.) is győzelmet hirdet, ami nem más, mint Macrianus és fiának legyőzése 261. nyarán a dunai tartományokban; hogy e folyton barbár betörésekkel fenyegető időben bátorságba kapjon a lakosság, e sikert ünnepli és a császár hadi erényét hangoztatja sorozatunk (13—16. sz.). Ez az erény az, amely a közremény (7. sz.) letéteményese, ez hozza a békét (*pax Augusti*), amely szerencsés kimenetelt ad cselekvéseinek (9. sz.). Azután az egymást követő háborúk és barbár betörések idején megzavart gabonatermelés és ellátás rendbejöttével kecsegtet az *Annona* alakja, de ez is, mint a többi allegorikus megszemélyesítés is, mind a császár személyéhez van fűzve (*Pax Augusti*, *Annona Augusti*), szóval csak ő biztosítja a birodalom virágzását, mert ő a világaláló (*rector orbis*), az új Juppiter. Egyáltalán az domborodik ki e sorozat együttes szemléletéből, hogy a császár istenné magasztosított alak, hogy elnyomja az olympiai vallást és a további emissiók is ugyanezt fogják mutatni. Az egyetlen isten, amely az emissióban szerepel, a *Juppiter Cantabrorum* (3. sz.), egyáltalában nem vallásos szempontból foglal itt helyet. E máshol soha elő nem forduló istenségről régebben⁴⁸⁾ úgy hittem, hogy a hazánkba került spanyolországi lovas- és gyalogcsapatok hozhatták kultuszát hozzánk, amiben a *Cantabria* istennőnek szentelt topuskói kő⁴⁹⁾ is megerősített. De mivel kétségtelen, hogy e hispán istenek kultusza Pannoniában egyáltalán nem vert gyökeret (mert akkor számtalan nekik szentelt fogadalmi követ ismernénk) és másrészt politikailag a cantaber törzs nem játszott szerepet, továbbá mert 1—2 cantaber cohors vitézkedése sem tette volna indokolttá, hogy ilyen egészen kivételes módon a birodalmi pénzekben ünnepeljék istenüket, más magyarázatot kell itt keresnünk. Ez pedig az, hogy e nép híres volt lovasművészetéről, úgy hogy a császárkorban róla *Cantabricus* (*impetus*)-nak nevezték egy lovassági harcalakzatot⁵⁰⁾; és így Gallienus korában, amikor a lovas harcmodor döntő tényezőjévé nőtt a hadviselésnek⁵¹⁾, s amikor a pénzverés másszor is hízeleg a császár kedvenc *equites*-einek, joggal kereshetünk a cantaber Juppiter szerepeltetésében is a lovasságra való célzást. Annál is inkább, mert ez a típus a császár személyével szoros összefüggésben volt elgondolva, amennyiben egészen különleges, a többivel nem párosított előlapot terveztek hozzá: Gallienus mellképe harcos mozdulatban van ábrázolva (Vt. 24), páncélján ellenfelét legázoló lovassal.

Most még a Siscia allegorikus alakját viselő típusról, a pannon—római honszeretnek ezen érdekes megnyilatkozásáról⁵²⁾ kell csak röviden szólni⁴⁸⁾. A SISCIA AVG feloldása kétségtelenül *Siscia Aug(usti)* és nem *Aug(usta)*, mert Probus alatt újra feltűnik ez a kép (két folyóistennel) az antoninianusokon, SISCIA PROBI AVG(usti) köríráttal. Tehát itt is a császár személye iránti különös hódolat van kiemelve. Különben nem jogosulatlan sovinizmus az, ha a nagy pannon város képe az állam pénzein megjelenik, hiszen a pannonok s szomszédaik római érzése adott gerincet ekkor az összeroppant imperiumnak⁵³⁾, s ez az érzés a lokálpatriotizmusban gyökerezett⁵⁴⁾.

Fel kell itt vetni azt a kérdést, hogy vajon mely hatóságtól származik e típus-sorozat terve? Tudnivaló, hogy ebben az időben a *procurator monetæ*-nak még sokkal nagyobb a szabadsága, mint az Aurelianus-féle reform után, vagy pláne Diocletianus óta; a centrális hatalom csak ritka esetekben küld határozott előírásokat. Míg Róma és Mediolanum verδείben több egymással párhuzamos, a császári udvar által egyöntetűen elrendelt emissiót állapíthattam meg⁵⁵⁾, addig Sisciában egyetlen ilyen eset van: a kalászkoszorús aureusoké 268-ban⁵⁶⁾. Az első sisciai szériát tehát a *procurator*-nak kellett megtervezni, aki feletteseinek általános körülírásai szerint, helyi vonásokkal színezve oldotta meg feladatát.

Az a baj, amely egy évtized múlva a ró mavárosi *monetarius*-okkal való véres háborúságot okozta, már az első sisciai emissióban is felüti fejét; t. i. a verdeszemélyzet azáltal, hogy az előírt fémsúlynál könnyebb érmekeket vert és így a felvételezett és elszámolt fémtömegekből többet gyártva a szabványos mennyiségnél, bűnösen nyeréskedett. Ennek a csa-

lásnak két útja volt: az egyik, melynél a szándékosság egyáltalán nem bizonyos, (csak az, hogy *ellene* nem tettek semmit) a verőtövek reprodukciója alkalmával automatikusan beálló kisebbedés; a másik, amelynél kiabál a szándékosság, a lapkák megkisebbitése. A legelső előírással nagyságú darabok mint p. o. a II. t. 1. és 29. sz. majd még egyszer akkorák, mint az emissió vége felé vertek (II. t. 3. és 31. sz., stb.). És lecsökkentésnek gyorsan kellett mennie, mert hiszen az egész sort kevés ideig és példányszámban készítették. Jellemzőül szolgáljon p. o. a II. t. 3. sz. esete, ahol a II. t. 1. sz. előlap már a kis lapkának megfelelő módon össze van zsugorítva, míg a régi nagyságú hátlapnak jórésze már nem fér el a megfogyott átmérőjű lapkán.

Az ábrázolások közül (Siscia istennőjén kívül) van még két szokatan és érdekes: a harcra induló signifer képe, amint magasra emeli hadijelét: I. t. 10. sz. és 1. ábra. A *signum* a harcban jeladásul és igazodásul szolgált a csapatoknak és magasra emelése, helyzete hártaozott harcparancsokat kellett jelentsen. Ezért egyúttal bemutatok itt egy Rómában vert, kiadatlan signifer-ábrázolást (VII. t. 22.), mely egy, Tanini által megőrzött arany medaillonnal (2. ábra) egykorú s melynek pontos chronologiai helyét egy azonos előlapú római verettel (VII. t. 23.) szemléltetem. Az aureusok közül korai formájú a VI. t. 22—25. sz. mellkép-kivágása. De az *Aequitas* viszont a második periodusban kerül az antoninianusokra. Az utóbbiakon megfigyelt verőtőredukciót az aranyakon is megtaláljuk: a VI. t. 24. sz. (VICTORIA AVG) hátlapja annyival nagyobb az előlap átmérője és betűinél, hogy bizonyára ez is az elején készült nagyobb bélyeg, melyet kisebb fejjel párosítottak. (Ha a bronzból loptak, annál biztosabb, hogy az aranyat még inkább igyekeztek megdézsmálni.)

b) A második időszak.

Azt, hogy a következő hátlapsorozat pontos kiválasztása nehézségekbe ütközik, a legutóbb említett manipulációk okozták. T. i. az új széria újra az előírt átmérőjű és súlyú nagy darabokkal kezdődött, amilyenek az I. t. 25. és 26. sz. példányok és valószínűleg a III. t. 16. sz. is, de ezek egykettőre eltűnnek és az előző, lecsökkent nagyságú aversat bélyegekkkel készülnek az új típusok tovább. Tábláinkon jól megfigyelhető a két sorozat összefolyása, p. o. a III. t. 29. (I. em.) és 30—31. (II. em.) közeli rokon előlapjain. Másrészt ne feledjük, hogy a mi felosztásunk az új típusok bevezetésén alapul, ami a valóságban semmiféle cezurákat nem hozott és hogy ezért a második széria a harmadikkal is szervesen összefügg. Így a forrásanyag töredékes ismerete miatt 1—2 típusról egyelőre vitás lehet, hogy melyikhez tartozik, vagy hogy minikettőben verték-e, annál is inkább, mert a kettőt mással nem is tudjuk elválasztani, mint a verdejegyek felleptével a harmadikban. (A kettő közös előlapjait I. IV. t. 11. és 12. sz., stb.) Az idetartozó típusokat I. a német szövegben 1—12. sz. alatt.

A datált tipust (266-ból Kr. u.) minden valószínűség szerint csak utólag fűzték a sorozathoz, amely 263-ban, vagy 264-ben kezdődhetett és hátlapjainak egy része összefonódik a 3-ik periódus nagyobbmértű gyártási szakával.

A típusok közül az *Aequitas Aug(usti)*, amint tudjuk, a *Moneta*-tipussal áll értelmi rokonságban és az előírt pénzsúlyok és méretek betartását hangoztatja a pénzverésnél, — kevés joggal, mint láttuk. A császárnak alattvalóiról való gondoskodását jelzi a *Providen(tia) Aug(usti)*, kapcsolatban egy új *Annona Aug(usti)* hátlappal (5. és 6. sz.); más ábrázolások győzelmekkel akarják megnyugtanni a népet (7—9. sz.) s az uralkodó megérkezését hirdetik, mint amely véget vet a bajoknak. (2. sz.)

A való események realitásaitól még messzebb van ez a sorozat, mint az előbbi; főfeladata a hivatalos körök vallás-erkölcsi felfogását a nép közé vinni. A régi vallás itt is alig szerepel. Hercules és Mars csak azért lépnek fel, hogy a császár hadierényét allegorizálják. Minden az uralkodótól van függővé téve: az élelem (5—6 sz.), a győzelem s az ennek nyomán fakadó béke (9—10. sz.) és boldog bőség. (11—15. sz.) Nem földi úr ez az *Augustus*, akinek evangéliumát hirdetik pénzeink, hanem isten, aki az olympiaiak helyett és fölött új aranykort hoz. Legjobban jellemzi ezt, hogy az általa inaugurált *felicitas* nem valólamí múlt öröm, hanem örök boldogság (14. sz.), *felici(tas) aet(erna)*; úgy, amint a béke is örök, amit ő hoz³⁹⁾. De még a jövetelének hirdetése (2. sz.) is szakrális háttérű, ami egy évtized mulva domborodik ki legjobban, Probus alatt, amikor évekig egyre verik az *adventus*-pénzeket. És azt is szem előtt kell tartani, hogy míg korábban úgyszólván csak Hadrianus

utazásainak emlékezetére bukkan fel az *Adventus Augusti* a pénzeken és 300 után is majdnem egészen eltűnik róluk, addig a III. században csak úgy hemzseget rajtuk. Igaz, hogy a barbár betörések és ellencsászár-felkelések is kíváncsiságot tettek az imperator jelenlétét mindenhol, de az igazi háttér itt sem materiális, hanem vallásos jellegű, amire még külön ki-fogunk térni.

Salonina típusai közül az emissió elején keletkezett az 1. ábrán bemutatott hybrid; a többi fajnál nagyon nehéz elválasztani a 2. periodusba tartozókat a következő időszak jegynél-küli hátlapjaitól. Véleményem szerint ide tartoznak a német szövegben 1—5. sz. alatt fel-sorolt éremképek.

c) A harmadik (utolsó) időszak.

Az eddig vizsgált két emissió zárt egységet alkot a gyártás üzemének szempontjából és rekonstrukciójuk egy aránylag kicsi verde képét tükrözi, amelynek egyetlen műhelye lehetett csak valószínűleg. De mikor 268-ban a császár a Balkánon dúló germánok ellen vezeti hadait, majd Marcianusra bízva seregét visszafordul a Milanóban fellázadt Aureolus ellen⁶¹), Siscia földrajzi helyzete révén a 'hadtápkörlet' egyik fő csomópontjává emelkedik s ez kihat természetesen a pénzverésre is. Uralkodónknak ez év késő nyarán bekövetkezett haláláig nagy tömegekben ontja most az aprópénzt, sőt az aureusokat is ez a *moneta* és ennek első következménye, hogy először rövid időre három, majd állandóan két műhely-csoportra osztják a munkásokat és az ellenőrzés megkönnyítésére odateszik a hátlapok egy részére az officinák számát, sőt különböző alsorozatokat is jeleznek, amelyek a következők:

- 1) A, B, C.
- 2) *
- 3) SI.
- 4) P, S.
- 5) P és csillag, S és csillag.
- 6) I, II.
- 7) I és csillag, II és csillag.

Amilyen könnyű és biztos a szignált hátlapok rekonstrukciója⁶²), annyira nehéz az előttük és velük párhuzamosan készített jeltelen fajoknak ezek közé való beillesztése. Mivel azonban legnagyobbára a 268. évben keletkeztek, ez nem is nagyon lényeges probléma. Úgy látszik, hogy legelőször a 2. emissió legtovább vert hátlapjaihoz (AEQVIT AVG, PROVIDEN AVG, PAX AVG b. ül, ANNONA AVG) csatolnak néhány új jegynélküli hátlapot, de k. b. egyidejűleg lép fel a SI és P, S verdejegy is (v. ö. IV. t. 5—7. sz., 11—14. sz., 31—34. sz.); a szignált sorokkal együtt viszont megint olyanokat is hoznak forgalomba, melyeken nincs jelzés. Az összes általam ismert típusok 1—30. sz. a. vannak a német szövegben előszámlálva.

Arról, hogy e típusokat mint fűzik láncolatba a verdejegyek, a mellékelt táblázat tanuskodik.

Ugyanazon gondolkörben mozognak, mint az antoninianusok ábrázolásai vagy azonosak velük, az egykorú sisciai aureusokéi is.

Ennek a periodusnak a veretei is a császár személye körül forognak, de most nem a császárvallás van előtérben, hanem ez idők nagy harci eseményei határozták meg a feliratok és képek tartalmát. A gótokon vett győzelem ünneplése mellett (1, 2, 13 és 23. sz.)⁶³) a *virtus Augusti* (4. sz.) dicsérete áll, amely újra rendbehozza a megrendült római világot. (15. sz.) De még új harcokat várnak, mert két összetartozó típus az előharcos Juppiter-nek s Marsnak van szentelve (5—6. sz.). A katonák hűségét igyekszik ébrentartani egy másik kis csoport (8—11. sz.), és ugyanennek *donativum*-mal való megerősítését jelenti a *lib(eralitas) Aug(usti)* megjelenése (25. sz.). Egyik éremkép *Fortuna redux*-tól kéri, hogy vezesse vissza épen az uralkodót (22. sz.), a másik már megérkezését hirdeti (12. sz.). Igen érdekes az (*Oriens Aug(usti)*) feltűnése itt, amennyiben Gallienusnak a keleten való aspirációit emeli ki, aminek úgy látszik az a háttere, hogy meg akarta kísérelni Zenobia letörését. Ha-tározottan erre vall a kyzikosi verde megnyitása 268-ban és a *Historia Augusta* azon adata, hogy Gallienus vezére Heraclianus elvesztette a császár által odaküldött expedíciós had-sereget⁶⁶).

A császárkultusz is új színeket mutat e válság miatt: a *Salus Augusti* (14 és 21. sz.) azt jelképezi, hogy a birodalom java az *Augustus* épségben maradásától függ⁶⁷; a *Pax Aug(usti)* csak békereményt sugároz és az istencsászár által hozott új aranykort igéri a *Felicitas saeculi* (16. sz.) Másol részletesen megtárgyaltam már a kalásszal díszített fejű aureusokat (VI. t. 29—35. sz.), melyet Demeter istennő képében ábrázolják Gallienust és az eleusisi misztériumokkal való kapcsolatának tanúi⁶⁸). Az *Aequit(as) Aug(usti)* és *Providentia Aug(usti)* továbbreklámozása a legjobban illusztrálja, hogy sem a pénznek nem adták meg a kellő belső értékét, sem a császár gondoskodása alattvalóiról nem lehetett eredményes. (18—19. sz.)

d) A pénzverő személyzetének üzelmei Gallienus uralma végén.

Az utolsó sisciai periodus hiteles verőtüveivel, sőt a szabályos SI verdejeggyel, — amint Voetter is észrevette már — idegen verdék hátlapjai is előfordulnak (IV t. 16, 17, 18, 20, 21, 22.). Még pedig legelsősorban az utolsó ró mavárosi emissiót utánozzák⁶⁹), amelyben tudvalévóleg Gallienus választott istenei szerepelnek, kedvenc állataik szimbóluma által jelképezve. Azonban megtaláltam egy antiochiai hátlap utánzatát is. (Felsorolásuk a német szövegben.)

Ha csakis a római típusokat imitálták volna, azt hihetnénk, hogy egyszerű kölcsönzésről van szó, bár feltűnne, hogy állami szerv a testvérintézménynek 12 tagú típusláncából találomra kiragad néhányat. Azonban az antiochiai konzuldátumos ábrázolás esete világosan megmutatja, hogy itt csak magánjellegű machinációval állhatunk szemben, amennyiben egy Kr. u. 265-re datált típust 268-ban (amely évből az előlap való) semmi esetre sem utánoztathatott a verde *procurator*-a.

Még jobban megvilágosodik ez a tényállás, ha a római *dii conservatores* 12 állatos sorozatának ugyane verde stílusában való utánzatait nézzük, amelyeket szintén Sisciába osztott (tévesen) Voetter⁷⁰). (1—3. sz. a német szövegben.)

Az egyik készítőjének még a hivatalos római bélyegzők nem állottak rendelkezésére; primitív magánhamisítvány. A második előlapja a valamivel korábbi kilencműhelyes római emissió stílusát mutatja. A (3. sz.) zágrábi darab perdöntő fontosságú, mert előlapján Gallienus neve mellett II. Claudius ró mavárosi stílusú portréja van és így átvezet ez a példány azokhoz a Gallienus különböző hátlapi bélyegeivel Rómában vert Claudius-kori antonianusokhoz, melyekből hatalmas csokrot gyűjtött össze Markl⁷¹). A Claudius uralma alatt gondosan megtervezett és elosztott hivatalos római emissiókhoz⁷²) kevés köze van ennek a zagyvaléknak. A *monetarius*-ok bűnös konjunktúrázása ez, akik nem a hivatalos gyárhelyiségekben, hanem magánhelyen (akkordban) verhettek az inflációs aprópénzt: olyan visszaélés, amely régi gyökerű már akkor⁷⁴) s amelyen a monetariusok kiirtásával tud csak segíteni néhány év múlva Aurelianus.

6. A császármegváltó evangéliuma.

A sisciai veretek megértéséhez még csak az szükséges, hogy a császárvallásra vonatkozó köriratokat az egykorú gondolatvilág tükrében szemléltessük. Tény, hogy ezek a ki-fejezések egy ősrégi frazeológiának megkopott virágai. A megváltó-uralkodó hellenisztikus szimbolikájának képei már Julius Caesar utolsó éveiben meghonosulnak a pénzek hátlapjain⁷⁵), aminthogy az egész államvallás is a császárvallás függvényévé válik⁷⁶). Wissowa a *fratres Arvales* szertartásainak jegyzőkönyveiből mutatta ki p. o., hogy mily gyorsan háttérbe szorítják a régi főistenségeket a császári erények megszemélyesítései és a császárok választott védőistenei⁷⁷). De azért a császárkor elején ez az áramlat szerényebb alakban jelentkezik és kevesebb teret kap a pénzekben, mint később. Egyáltalában el lehet mondani, hogy a Kr. u. első században még a történeti realizmus adja az éremképek eszmei háttérét, csak a II-ik és III-ik században szorítja ki ezt fokként az elvont fogalmak allegorizáló formanyelve, amikor különben is a misztikus érzelmek válnak az élet fő mozgató erőivé a korábbi idők anyagiasság gondolkodása helyett, amikor — szemben a principátusnak a földi élet kiaknázására irányuló eszmevilágával — a túlvilág felé fordul a tenger csapás sújtotta emberiség tekintete. Másrészt viszont nem lehet véletlen műve, hogy az istencsászár égi boldogságának színei éppen akkor szorítják háttérbe a másfajta éremábrázolásokat, amikor

a pogányság a hitelét veszített istenkáoszából egyedül a császárkultuszt emeli ki és szegezi pajzsul a fenyegető módon terjeszkedő kereszténység ellen⁷⁹⁾.

Ez által az állam és az egyház sorsdöntő összeütközésének valósággal tükre lesz ez a frazeológia és így megkopott és színtelen szóvirágai új életre kelnek; sőt az ellenséges tábor támadó kedve is szájára veszi őket és így egész új jelentőségük támad. Ugyanis „a Földközi tenger civilizációjának körébe lépő őskereszténység már korán oda igyekszik, hogy azokat a vallásos megkülönböztetéseket, amelyeket ez a kultúrvilág most éppen az istenített császárokra alkalmazott, Krisztusra alkalmazza“⁸⁰⁾. De míg az apostoli korban ez a vitázó vetélkedés a Megváltó hívei részéről csak arra irányult, hogy a császáristen legfontosabb jelzőit (mint p. o. „Úr“, „Úr és Isten“, „Istenfia“, stb.) átvegyék, addig a III. század imperialista szellemű egyháza⁸¹⁾ már a császártisztelés és imádás egész szókincsét kisajátítja Krisztus számára. Az egyház hódító akaratának ez az érdekes megnyilvánulása együtt jár a katonai és harci kifejezések nagy felburjánzásával a latin egyházi prédikációban és irodalomban, amelyet Harnack oly szépen világított meg. A német szövegben megkísértem azután a császármegváltó evangéliumának néhány kifejezésére nézve illusztrálni, hogy mint vette át, tudatos ellentétbe helyezkedve az állammal, őket az egyház. Ebből a kevés példából megismerhetjük a birodalom lakóinak hangulatát, akik számára ezek a képek szánva voltak.

A német szövegben ezután az éremlajstromokban használt rövidítések jegyzéke, majd maguk a lajstromok, végül a táblákon látható érmek hollétéről való kimutatás következik.

A. A.

Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern.¹⁾

II. Nachahmungen von Goldmünzen aus diocletianisch-constantinischer Zeit.

In der Fachliteratur findet man bisher keine ernstliche Behandlung der donauländischen Imitationen der kaiserzeitlichen Aurei; wesentlich sind nur einige Bemerkungen von Gohl, (die wir unten zitieren), dann einige Fundnotizen, wie endlich die Abbildungen einiger Exemplare zweifellos ungarländischer Provenienz in den Werken von Wiczay und Weszerle. Doch ist eine ganze Anzahl auch in Auktionskatalogen registriert, wo sie unter wohlklingenden Namen, wie „Goten, Sarmaten, Quaden, Daker“ u. a. m. angeführt werden.

Diese „barbarischen“ Goldprägungen kommen in unseren Gegenden seit dem II. Jh. n. Chr. häufiger vor; die Ursachen ihrer Entstehung und die weiteren Merkmale ihrer Provenienz können wir am besten für die 2. Hälfte des III. und die 1. Hälfte des IV. Jh. beurteilen, d. h. für jene Epoche, in der sie in grossen Mengen hergestellt wurden. Über die Ausmasse dieser Produktion kann die Tatsache orientieren, dass unsere hier beigefügte Liste nicht viel weniger als 100 Stücke umfasst; eine systematische Materialsammlung dürfte diese Zahl aber schon jetzt weit überholen. Das Gold all dieser Nachahmungen ist fast immer lichtgelb oder weisslich, doch berechtigt dieses uniforme Aussehen durchaus nicht dazu, ihre Herkunft in einer einzigen Richtung zu suchen. Wie die Gesetze beweisen, war die Fälschung von Goldmünzen im Reiche gang und gebe; auch müssen wir mit der Möglichkeit rechnen, dass die Barbaren jenseits der Grenze (zwar nicht zur Deckung des Geldbedarfes wohl aber aus Gewinnsucht) eine Nachprägung versucht haben. So können auch hier nur organische Zusammenhänge ein Urteil erlauben; wir versuchen also solche Fäden aufzudecken und wollen durch Abbildung des gesammelten Materials die Möglichkeit weiterer Beobachtungen anderen Forschern gewähren.

A) Nachahmungen der Zeit der Tetrarchien.

Um entwicklungsgeschichtliche Reihen aufstellen zu können, reicht das Material noch bei weitem nicht aus. Doch zeigen sich schon klar die Umrisse einiger kleineren Gruppen auf Tafel VIII. Zu den Exemplaren des Ung. Nationalmuseums von sicher ungarländischer Herkunft habe ich die Analogien des Wiener Münzkabinetts und der prachtvollen Unger'schen Sammlung

¹⁾ Der erste Beitrag erschien in Band XXV, S. 37 ff.

Anyaggyűjtés a római pénzek Magyarországon készült egykorú utánzatainak osztályozásához.¹⁾

II. A diocletianusi és constantinusi kor aranypénz-utánzatai.

A császárkori aureusok magyarországi imitációinak komoly irodalma nincs; mindössze Gohl néhány rövid (alább citált) megjegyzése lényeges, meg néhány leletadat, melyeket a Wiczay és Weszerle műveiben felsorolt, illetve lerajzolt, kétségtelenül honi lelőhelyű példányok egészítenek ki, ezenkívül árverési katalógusokban is megtaláljuk egynéhányának leírását, önkényesen gótoknak, szarmatáknak, quádoknak és dákoknak elkönyvelve, hogy annál kapósabbak legyenek. Ezek a hazai „barbarikus“ aranyak a Kr. u. II. századtól fogva lépnek fel sűrűbben, de keletkezésük okát, helyét s egyéb körülményeit legjobban a Kr. u. III. század második és a IV. század első felére nézve ítélni tudjuk meg, amikor oly tömegben készültek, mint máskor soha. A cikkünk végén közölt lista közel 100 darabot foglal össze e korból és rendszeres anyaggyűjtéssel messze túl lehet haladni majd e számot. Világosságra vagy fehéres aranyukat mindjárt megismeri, aki néhányat látott már belőlük, de azért egy kalap alá semmi esetre sem szabad fogni őket; a római törvényekből tudjuk, hogy az aureusokat sokan és sokszor próbálták a birodalomban hamisítani és feltehető, hogy a határ mentén lakó, pénzgazdasághoz szoktatott népek is megkíséreltek helyel-közzel ilyesmit. Tehát itt is először a szerves összefüggéseket igyekszünk kidolgozni, amelyek egyedül adhatnak megítélésre alapot.

A) A (két) tetrarchia korából való utánzatok.

Arra még édes-kevés itt az anyag, hogy nagy leszámazási sorokat rekonstruálhassunk, de egyes csoportok körvonalai kiütözköznek már a VIII. táblán bemutatott gyűjtéséből, mely-

¹⁾ A jegyzeteket lásd a német szöveg mellett.

in Stuttgart aufnehmen können. Die Firma Helbing erlaubte mir dankenswerter Weise die Goldstücke eines Budapester Sammlers, die bei ihr versteigert wurden, heranzuziehen; einige wichtige Beispiele fand ich in den reichen Beständen der Sammlung Trau in Wien und anderwärts.

Die interessanteste Verkettung, die sich aus der Verwandtschaft der Stempel ergibt, ist folgende. Die Goldstücke Taf. VIII 10 und 11, die Prägungen von S scia nachgemacht sind, sind sicher ebendort entstanden wie Taf. VIII 13 das gleichfalls einem Aureus von S scia nachgebildet worden ist. Aus dem die Hydra bekämpfenden Herkules des letzterwähnten Exemplars hat der Graveur von Taf. VIII 14 nur die Karrikatur, die wie ein moderner Tennisspieler aussieht, gestalten können. Nun wird diese kleine Reihe überraschender Weise dadurch ergänzt, dass der Aureus der Faustina Senior Taf. VIII 9, den Cohen als eine echte, staatliche Prägung anführte, eine *stempelgleiche* Rückseite mit der Nachahmung des Aureus von Diocletianus Taf. VIII 11 besitzt. Es erhellt daraus, dass diese Werkstätte am Ende des III. Jh. auch Münzen des II. Jh. kopierte. Eben deshalb erweist es sich als notwendig auch andere Kopien der Goldmünzen des II. Jh. zu prüfen, ob diese nicht auch aus späteren Machinationen, eventuell aus dem obigen Betrieb herkommen. Keinen Anhaltspunkt dafür bietet Taf. VIII 1, dessen äusserst degenerierte Stempelbilder eher auf gleichzeitige barbarische Arbeit hinweisen, oder das gegossene Stück Taf. VIII 2 aus der Zeit des Severus; verdächtig ist dagegen Taf. VIII 4, wo das Profil des Pius³⁾ entschieden an das von Taf. VIII 6 erinnert, welches letzteres den Kopf des Daza oder seiner Mitherrscher kopiert und zwar in dem Stile orientalischer Münzstätten, wie Taf. VIII 7. Die spätere Entstehung ist dann bei einigen Kopien anzunehmen, die den Beinamen *divus* der konsekrierten Kaiser absichtlich zu missbrauchen scheinen. Zuerst erwähnen wir von diesen Taf. VIII 8, auf welchem L. Verus als *divus* erscheint, was auf keinem echten Aureus vorkommt, dagegen auf einer Reihe von Sestertii vorhanden ist, die Cohen als Mistifikation des Zeitalters der Severer betrachtet.⁴⁾ Diese Nachahmung musste frühestens in der zweiten Hälfte des III. Jh. geprägt worden sein, da die Soldatengestalt der Rs. von einem Antoninian des Philippus entlehnt ist. Ein ähnlicher Vorgang ist auf den offenbar zusammengehörigen Quinaren Taf. VIII 16—18 zu beobachten. Ich vermute nämlich, dass die Umschrift der Vs. von Taf. VIII 17 auf den ersten, wahrscheinlich minder barbarisierten Prägestempeln (von rechts n. links) DIVVS HADrianus AVG lautete und dass dieses Aversbild ursprünglich mit dem Konsekrationstypus Taf. VIII 18 gepaart gewesen sein dürfte.

³⁾ Auch ein anderes Goldstück des Antoninus Pius im Wiener Münzkabinett, welches ich in dem folgenden Bande, Taf. VII 1 abbilden lasse, kann später entstanden sein.

⁴⁾ Cohen², Band III., S. 206, N. 2. Vgl. Mattingly-Sydenham, *Rom. Imp. Coinage* III. S. 332, Nr. 1496—1502.

nek keretében a Nemzeti Múzeum b'ztosan magyúr származású példányaihoz a bécsi éremtár és a pompás stuttgarteri Unger-gyűjtemény fontos analógiáit választhattam ki; felhasználhattam továbbá a Helbing cég szíveségéből egy budapesti gyűjtőnek nála elérverezett honi kele'ü aranyai', kiválaszthattam a pompás bécsi Trau-gyűjteményből is néhányat és még egyébb gyűjteményekben is találtam néhány összeillő darabot.²⁾ Az összefüggések közül a következő nyújtja a legérdekesebb perspektívát. A sisciai típusokat utánzó — illetőleg sisciai vereteket közvetlen minta gyanánt felhasználó — VIII. t. 10 és 11. sz. testvérveretek bizonyosan összetartoznak, a VIII. t. 13. sz. szintén sisciai mintájú, Herculus-másolattal, amelynek hidrát leküzdő Herculeséből a VIII. t. 14. sz. nehézkész vénőke amolyan „tenniszező“ tudott csak kihozni. De kiegészül ez a kis sor, még pedig meglepő módon az által, hogy a VIII. t. 11. sz. Diocletianus-arany *azonos bélyegű* hátlapjával egy Faustina senior előlapot találunk párosítva a VIII. t. 9. sz. darabon, melyet Cohen még valódinak könyvelt el.

De ha ez a műhely a III. század végén a II. század pénzeit is másolta, akkor szükséges és jogos, hogy a többi II. századi arany-utánzatok közt is szemlét tartsunk, hogy nincsenek-e közöttük ilyen, a tetrarchia idejéből való, későbbi gyártmányok. Nem tételeznék fel ilyen machinációt oly daraboknál, mint p. o. a VIII. t. 1. sz., mely számos leszármazási fokon degenerálódott le ennyire, vagy a VIII. t. 2. sz.-nál, mely a Severus dinasztiája korából datálódhat tényleg; komolyan gyanus ellenben a VIII. t. 4. szám, amelyen a Pius profil³⁾ határozottan emlékeztet a VIII. t. 6. sz. aureuséra, mely Daza, Licinius, vagy Constantinus fejét másolja, a VIII. t. 7. sz.-hoz hasonló minta után. Egész biztos viszont a későbbi eredet néhány olyan példányánál, melyek az elhunyt és istenné szentelt császárok *divus* névvel valódi visszaélést űztek. Ilyen a VIII. t. sz., amely L. Verust nevezi *divus*-nak, — úgy mint egy *sestertius*-sorozat, melyet Sept. Severus idejéből való misztifikációnak tart Cohen.⁴⁾ Ez az aureus legkorábban a III. század 2. felében keletkezhetett, mert a hátlap jellegzetesen előredülő katona-alakja Philippus egy antoninianus-típusáról van véve. De ugyanilyen fajta koholmány tükröződik a nyilvánvalóan egybetartozó VIII. t. 16—13. sz. quinárokon, ahol a VIII. t. 17. sz. jobbról kezdődő felírása a fej körül alighanem DIVVS HAD(rianus) AVG akart lenni és azt hiszem, hogy eredetileg a VIII. t. 18. sz. CONSECRATIO-képével volt ez

Da für diese Divus-Münzen des Hadrianus und Verus keine echte Münzvorlage existierte, hat man mit der Betonung der Qualität 'weiland' nur vortäuschen wollen, dass es sich hier um Münzen von den guten alten Herrschern handelt. Derselben Absicht ist es zuzuschreiben, dass die Werkstätte diocletianischer Zeit, die wir oben kennen lernten, Gold mit dem Bilde der *diva Faustina* prägte; hier ist diese Art von Betrug einwandfrei belegt und beleuchtet gut die beiden anderen Fälle. Dass die Quinarreihe Taf. VIII 16—18 aus dem dritten Jh. n. Chr. stammt, lässt der Umstand vermuten, dass das Reversbild von Taf. VIII. 15 mit MARS VLTOR im II. Jh. nur äusserst selten vorkommt, während es im III. Jh. ausserordentlich häufig ist.

Es kann leicht möglich sein, dass neue Materialien die Brücke von dem obigen Betrieb aus der diocletianischen Epoche zu der Gruppe Taf. VIII 26—31 schlagen werden. Zu den Reiterbildern der Rückseiten von den letzterwähnten Aurei haben die Typen der Münzstätte Kyzikos (mit Konsuldaten als Legende) als Muster gedient.⁵⁾ Die Stempel von Taf. VIII 30 und 31 wie auch die Vs. von VIII 28 lehnen sich noch eng an dieses Vorbild an. Eine interessante Vermischung verschiedener Elemente bietet Taf. VIII 26, wo das Reiterbild mit dem Brustbild von Probus gekuppelt erscheint, doch ahmt die Rs.-Umschrift die Aufzählung von Kaiserdaten nach, was bei Probus nicht vorkommt; auch die Zufügung eines Buchstaben zu der Pseudo-Münzstättenbezeichnung SIS kommt noch bei Probus auf Gold nicht vor. Es könnte sich später herausstellen, dass auch Taf. VIII 32 und 33 mit den ihnen verwandten Prägungen aus dieser illegalen Münzfabrik herrühren. Spätere Kettenglieder können auch die Stellung von Taf. VIII 19—25 näher bestimmen; sicher werden sich dabei andere, ähnliche Gruppen herauschälen lassen.⁶⁾

Eine solche Privatunternehmung — vielleicht gar dieselbe, dessen Produkte wir eben festgelegt haben — hat auch Multipla hergestellt. Das einzige, bisher bekannte Beispiel dafür bietet das Goldmedaillon der Sammlung Trau, welches schon G. Elmer richtig beurteilt hat⁷⁾ und welches ein Original der Münzstätte Serdica kopiert.

Aus dieser Erörterung geht zunächst hervor, dass man irgendwo in den Donauländern

⁵⁾ Es ist nicht ausgeschlossen, dass der Aureus, den wir im nächsten Bande Taf. VII 2 abbilden, und der die Vs. von Sept. Severus mit nach rechts reitendem Kaiser an der Rs. aufweist, ebenfalls zu dieser Serie gehört.

⁶⁾ L. Ciani, *Monnaies romaines en vente aux prix marqués* 1926, S. 53, Nr. 2920 bis beschreibt (mit Abb.) einen Aureus, dessen Vs. dem Commodus und die Rs. Pius gehört; er gibt an, dass dieser eine „monnaie de style barbare frappée probablement dans la région du Danube“ darstellt. Es könnte leicht möglich sein, dass auch dieses Stück in dem III. Jh. entstanden ist — eventuell in Verbindung mit den hier angeführten Münzen.

⁷⁾ G. Elmer, *Num. Zeitschr.* LXI (1923) S. 16 und Taf. II 23. Elmer vertitt auch die übliche Annahme, dass es sich hier um eine germanische Nachahmung handelt; darüber s. u.

az — első verőtövein kétségtelenül nem ily barbáros kinézésű — előlap párosítva. Ha már most Verus *divus*-szá nevezik ki egy magán-manipulációból született pénzen, s Hadriánus *divus* voltát is jogtalanul hangsúlyozzák ugyanekkor, úgy ennek csak az lehet az oka, hogy a régi jó császárok képeivel akarják elhitetni, hogy a portékájuk régi, jófajta aranypénz. És mivel a Faustina (VIII. t. 9. sz.) esetében ez a célzat egészen kétségtelen, tehát nagyon könnyen lehet, hogy mint a *diva Faustina*, úgy a *divus Hadrianus* és a *divus Verus* aranyai is a fönt tárgyalt és a tetrarchia éveiben működött üzem gyártmányai. Ugyanerre vall, hogy a VIII. t. 15. sz. MARS VLTOR-a a II. század pénzein majdnem teljesen ismeretlen, viszont a III-ikban gyakori s így már csak azért is biztosan utóbbiakból valók a quinárok.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy az adatok szaporodásával ugyanezen műhely termékeinek fognak bizonyulni a VIII. t. 26—31. sz. aureusok is, melyek lovonülő császáros hátoldalaihoz a Kyzikosban vert konzuldátumos típusok adták a mintát.⁵⁾ A VIII. t. 30. és 31. sz. még szorosan ragaszkodnak ezen előképhez, valamint a VIII. t. 28. sz. feje is; érdekes eset viszont a VIII. t. 26. sz., ahol Probus mellképével jelenik meg e lovas, de a ló körüli betűkből (jobbrol) a konzulátus száma határozottan felismerhető, ami Probusnál nem fordul elő és a szelvényben is legkorábban 290 körül fordul elő a SIS mellett a csillag, melyet itt utánoznak.

Nem lehetetlen, hogy ugyane gyárból valók a VIII. t. 33. sz. és rokonai s a VIII. t. 23. sz. is; minden egyes új darab új láncszemet fog hozni ezen összefüggésekhez és az is tisztázható lesz majd, hogy a VIII. t. 19—25. sz. aranyak hová tartoznak s bizonyára más, hasonló vállalkozások is megállapíthatók lesznek majd.⁶⁾

A fönti műhely, vagy valamely más hasonló illyricumi társa multiplumokat is készített. E körbe tartozik ugyanis a Trau-gyűjtemény halvány aranyból való füles medaillonja, amelyről Elmer György⁷⁾ ismerte fel, hogy csak utánzata egy serdica aranyveretnek.

Annyi bizonyos az eddigiekből, hogy Kr. u. 300 körül a Duna medencéjében valahol elég nagy arányban utánozzák a birodalom aranypénzeit, melyek akkor a bronzzá vedlett ezüst-denár csődje folytán a tulajdonképpeni értékmérők voltak. A főkérdés már most, hogy mi ennek a jelenségnek magyarázata: hogy római hamisítóbanda működésének emléke-e ez, vagy

um 300 die Goldmünzen des Römerreiches in beträchtlichem Umfange nachgeahmt hatte. Durch die vollständige Entwertung des Silberdenars war damals der Aureus allein die eigentliche Wertmünze und so ist es leicht verständlich, dass man ihn jetzt mehr wie früher imitiert hat; die Frage ist nur, ob wir hier die Umtriebe römischer Fälscherbanden vor uns haben, oder ob diese Kopien vielmehr Versuche barbarischer Nachbarstämme darstellen, einen eigenen Münzverkehr einzurichten. Letztere Lösung ist in Sammlerkreisen weit verbreitet und gerne angenommen, aber mit wenig Berechtigung. Die Geldwirtschaft der Kelten vor der römischen Eroberung, die noch durch die unmittelbare Nachbarschaft des Imperiums nicht gehemmt, sich frei entwickeln konnte, darf hier nicht als Analogie herangezogen werden. Bei den Kelten bedeutet nämlich die Imitation des makedonischen, dann des römischen Geldes eine wirtschaftliche Errungenschaft von Gemeinwesen, wobei der Übergang von der makedonischen zur römischen Interessensphäre durch den Wechsel der Münzvorbilder trefflich gekennzeichnet wird. Aber wie das plötzliche Aufhören der Denarprägung der Aravisker *das erste wirkliche Zeichen* der Ausbreitung der römischen Souveränität auf Nordpannonien darstellt, ebenso hat die ökonomische Konstruktion des Reiches es nicht zulassen können, dass die sarmatischen und germanischen Vasallenstaaten⁸⁾, die ihre Existenz nur ihrer Pufferrolle zu danken hatten und in deren Angelegenheiten Rom sehr oft eingriff, ein solches Hoheitsrecht ausüben und zugleich das Reichsmonopol der Münzprägung schädigen. Es erscheint dadurch freilich noch immer nicht ausgeschlossen, dass Sarmaten oder Quaden u. s. w. gelegentlich Nachahmungen von Römermünzen verfertigen konnten; doch würde eine diesbezügliche Feststellung im Wesen nichts anderes beweisen, als die heimliche Münzfabrikation römischer Fälscher.

Wir müssen freilich vor allem die Münzen selbst in dieser Hinsicht befragen. Wie in unserem ersten Beitrag für den grossen Fälscherbetrieb aus konstantinischer Zeit⁹⁾ so zeigt es sich auch hier, dass die Exemplare von guter Ausführung nicht einfach als gleichzeitige Fälschungen und die Stücke von barbarischem Habitus nicht als barbarischer Provenienz bezeichnet werden dürfen, da die zuerst geprägten Exemplare gewöhnlich sehr sorgfältige Kopien sind und römisch anmuten, doch wird diese Formgebundenheit auf den folgenden Stempeln sehr schnell aufgelöst; ganz feine und ganz verwilderte Münzbilder entpuppen sich

⁸⁾ Kornemann bezeichnet sie sehr richtig als „Schleierstaaten“.

⁹⁾ Seit meiner Publikation habe ich sehr viel neues Material im Münzkabinett Wien und in anderen Sammlungen besichtigen können. *Alle diese Exemplare* stammen aus zu den von mir abgebildeten Stücken verwandten Stempeln. Es handelt sich hier also um ein ganz grosszügiges Unternehmen. — Im folgenden Bande (Taf. VII, unterste Reihe) habe ich nochmals eine Reihe von diesen Kleinbronzen abbilden lassen, die Herr Oberstleutnant Ing. Ed. Lacom in Carnuntum gesammelt hat, die also *von dem Münzverkehr einer römischen Stadt* auf uns gekommen sind.

pedig barbár népek önálló pénzgazdaságra berendezkedni akarása? Ez az utóbbi megoldás — bármennyire beidegződött is az éremgyűjtők tudatába — eleve elvethető, mert hiszen egész más eset ez, mint Kr. előtt a honi kelta törzseknél, akik a világbirodalom szomszédsága által még nem befolyásolva, szabadon virágoztatják fel pénzverésüket, amelyen szépen követhető, hogy a makedon érdekszférából hogyan jutnak át a római energia kisugárzásának körzetébe; de amint az aravizkus denárok hirtelen beszünése az első igazi jele a római szuverenitásnak a Dunántúl északi részén, ugyanúgy kizárta az imperium nemzetgazdasági és jogi alkata, hogy Pannonia berendezése után a dunai határával szomszédos vazallus-törzsek, melyek belső életébe folyton beleavatkozott s melyek csak puffer-szerepüknek köszönték, hogy életben hagyta őket,⁸⁾ olyan felségjogot gyakorolhassanak, mint római fogalmak szerint a pénzverés volt. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy ha barbárok (szarmaták, quádok stb.) készítményének bizonyulnának is a tárgyalt aranyak, nagyjában véve akkor is olyan magánjellegű, nyereszkeskedés vágyából született vállalkozás ez, mint a római bűnösök titkos munkájának gyümölcse.

A pénzekről magukról ez irányban a következő jeleket olvashatjuk le. Amint előbb a Konstantinus-kori nagy aprópénzgyárat illetőleg,⁹⁾ úgy itt is nyilvánvaló, hogy sem az állami veretekhez hasonló finom kivitel, sem az egészen barbáros kinézés nem dönthet a két felvetett lehetőség közt, mivel az első példányok gondosak és római habitusúak rendszerint, de rendkívül gyorsan levetkőzik a kötött formákat s így ugyanazon lánc szemei olyan messze eltérő kvalitású dolgok, mint az eddig hiteles állami veretnek nézett Faustina (VIII. t. 9. sz.) és az egészen vad VIII. t. 13. sz., vagy a VIII. t. 16. sz. jó, római kivitelű és a 17. sz. primitív előlapja a quinároknál.

Igen fontos tény — ha nem is tudjuk biztonsággal a felfedett főüzem körébe utalni, hogy az aranyak mellett egyúttal arannyal bevont rézhamisításokat is készítettek; t. i. a VIII. t. 4. sz. Galiciában arany és a mellette bemutatott (VIII. t. 5. sz.) hazai leletű futtatott réz-pénz tipológiailag összefüggének és másrészt a VIII. t. 34. sz. aranyozott bronz igazolja e technika virágzását 300 körül.

Az, hogy nem a hivatalos pénzverők személyzetének visszaéléseivel van itt dolgunk

daher oft als Glieder der nämlichen Kette, wie z. B. die Vorderseiten von Taf. VIII 16 und 17 oder Taf. VIII 9, ein bisher als staatliche Münze angesehenes Stück und das andere primitive auf Taf. VIII 13. Lehrreich ist es in dieser Hinsicht, wenn auch die Beziehung zur diocletianischen Gruppe gar nicht feststeht, dass man neben den Münzen von Blassgold auch goldüberzogene Kupferstücke fabrizierte. Der in Galizien gefundene Aureus Taf. VIII 4 und die vergoldete Bronzmünze ungarländischer Provenienz Taf. VIII 5 hängen nämlich typologisch enge zusammen und auch ein anderer ähnlicher Fall, Taf. VIII 34 bezeugt die technische Anwendung der Bronzevergoldung in diesem Kreise um 300 n. Chr.

Dass wir es hier nicht mit Umtrieben der Arbeiter der staatlichen Münzstätten zu tun haben, wie in Rom unter Gallienus oder um 320 n. Chr. in Trier¹⁰⁾, ist leicht ersichtlich da keine echten Prägestöcke der staatlichen Betriebe den Verfertigern unserer Nachahmungen zur Verfügung standen, sondern zumeist nur sehr ungeschulte, primitive Graveure. Die Prägestempel werden oft sinnlos vertauscht und vermisch; man kuppelt z. B. die Vs. von Probus mit der Rs. eines Denars aus dem II. Jh. (Taf. VIII 22), den Kopf des jungen Marcus mit einem Consecrati onsadler, den *divus Verus* mit einem Typus von Philippus Arabs, schliesslich eine Rs. von Pius mit den Köpfen von Faustina und — Diocletianus. Kopfstempel von Aurei werden mit Typen von Denaren und Antoninianen gepaart (VIII 14, 15, 22). Dem Profil des Diocletianus wird der Name des Constantinus Caesar beigelegt, der Gestalt des syrischen Baals (Abb. 10) oder der Fortuna (VIII 16—17) die Legende CONCORDIA; Juppiter wird mit Füllhorn dargestellt (VIII 32) u. s. w. Trotz alldem steht der römische Charakter dieser Fabrikate, die in den Händen des ungelenkten Personals so rapid verfallen, nicht minder fest: solche Erfindungen, wie der Trug mit den *divi*, oder die erdichteten Bilder der Quinare stammen nicht von Barbaren her. Noch mehr: eben jene Art Betrug, die mit der Imitation der Münzen alter Kaiser den Verdacht von der Fälschung ablenken will, finden wir im Gesetzbuch (*Cod. Just.* XI 11, 1.) erwähnt. Es heisst da, dass die Goldmünzen der *veteres principes* nur dann angenommen werden dürfen, wenn sie *debiti ponderis sint et speciei probae*; zwar stammt dieser Erlass aus dem valentinianischen Zeitalter, doch ist das Übel selbst sicher viel älter¹¹⁾. Aber auch aus der Tatsache, dass man diese Nachahmungen aus schlechter Legierung und im Gewicht leichter als die staatlichen Prägungen hergestellt hat, geht die Absicht des Schwindels hervor. Andererseits ist die Verbindung mit dem Barbaricum laut Zeugnis der Fundorte unbestreitbar; wir wollen nach der Übersicht einer zweiten Gruppe auf diese Fragen nochmals zurückkehren.

¹⁰⁾ S. *Numismatische Chronik* 1929, S. 239, A. 12 und S. 241, A. 18. und oben S.

¹¹⁾ Lenormant, *La monnaie dans l'antiquité* III (1897) S. 208, Anm. behandelt einen ähnlichen Fall; in der hier beschriebenen Fälschmünzwerkstätte des IV. Jh. von Damery fand man nämlich viele Fälschungen von Münzen des III. Jh.

mint Gallienus alatt Rómában, vagy pedig Kr. u. 320 körül Trierben¹⁰⁾, az rögtön látszik abból, hogy az állami verőtövek nem állnak a készítőik rendelkezésére, valamint ezek többségének technikai iskolázatlanságából is. A verőtöveket össze-vissza cserélgetik: Probus előlapját II. századi denár hátlapjával (VIII. t. 22. sz.), a fiatal Marcus fejét konsekrációs sással, a *divus Verus*-t Philippus típusával, Pius reversét Faustina, sőt Diocletianus képével párosítják össze, stb. Az aureusok fejbélyegeihez denárok (VIII. t. 22) és antoninianusok (VIII. t. 14. és 15.) hátoldali típusait keverik. A Diocletianus fejéhez Constantinus Caesar köriratát vésik, a *Concordia* felíráshoz meg Fortuna alakját; a császár képéhez hajításra emelt lándzsát, másszor glóbuszt tesznek helytelenül, Juppiternek bőségszarút nyomnak a kezébe. Mindennek dacára a kiindulásul szolgáló (s az ügyetlen személyzet kezén még szét nem zúllott) típusok római jellege vitán felül áll: olyan koholmányok, mint a *divus*-ok esete, vagy quinárok koholt képei, barbároktól nem származhatnak. A csalás ténye is kiütözik: az hogy régi császárok pénzeinek utánzásával igyekeznek elvonni a gyanút, olyan manipuláció, amelyről indirekte a törvénykönyv is megemlékezik¹¹⁾, mikor elrendeli (*Cod. Just.* XI 11, 1), hogy a *veteres principes* aranyait csak akkor szabad elfogadni, ha ezek *debiti ponderis sint et speciei probae*; de az is, hogy rossz ötvözetű aranyból, túlnyomólag a törvényesnél könnyebb súlyban, sőt esetleg csak aranyozott rézből verték ez érmekeket, mind ennek jele. Másrésztől viszont a lelőhelyek tanúsága szerint világos a *barbaricum*-mal való kapcsolat; erre lent visszatérünk még.

B) A IV. század huszas éveiben készült utánzatok.

A IX. táblán ábrázolt pénzek túlnyomó részét azonos elő- és hátlapok, vagy az ugyanazon típusromlási sorba való igazodás úgy összeköti, hogy meggyőződésem szerint csak kevés számú új adatra van már ahhoz szükség, hogy a még eddig függetlenül álló solidusok (IX. t. 28., 29., 33—35. sz.) idetartozása is kézzelfoghatólag igazolható legyen. A lentebb közölt táblázatos kimutatásban már félszáz darabot könyvelhettem el ennek a gyárnak számára, ami igen nagy szám és meglepő méretűnek mutatja ezt az üzemet.

B) Nachprägungen aus den zwanziger Jahren des IV. Jahrhunderts.

Während wir oben nur ganz kleine zusammenhängende Gruppen ausscheiden konnten, sind die auf Taf. IX reproduzierten Goldmünzen in ihrer überwiegenden Mehrzahl eng miteinander verbunden, — entweder durch identische Vorder- bzw. Rückseiten, oder durch die Zugehörigkeit in die nämliche Degenerationsreihe ihrer Stempel. Vielleicht sind nur wenig Bindeglieder dazu nötig, um auch die bisher unabhängig dastehenden Typen Tafel IX 20—29, 33—35 in dieselbe grosse Reihe einfügen zu können. In unserem Verzeichnis sind schon fast ein halbes hundert Stücke für diese Fabrik gebucht, — eine überraschend grosse Zahl für eine erste Zusammenstellung.

Die erste Frage ist auch hier, ob dieser Betrieb von Römern oder von Barbaren eingerichtet gewesen sei. Die bessere oder schlechtere Ausführung ist hierfür wie bisher gar nicht entscheidend: die ganz verwilderte Vs. Taf. IX 31 und die ganz trefflich gearbeitete Taf. IX 30 sind durch eine identische Rs. miteinander verbunden. Auch sonst finden wir hier ähnliche Vorgänge wie bei der früheren Gruppe. So überträgt man Typen der Scheidemünzen auf diese Goldprägungen. Taf. IX 13—14 wird z. B. die Rs. der Kleinbronzen von Helena mit dem Kopf von Konstantin vereinigt. Bei Taf. IX 28 sind beide Seiten von Centenionalis-Typen genommen, u. zw. die Vs. von denen des Licinius (östliche Mzst.) die Rs. von denen der Helena und Fausta als *n(obilissimae) f(eminae)*. Auf der Münze Taf. IX 35 kuppelte man eine um 320 in riesigen Mengen geprägte Vota — Rs. der Caesaren mit der Büste von Licinius. Die Rs.-Typen werden hier ebenso skrupellos vermengt wie früher, nur dass hier wenigstens zeitlich nahestehende Typen vertauscht werden, doch ist auch hier auf Taf. IX 55 der Galerius-Kopf nach einer mit Jahrzehnten älteren Vorlage kopiert wie die Konstantinische Rs. mit VOTA PVBLICA. — Im allgemeinen ist hier das Niveau der Ausführung höher, die Originaltypen sind strenger befolgt wie bei der diocletianischen Gruppe. Eine ganz willkürliche Abänderung freilich ist auch hier wahrzunehmen: auf Taf. IX 24 ist aus dem, einen Barbaren niederreitenden Kaiser — ganz geschickter Weise — ein Löwe gestaltet worden. Die Legierung ist auch hier schwächer wie bei den echten Solidi; die Gewichte sind zumeist beträchtlich niedriger als das vorgeschriebene 4.55 Gr., welches jedoch in einigen wenigen Fällen (die vielleicht als Multipla gemeint sind?) übertreten wird z. B. bei Taf. IX 26, das 5.95 Gr. wiegt. Die ganze Ausgabe ahmt Bilder u. Habitus der zwischen 315 und 330 geprägten Solidus-Mengen nach und es scheint mir klar zu sein, dass sie die Konjunktur dieser ausserordentlich mannigfachen und reichen Ausprägung ausnützend, unter deren Schutz auf den Markt zu gelangen strebte. Dass die Fälscher diese grosse Konjunktur

A főkérdés erre a csoportra nézve is az, hogy barbár vagy római eredetű-e? A kivétel színvonalára nézve itt is áll, ami a föntiekre: p. o. a teljesen elvadult IX. t. 31. sz. és az igen jó 30. sz. fejeket azonos hátlap fogja össze. De egyébként is hasonló jelenségeket észlelhetünk itt, mint az előbbieknél. Ilyen a bronz aprópénz típusainak átvitele az aranyokra, mint a IX. t. 13—14. sz.-nál, ahol Helena ezüstölt bronzainak hátlapját adták Constantinus fejéhez, vagy a IX. tábla 28. sz., ahol bronzról van véve mind a két oldal (egyik Licinius, a másik Helena (ill. Fausta éremképei nyomán), vagy a IX. t. 35. sz., melynél a *caesar*-ok fogadalmi ünnepét megörökítő koszorús revers — melyet oly óriás tömegekben vertek a váltópénzre 320 körül — Licinius mellképével került együvé. A hátlapokat is éppen olyan könnyen cserélgetik össze itt is, mint az elsőnek leírtaknál, de itt legalább egészen vagy közel egykorú éremképeket zavarunk össze, kivéve a IX. t. 32. sz. esetét, amelyen a Constantinus VOTA PVBLICA-it megörökítő szimbolikus jelenet évtizedekkel későbbi keletű, mint a másik felén látható Galerius-portré. Ezenkívül itt az átlagos színvonal is magasabb, mint amazoknál és nagyobb az eredeti típusokhoz való ragaszkodás is; van minden esetre egészen feltűnő önkényes változtatásra is példa: a IX. t. 24. sz. esete ez, ahol a fogoly barbár fölött elvágató császárból ügyesen oroszliant fabrikált a bélyegromlást korrigáló vésnők.

Az ötvözet itt is gyengébb a valódi veretekénél; a súlyok rendesen jóval elmaradnak a solidus előírt súlya (4 gr. 55) mögött és mikor ezt egyszer-másszor túllépik (IX. t. 26. sz. = 5 gr. 95), akkor esetleg *multiplum* szerepét szánták nekik. Az egész emissió a Kr. u. 315 és 330 között kibocsátott nagy solidus-tömegek méreteit és képeit utánozza és világos, hogy ennek a piacra zúduló, roppant változatos habitusú és nagyszabású aranyáradatnak oltalma alá akar vegyülni.

És a törvénykönyvből hitelesen tudjuk, hogy ekkor a hamisítók ugyancsak kihasználták ezt a nagy konjunkturát: dacára annak, hogy 319-ből és 321-ből friss császári rendeletek (*Cod. Theod.* IX, 21, 1—2) sujtották a hamispénzverőket, 326 július 26-án és 329 május 4-én új ediktumokat (*ugyanott* 3—4) bocsátanak ki ellenük, tehát működésüknek igen nagy arányokat kellett öltetni. Leszögezhetjük másrészt, hogy solidusaink keletkezésének kora össze-

wirklich ausgenutzt haben, können wir aus dem Gesetzbuch einwandfrei feststellen. Obwohl man in den Jahren 319 nnd 321 mit kaiserlichen Erlässen (*Cod. Theod.* IX. 21, 1—2) die Falschmünzer verfolgte, hat man in den Jahren 326 und 329 neue Edikte (ebenbort 3—4) gegen sie folgen lassen müssen und daraus ist es ersichtlich, wie sehr dieser Unfug um sich gegriffen hat. Wir konstatieren aber auch, dass die Entstehungszeit dieser Goldprägungen mit der Zeitspanne zusammenfällt, in welcher die in unserem ersten Beitrag behandelte Fabrik von Scheidemünzen wirkte; die beiden sind vielleicht sogar mit einander verknüpft. Wenn wir den Portraitstil der Kleinbronze Taf. IX 20 und des Solidus Taf. IX 19 vergleichen, finden wir starke Entsprechungen zwischen ihnen, jedoch sind diese an sich leider noch immer nicht beweiskräftig genug.

Was die Frage des Entstehungsortes betrifft, so wird hier der Sachverhalt dadurch verdunkelt, dass wir bei den meisten Stücken nur soviel wissen, dass sie in Ungarn oder in den Donauländern gefunden worden sind, doch können eben künftige Fundbeobachtungen aus Serbien, Rumänien und Bulgarien das bisher gewonnene Bild wesentlich ändern. Der bei Negotin gefundene Solidus Taf. IX 21 zeigt uns schon jetzt, dass in den moesischen Provinzen diese Nachahmungen wirklich zirkulierten. Sonst kann es aber, wie schon erwähnt, kein Zufall sein, dass die wenigen bekannten Fundplätze sich im Barbarenland befinden, und zwar zumeist in der Nähe der römischen Grenze, wie dies ein Blick auf die Landkarte veranschaulicht.¹²

Das Vorkommen dieser Münzen an beiden Ufern der Donau lässt es als sicher erscheinen, dass an ihrer Verbreitung der Grenzhandel, der sich im oben umschriebenen Gebiete und Zeitabschnitt abspielte, den Hauptanteil hatte. Dass dabei die Barbaren mit diesen oft primitiven Imitationen die römischen Kaufläute betrogen hätten, wird man schwerlich annehmen können; der umgekehrte Fall ist viel wahrscheinlicher.¹³ Es ist zu hoffen, dass durch den weiteren Ausbau dieses ersten Versuches bald grössere Klarheit geschaffen wird.

Es erübrigt sich nur noch denen, die mir geholfen haben, herzlichst zu danken. Ausser den grossen staatlichen Sammlungen in Budapest, Wien, Berlin, Paris und London muss ich Herrn E. Unger in Stuttgart, der mir die nötigen Exemplare seiner reichen Sammlung freigebig zur Verfügung stellte, ferner Herrn Fr. Trau und der Firma Helbing ganz besonders danken.

¹² Man kann noch 1—2 Fundorte vom Gohl, *Num. Közl.* X (1911), S. 63 übernehmen.

¹³ S. die Bemerkungen von G. Elmer, *Mitt. d. Num. Ges. in Wien*, XVI (1929), S. 111.

esik az előző kötetben közölt nagy aprópénzgyár idejével és van olyan jel, amely arra vall, hogy avval — azonos. Ha ugyanis a IX. t. 20. sz. kisbronz és a IX. t. 19. sz. arany portréstílusát összevetjük, erős megegyezéseket találunk közöttük, amelyek azonban sajnos még nem döntő mérvűek.

Ami a keletkezési hely kérdését illeti, elhomályosítja a tényállást, hogy a többségre nézve csak azt tudjuk, hogy a Duna-medencéből vagy általában Magyarországról származik, de bizonyos az is, hogy a jövőben Szerbia, Románia és Bulgária területéről várható megfigyelések és lelhely-adatok végleg tisztázhatják e problémát. A Negotin mellett talált solidus (IX. t. 21. sz.) már így is jelzi, hogy a moesiai tartományokban is forogtak ezek az aranyak.

Másfelől viszont nem lehet véletlen, hogy a kevés ismert lelőhely zöme a *barbaricum*-ban, még pedig nagyobbára a római határ közelében fekszik. Bizonyossá teszi ez a tényállás, hogy annak a kereskedelemnek, amely a *limes*-en át katonai felügyelet alatt, előírt időben és helyeken folyt le az *imperium* és a barbárok között, főszerepe volt aranyaink terjesztésében. Azt, hogy a barbárok csapták volna be ezen csekélyebb értékű, sokszor kezdetleges hamisításokkal a római kufárokat, senki sem fogja hinni; a fordított eset valószínűbb.¹³ Mindenesetre remélem, hogy ezen első rendszerezés után már hamarosan teljesen tisztán fogunk látni.

Ezúttal különösen E. Unger stuttgarti mérnöknek kell hálás köszönetet mondanom, aki pompás gyűjteményének szükséges darabjait rendelkezésemre bocsájtotta; Jónás E. dr. barátom a Nemzeti Múzeum, dr. Pink a bécsi éremtár felhasznált anyagának gipszmásolataival ajándékozott meg. Berlinből, Párisból és Londonból is szívesen szolgáltak a kért gipszekkel, Fr. Trau is szokott áldozatkészségével sietett segítségemre, valamint a Helbing-cég is, csak éppen Debrecenben nem nyitották meg előttem a ref. kollégium éremgyűjteményét, noha 1923-ban kértem már a vezetőségtől írásban, amit legyen szabad (egyedül a magyar szövegben) *pro domo* megjegyezmem. Ezután már csak a szükséges adatokat és részletmegfigyeléseket kell közölnöm.

Alföldi A.

Abb. 1-7.

Abb. 8-9.

Abb. 10-11.

Verzeichnis der besprochenen Münzen.

Nr.	Gewichte Gr.	Der nachgeahmte Typus			Fundort	Sammlung	Literatur	Abgebil- det Taf.	Bemerkungen
		Avers	Revers	Münzstätte					
1	5·98	M. Aurelius			(Ungarn)	Budapest	Gohl, <i>Num. Közl.</i> III. S. 79.	VIII 1	
2	10·0	Sept. Severus	Rs. d. Cara- calla		Wahr- scheinlich Ungarn	Vormals in einer ung. Slg.	Helbing, Kat. d. Auction v. 12. Okt. 1926; Nr. 1525. Helbing. a. a. O. 1524.	VIII 2	
3	7·20	Antoninus Pius	CfC ² 812		"	"		VIII 3	
4	5·92	"			Germa- kovka (Galizien) 1862. (Ungarn)	Wien (Inv. 13.429.)		VIII 4	Rs. mit dem nächsten zusammenhängend; warscheinlich auch die Vs.
5	4·50	"				Budapest		VIII 5	Kupfer mit Gold überzogen.
6	3·55	Herrscher der Tetrarchie				Wien (Inv. 38.346.)		VIII 6	
7	4·63	Licinius oder Constantinus	A Maurice, <i>Num. Const.</i> III., p. 183., II. 1-2.	Östliche Mzst.		Wien (Inv. 26.540.)		VIII 7	Vgl. d. Münzzeichen (mit Kreuz) mit T. VIII 22.
8	4·77	L. Verus	Philippus VIRTVS EXERCI- TVS			Wien (einst Bachofen v. Echt)		VIII 8	Über A l. m. DIVVS VERVS vgl. Co- hen ² , Bd. III, S. 206, Note 2.
9	4·39	Faustina senior	Pius, C ² 234. ff.			Wien; aus d. Slg. Welzl	Cohen ² 190, nach Welzl = dieses Ex. !	VIII 9	

Nr.	Gewichte Gr.	Der nachgeahmte Typus			Fundort	Sammlung	Literatur	Abgebil- det Taf.	Bemerkungen
		Avers	Revers	Münzsätze					
10	Mit Henkel 4'58	Diocletianus	Pius, C ² 234. ff.	Vs. Siscia		Unger Stuttgart		VIII 11	Die Rs. stempelgleich mit Nr. 9.
11	4'66	"	"	"		Budapest	Num. Közl. III., S. 79. (Gohl)	VIII 10	Leichte Variante der vorherigen Münze.
12	4'26	Herculius	Herculius, C ² 253.	Siscia		London		VIII 12	Gelocht.
13	6'38	"	"	"	(Ungarn)	Vormals in einer ung. Slg.	Helbing a. a. O. 1521 = We- szerle, Münz- taf. Ant. IV. 7.	VIII 13	Gelocht. Der Typus. Der Rs. ist eine merk- würdige Deforma- tion der Rs. von Nr. 12.
14	3'99	Herrscher der Tetrarchie	Antoninian des Probus (ADVEN- TUS AVG) Nach einem Typus des III. Jh.	Rs. Roma	Hunka- puszta bei Pancsova	Budapest		VIII 14	
15	4'015	Marcus	Die Inschrift will CON- CORDIA sein, die Attri- bute gehören der Fortuna			Unger (Stuttgart)		VIII 15	Die vier Trienten stammen aus der selben Werkstätte. Die Rs.-en von 16. u. 17. sind nahe verwandt. Auf der Vs. von 17. wollte man augenschein- lich DIVVS HAD... schreiben, was ursprünglich mit der Rs. von 18. verbunden worden sein konnte.
16	2'74	"	"			Budapest		VIII 16	
17	2'35	?	"		"Pester Fund 1874."		Helbing, a. a. O. 1520	VIII 17	
18	2'67	Marcus als Caesar	Consecra- tions-Typus eines Divus "VIRI VS AVG"			Unger (Stuttgart)		VIII 18	
19		Kaiser des III. Jh.				Berlin		VIII 19	
20	5'66	Gordianus III?				Unger (Stuttgart)		VIII 20	
21	4'58	Aurelianus				Budapest		VIII 21	
22	6'65	Probus	Denar des II. Jh.	Vs. Ticinum		Wien (Inv. 40.434.)		VIII 22	Die Rs. scheint Kon- sulats- und tribuni- zische Zahlen nach- zuahmen, wie z. B. auf ähnlichen Ty- pen der Denare des Marcus vorkommt.
23	5'39	"	Cf. C ² 786.	Siscia (Vs.) Serdica	Sieben- bürgen	Budapest		VIII 23	
24	6'72	"	C ² 785.			Wien (einst Slg. Missong)		VIII 24	Nahe verwandte Exemplare; sicher aus demselben Funde.
25	5'99	"	"	"		"		VIII 25	
26	5'69	Probus	Rs. der Tetrarchie	"SISX"		Wien (aus Slg. Missong)		VIII 26	Da bei Probus SIS überhaupt nur ohne Offizinsbuchstaben vorkommt, so möch- te ich hier die An- lehnung an spätere Typen sehen, vgl. Taf. VIII 27, 30, 31
27	5'18	Ein Kaiser der Tetrarchie	Cf. Herculius C ² 87			Budapest		VIII 27	Die Buchstabenfor- men der Vs. vgl. mit denen der Rs. von Taf. VIII 32

Nr.	Gewichte Gr.	Der nachgeahmte Typus			Fundort	Sammlung	Literatur	Abgebil- det Taf.	Bemerkungen
		Avers	Revers	Münzstätte					
28	5·70	Herculius	Willkür- Modifizie- rungen der Typen Taf. VIII 27 u. 30—31 Cf. C ² 87	Ostl. Mzst.		Vormals in einer ung. Sammlung.	Helbing a. a. O. 1491	VIII 28	Gelocht. Die Lanze a. d. Rs. ist eigenmächt. Ergänz. d. Graveurs
29	5·90	Ein Kaiser der Tetrarchie				Unger (Stuttgart)		VIII 29	Naville, Auct.-Catal. V (Genève 1923) Nr. 92
30	3·80	Herculius		Kyzikos		Unger (Stuttgart)		VIII 30	
31	6·90	Diocletianus	Cf. C ² 54—55	"		Unger (Stuttgart)		VIII 31	
32	5·20	Diocletianus	(Juppiter)		Kom. Be- reg od. Bi- har (Ung)	Budapest	Gohl, <i>Num. Közl.</i> III. 79	VIII 32	Der Kopf der Vs. gleich am meisten d. Diocletianus; d. Le- gende spricht von Constantin. Caesar
33	4·31	Constantinus?	" l. st.		Hajós (Ko- mitat Pest)		<i>Archeol. Közl.</i> VII. 1868 S. 188	VIII 33	
33a		Herrscher der Tetrarchie	"				Weszerle, <i>Münztafel</i>	Abb. 9.	Gelocht. Sowohl die Vs., wie die Rs. ge- hören m. d. vorheri- gen Nr. (33 Taf. VIII 33) engstens zusam- men; Frage, ob sie nicht identisch sind
34		Gal. Valeria	Venus victrix	Siscia	"	Trau	<i>Monatsbl. d. Num. Ges. in Wien</i> I. S. 110	VIII 36	
35	4·78	Diocletianus	Juppiter l. st.	Kyzikos			<i>Katalog d. „ArsClassica“</i> XV. 2152 Taf. 74		Gelocht
36		Ein Kaiser d. diocletiani- schen Zeit			(Ungarn)	Debrecen, Ref. Kol- legium		Abb. 8.	Nahe verwandt mit Nr. 33a.
37	3·00	Constantinus	Umschrift: FELICITVS AVGG. C ² 649	Siscia	"	Budapest		VIII 34	Kupfer mit Gold- überzug
38	3·90	"				Vormals in einer ung. Sammlung.	Helbing a. a. O. 1494	VIII 35	
39	4·29	"	C ² 611	Siscia?		Budapest		X. 27.	Münzzeichen ST, aber z. Zeit d. Trice- nnalien war Ticinum längst geschlossen!
40		"	C ² 611	Siscia	"		Wiczay, <i>Mus. Hederv. A⁷, Tab. III 48 und Nr. 642</i>	Abb. 7.	Mit d. vorangehenden Stücke verwandt; Mzz. hier: SIS
41		Daza	Kaiser r. st. mit Victoria		Kalocsa		Kenner, <i>Beitr. z. einer Chron- ik arch. Fun- de</i> VIII., S. 90		
42		Ein Kaiser der Tetrarchie	Reiter r. (Ein zweiter Reiter dahinter; Dop- pelschlag oder willkürliche Änderung des Graveurs?)	Ostl. Mzst.	(Ungarn)		Wiczay, a. a. O., <i>A⁷. Tab.</i> IV 54 und Nr. 649	Abb. 6.	Vs. verwandt m. Taf. VIII 27—28, 30— 31; Rs. mit Taf. VIII 26—27, 29

Nr.	Gewichte Gr.	Der nachgeahmte Typus			Fundort	Sammlung	Literatur	Abgebil- det Taf.	Bemerkungen
		Avers	Revers	Münzstätte					
43	4'01	Crispus	Maurice, <i>Num. Const.</i> I, S. 485 VI. o. VII,	Rs. Treviri	(Ungarn)	Budapest		IX 1	
44	3'51	"	Maurice, <i>a. a.</i> O. I., S. 465, XVII.*)	" "		Unger (Stuttgart)		IX 2	Die Vs. Stempel- gleich; die Rs. von IX 3 ist gleich mit IX 9—10
45	4'34	"	Ebendort, III. S. 40, IV.	Nicomedia	"	Budapest	Weszerle, <i>Ant. T.</i> IV 9	IX 3	
46	3'95	"	"	"		Wien (Inv. 37.178)	Voetter, <i>Samml. Bach- ofen</i> , Nr. 2521	IX 4	
47	3'60	"	"	"		Unger (Stuttgart)		IX 5	Gelocht; vgl. die Be- merkung zu Nr. 81.
48	3'85	"	"	"		"		IX 6	Gelocht.
49	4'96	Constantinus II. ?	"	"		"		IX 7	"
50	(R?)	"	"	"			<i>Katal. d. „Ars Classica“</i> XV (1930); Nr. 2156, Taf. 74		Die beiderseitigen Stempel mit dem vorangehenden Exemplar eng. ver- wandt.
51	3'68	Crispus (Büste wie Taf. IX 1-6.)	"	"			Ebendort, Nr. 2155; Taf. 74		Aus derselben Werk- stätte.
52	3'48	Crispus	Maurice <i>a. a.</i> O. S. 244, XIX.	Ticinum	(Ungarn)	Budapest	Weszerle, <i>Münztafel</i> , Ant. II. 7	IX 8	"
53	3'43	Constantinus	Wie Nr. 43.	Nicomedia	Sztarcsova 1866.	Wien (Inv. 25.926)	Kenner, <i>Beiträge z. c. Chronik d. archeol. Funde IX.</i> (1867), S. 334	IX 9	Gelocht.
54	4'25	I.	"	"	"	Wien (Inv. 25.925)		IX 10	Beide Seiten mit dem vorangehenden eng. verwandt. Gelocht.
55	[Ver- stopf- tes Loch]	"	Wie Nr. 48.	Ticinum		Wien	Maurice <i>a. a.</i> O. S. 244, XIX.	IX 11	Ausführung und Stil der staatlichen Mün- ze; das blasse Gold verbindet aber dieses Stück mit der obi- gen Serie.
56	4'24	"	Maurice <i>a. a.</i> O. II, S. 245, XXIII.	Rs. Ticinum	(Ungarn)	Budapest		IX 12	Gelocht. Die Vs. stempel- gleich miteinander.
57	4'24	"	Rs. von Æ III. des Helena	Rs. Sirmium	Eines der beiden So- lidi ist 1891 bei Oros- háza (Kom. Békés) gefunden worden	"		IX 13	
58	3'58	"	"	Rs. Sirmium Vs. Trevirj		"	Weszerle, <i>Münztaf.</i> Ant. V. 3.	IX 14	Rs. stempelgleich mit Taf. IX 13. Gelocht.
59	4'04	"	"	Vs. Londinium Æ III. ?	(Ungarn)	"		IX 15	Gelocht.
60	4'19	A Maurice II. T. II 4.	C ² 11	"		Unger (Stuttgart)		IX 16	Die Vs. identisch mit dem vorangehenden. Gelocht.
61	3'13	"	"	"	(Ungarn)	Budapest, aus d. Samml. Trau Paris (Inv. 1737)	Vgl. <i>Monats- bl.</i> I., S. 110	IX 17	Ein gleiches Stück.
62	3'86	Constantinus I.	"	"				IX 18	Die Rs. identisch mit T. IX 16-7.

*) Cf. III. S. 64, XIX.

Nr.	Gewichte Gr.	Der nachgeahmte Typus			Fundort	Sammlung	Literatur	Abgebil- det Taf.	Bemerkungen
		Avers	Revers	Münzstätte					
63	3·74	Constantinus I.	Maurice, a. a. O. II. S. 262, XI.			Wien (Inv. 39.313)		IX 19	Die Vs. identisch mit T. IX. 18
64	3·70	Constantinus iunior	Wie T. IX, 16+18.		„Bei Negotin in Süd-slavien 1928“ (Ungarn)		Cahn, Auktions-Kat. 66 (1930), Nr. 850	IX 21	Die Rs. gehört mit T. IX. 16+18. zusammen. Gelocht.
65		Constantinus I.					Viczay a. a. O. Nr. 650 = A. Tab. IV. 56 Coll. Montagu 841.		Dieselbe Rs. u. Vs., wie bei T. IX. 18.
66	3·85	Constantinus iunior	Rs. = Constantinus I., C ² 466.	Treviri		Unger (Stuttgart)		IX 22	
67	4·14	„	„	„		Wien (Inv. 38.741)		IX 23	Leichte Variante des vorherigen Goldstückes. Mit verstopftem Loch.
67a		„	„	„	(Ungarn)		Weszerle Münztafel Ant. V, 6		Wie Nr. 66 und 67.
68	4·22	„				Vormals in einer ung. Sammlung	Helbing, a. a. O. 1488	IX 24	Die Vorlage des Rs. hatte einen über den Gefangenen wegweisenden Kaiser, aus dem hier ein Löwe gestaltet wurde.
69	3·50	„	Rs. d. Constantin I.	Siscia	Kom. Bács (Ungarn)	Budapest	Gohl, Num. Közl. V, S. 91	IX 25	
70	5·95	Constantinus I.	Maurice, a. a. O. II. S. 497, XI.	Rs. Constantinopolis; Vs. westliche Mzst.		Unger (Stuttgart) einst: Recamier (Paris)	Boutkowski, Dict. numism. III. (1881) Sp. 1581	IX 26	
71	3·36	Constantinus II.	Ebendorf, X.	Constantinopolis		„		IX 27	Gelocht
72	3·55	Constantinus II.	„	Constantinopolis	(Ungarn?)	Trau			Gelocht; wird im nächsten Bde, Taf. VII 9 abgebildet. Fast gleich mit Taf. IX. 27, Nr. 71
73	3·39	Æ III. des Licinius	Æ III. d. Fausta und Helena	Vs. östliche Mzst., Rs. Sirmium	(Ungarn)	Budapest		IX 28	Gelocht
74	3·71	Constantinus I.	Maurice, a. a. O. II. S. 402, XVIII.	Sirmium	„	London	Maurice, a. o. O.; Weszerle, Münztaf. Ant. V. 4.	IX 29	Maurice irrt sich, dass dieses Stück aus der staatl. Münzfabrik zu Sirmium herrührt
75	4·13	Constantinus I.	Maurice, a. a. O. I. S. 466, XIX.	Treviri	„	Budapest a. d. Samml. Trau		IX 30	Gelocht
76	4·48	Constantinus iunior	„	„	„	„	Weszerle, Ant. Taf. III. 13; Gohl, Num. K. V., S. 91	IX 31	Gelocht. Rs. stempelgleich mit Taf. IX. 30; die Vs. eine Degeneration der Büstenform von T. IX. 22—25.
77	3·74	Galerius	„	Rs.: Treviri, Vs.: etwa Thessalonica		Wien (Inv. 24055)		IX 32	Gelocht
78	4·55	Constantinus I.	Maurice, a. a. O. II. S. 356, X.			Einst Wiczay	Wiczay, a. a. O., Nr. 650 u. A. Tab. IV. 57; Helbing, a. a. O., 1495	IX 33	Gelocht

Nr.	Gewichte Gr.	Der nachgeahmte Typus			Fundort	Sammlung	Literatur	Abgebil- det Taf.	Bemerkungen
		Avers	Revers	Münzstätte					
79	4·08	Fausta	Rs.: Æ III. der Helena	Vs.: Thessalo- nica		Wien (Inv. 26928)		IX 34	Gelocht
80	3·58	Licinius	Rs. der Æ III. der Caesaren (320—324 n. Chr.)	Rs. Siscia	"	Budapest	Helbing, a. a. O., Nr. 1522	IX 35	Gelocht
81		Crispus	Maurice, a. a. O. III. S. 40, IV.			Paris, Inv. 1555	Abgebildet bei Maurice, a. a. O. I., pl. XI 3 (ebenda p. 124) für die Ikono- graphie d. Cris- pus irrtümlich verwendet		Die Münzbuchstaben v. Nicodemien, die auf Taf. IX 3, 9 u. 10 schon verworren u. umgekehrt sind, er- scheinen hier noch in deutlicher Form (SMN u. ein ver- kehrter P). Dies Stück ist mit Taf. IX. 5 stempelgleich!
82		Constantinus I. (Kopf n. l.)	Typus eines Principis iuentutis wie z. B. Maurice, o. c. II., pl. XII. 11.		"		Wiczay, a. a. O. Nr. 622 u. A/ Tab. IV. 52	Abb. 4.	
83		Constantinus I. (Kopf n. l.)	Voetter, Num. Zeitschr. 1918. Taf. 22, Nr. 28, 32, 34	Westliche Mzst.; das Mzz. ahmt die Buch- staben von Siscia nach.	"		Ebendorf, Nr. 648 und A/ Pl. IV. 53	Abb. 5.	
84		Constantinus (Kopf n. r.)	Ebendorf, Nr. 26 u. Maurice	Treviri	"		Ebendorf, Nr. 647 und A/ Pl. IV. 55	Abb. 2.	
85		Dioclet.— Constantini- sche Zeit.	Sol mit Scepter und Sarapiskopf l. st., mit der nicht zugehö- rigen Legende CONCOR- DIA AVGG.	Antiochia	Ungarn		Weszerle, Münztafel, Ant. IV. 6	Abb. 10.	
86	5·30	Constantinus I.	C ² 744	Treviri	?	(Einst Weber)	Hirsch, Katal., XXIV. 2598, Taf. XLV.	←	Die Vs. könnte mit Taf. VIII. 7 zu- sammenhängen.
87	4·39	"	Cf. C ² 398	Westliche Mzst.	?		Katal. „Ars. Classica“ XV (1930) 2153, Taf. 74	←	
88	4·07	"	Cf. C ² 600	Treviri	?		Ebendorf, Nr. 2154. Taf. 74	←	
89	12·95 m. Hen- kel					Trau	G. Elmer, Num. Z. LXI. (1928), S. 16 u. Taf. II. 23	←	

Két kiadatlan Árpádházi denár-változat.

A Felvidéken egy gyűjtőtársam Garamszentbenedekről (Bars m.) származó, II. István-kori kis leletet mutatott, melyben főleg C. N. H. 51. és 39. sz. darabok voltak.

Feltűnt nekem, hogy a C. N. H. 39. sz. darabok három féle nagyságnak, amint X. t. 19—21. sz. képeken látható, jöllehet a C. N. H. ebből a típusból csak egy nagyságot ismertetett. Közelebbről megvizsgálván otthon a kisebb nagyságú darabokat, láttam, hogy ezek kifejezetten egyoldalú veretek is!

E darabok a C. N. H. összeállításánál talán azért nem vétettek külön elbírálás alá, mert a nagy és a kicsi súlyviszonya mondhatni egyenlő; a nagyobb súlya, többet alapul véve, általában 19 centigramm, a kisebbé, ugyancsak több darabot alapul véve, általában 16 centigramm. A nagyobb 17.5 mm., a kisebb 15 mm. A kevésszámú ismert darabnál pedig valószínűleg nem lehetett határozottan megállapítani, hogy a méreteltérés szántszándékos, vagy pedig csak a kevésbé tökéletes verdetektechnika következménye volt. A veret egy lapú voltát meg azért nem vették észre, mivel az összes C. N. H. 39. sz. daraboknál oly halvány a hátlap verete, hogy csak igen halványan ismerhetők fel a hátlap jellegzete vonalai,¹ ennek tudatában pedig nemis próbálták az esetleg ismert kisebb darabokat sem jobban szemügyre venni e szempontból.

E kisebb darabok a C. N. H.-ban a 39. C. helyet tölténék be, a már kiadott darabbal szemben, mely most a 39. B. számot nyerné. Alátámasztja ezt a most előkerült néhány darabnál megállapítható határozott, el nem térő pontos méret- és súlykülönbözet, azonkívül a kimondott egy lapú jelleg. — Ugy a kisebb, mint a nagyobb C. N. H. 39. típusú darabokból többféle súlyú és rajzú variációt ismerek, amelyeket ugyancsak fel szándékozom dolgozni.

Volt a leletben még egy kiadatlan darab, amely ugyancsak C. N. H. 39. rajzát viseli, azonban nagyobb, nagysága 19 mm. Az egyetlen darab — mely tehát ezidő szerint unicum — sajnos, ki van törve és súlyát is csak mérnök által eszközölt, hosszadalmas számítással tudtam megállapítani. A számítás eredménye 22 centigramm. E darab képviseli tehát az új C. N. H. 39. A-t.

Amant Zoltán.

Körmöcbányai éremvésők és emlékérmek a XVI—XVII. században.

(1500—1650.)

Mielőtt tárgyunk fejtegetésébe bocsátkoznánk, magyarázattal tartozunk azon célokat és szempontokat illetőleg, amik dolgozatunk megírásánál szem előtt lebegtek. A tárgy tulajdonképpen a körmői emlékérmek (medaillonok) fejlődésének és művészi értékének vizsgálata, azonban épp oly súlyt fektetünk a körmői éremvésők életrajzi adatainak közlésére, mert csak ezen hiteles adatok adnak biztos alapot magukhoz az érmekhez is. A vezető szempont az egyes érmek körmői provenienciájának megállapítása mellett, készítő mestereik lehetőség szerinti meghatározása. Ezen cél elérésénél okmányi adatok hiányában csak a stíluskritika nyújt segítséget, ami azonban az érmek nem nagy számánál fogva sok esetben elég biztos támaszul is szolgál. Az éremvésők tárgyalásánál nemcsak azok személyére térünk ki, akiktől ténylegesen ismerünk érmeket, hanem épp oly részletességgel a csak névleg ismertekre is, azzal a megfontolással, hogy az esetleg később előkerülő emlékek az illető éremvésőre vonatkozó jelenlegi ismer-

reteinket összegezve találják. E dolgozat azonban korántsem akar a XVI—XVII. századi körmői érmek kimerítő katalógusa lenni, — ez egy eljövendő corpus feladata — hanem csak a mi szempontunkból tekintetbe jövő érmeket öleli fel. Ez a megállapítás inkább a bibliai érmekre érvényes, mert a többiek nagyrésztben mind sorrakerülnek a tárgyalás folyamán. Legnagyobb nehézségeket az ilyen irányú előmunkálatok hiánya okozta, mert mindössze a bécsi főpénzverő hivatal verőtöveinek katalógusát tekintjük ilyennek, de itt is a Fiala nem mindig hiteles megállapításai óvatosságra intenek. Hiányok és tévedések elkerülése az említettek miatt lehetetlennek látszik, de egy ezeket korrigáló és a talán ismeretlenül rejtőző adatokat napfényre hozó kritika felidézése már magában is fél-eredmény lenne, mert csak így kerülhetünk majd olyan helyzetbe, hogy az összes magyar emlékérmeket magába foglaló corpus elkészítése lehetővé váljék.

¹ Ugyanezt látjuk már Szt. László egyes pénzeinél is (pl. C. N. H. 31., 36. stb.)

BEVEZETÉS.

A zárjelben levő római számjegyek a „Függelék“ megfelelő számaira, az arabs számjegyek pedig a képtáblák ábráira utalnak

Az emlékérmek készítésének művészete az olasz reneszánsz kezdetével esik össze, amidőn Pisanello (Antonio Pisano) személyében nagy tehetséggel megáldott művész alapítja meg és fejleszti a művészet ezen új ágát. Ez azonban csak a mai értelemben vett emlékérmekre vonatkozik, miután ú. n. medaillonokkal már a római korban találkozunk. De ezen medaillonok végeredményben még nem voltak egyebek, mint a folyó pénzek többszörösei s a mai emlékérmekkel csak annyiban tarthatnak rokonságot, hogy céljukat illetőleg nem pénzek, hanem mint császári jutalmak s kitüntetések gyanánt szerepeltek.

A XV. században megindult új művészet termékei, az emlékérmek teljesen elkülönülnek a pénzektől. Északon ugyan, sőt nálunk is a kezdet kezdetén néha a medaillon nem egyéb, mint egy díszesebb tallér, de az olasz éremvésők ilyen irányú művei mindig különböznek a folyó pénzektől. Az új művészi ág csakhamar olyan fejlődést ér el, hogy Olaszországban vidékek és városok szerint elkülöníthető iskolákat eredményezett.

Az olaszoktól a franciák, flamandok és németek átvették az éremkészítés divatját. Franciaországban főként Francesco Laurana, Németországban pedig Giovanni Candida útján, csakhamar azonban saját szellemükhöz és művészi törekvéseikhez alkalmazták s önállóan fejlesztették tovább. Éles különbség fejlődik ki a lágyabb, kerekesebb formákat kedvelő és gyakran antik hatásokat visszatükröző olasz érmek, valamint a fafaragás stílusához közelálló, nyersebb és realiztikusabb német érmek közt. A kettő közt foglalnak helyet a francia érmek. Franciaországban még az érmek stílusában is könnyed és kecses vonások vegyülnek a francia lelkiségnek megfelelőleg. Az olasz és német érmek azonban nemcsak a stílus, de a technikai kivitel tekintetében is különbséget árulnak el. Míg az

olasz reneszánszérmek majdnem kivétel nélkül öntés által készültek s a verés csak a XVI. században kezdett terjedni, addig a német éremművészet gyakran ezen utóbbi eljárást alkalmazta s ez is magyarázza a német érmek keménységét az olasz érmekkel szemben.

Stíluskülönbségek vizsgálásánál önként felvetődik a kérdés, hogy milyen hely és szerep illeti meg a magyar éremművészetet kvalitásánál fogva. Hazánkban az emlékérmek készítése a XVI. század elejével, idegen hatások alatt honosodott meg. Korábban is találunk ugyan már magyar vonatkozású érmekeket, nevezetesen Mátyás király korából, de ezek a Mátyás alatt rövid ideig virágzó magyarországi reneszánsz termékei csak s nem is magyar, hanem itt működő olasz művészek kezétől származnak. A XVI. században kezdődő érmek sora eleinte még tulajdonképp a folyó pénzek formáját mutatja, csak díszesebb kivitelben, de hamar megtalálják az utat a továbbfejlődésre. Az idegen hatásokat illetőleg már a geográfiai adottság következtében is elsősorban a német hatás érvényesül, emellett azonban, ha részben közvetített formában, az olasz hatás is eljutott hozzánk. Már kezdetben kimutathatjuk ezt, mert a körmöci pénzverde ekkor kétségtelenül szoros összeköttetésben állt Hallal, hol pedig az olasz befolyás igen nagy volt. Később is az udvari medailleurök közt számos olasz művészt találunk, kik közül egyik-másik közvetlenül is hatott Körmöcre, amint ezt Antonio Abondio szerepe bizonyítja.

Stílus tekintetében a magyar érmek mégis inkább a német érmekkel tartanak szoros kapcsolatot s a hasonlóság áll épp úgy az előlapok portréábrázolásaira, mint a hátlapi címerpajzsok vagy allegorikus jelenetek vésési módjára. Mindez azonban nem jelenti, hogy a magyar éremművészetet a német érmészet egyik

provinciájának kell csupán tekinteni. Kétségtelen ugyan, hogy a német éremverés technikája úgy a külső formát, mint sok esetben a belső kompozíciót illetően is döntő szerepet játszott s éremvésőink német származása ezt eléggé megmagyarázza, ez azonban nem zárja ki, hogy emlékérmek stílusában ne tudjunk felismerni új szint, új vonást, amit mint magyar jelleget könyvelhetünk el.

Áll ez főként azon mesterek munkáira, kik több generáción keresztül működve nálunk, sok tekintetben átformálódott ízléssel és művészettel dolgoztak. Hivatkozhatunk különösen később a XVII—XVIII. század fordulóján Körmöcön működő Roth-családra s az általuk népszerűsített Szent György-érmekre, melyekben a hazai éremművészet Guet Hans működését is hozzákapcsolva, a Habsburgok uralma alatt delelő pontját érte el. Körmöc az udvarral, illetve a központi szervekkel a legszorosabb kapcsolatban állott s így az idegen hatás kikerülése lehetetlen is volt. A Habsburgok uniformizáló törekvése még az éremverés terén is kifejezésre jutott. A Habsburg-uralom alatt álló Magyarországon az érmek felfogásban, kivitelben s egész stílusukban nem öltenek annyira sajátos nemzeti jelleget, mint az erdélyi fejedelmek érmei, de ezzel szemben sokkal pontosabb és gazdagabb ki dolgozást árulnak el.

A német érmek stílusának átkölcsönzése mellett, tárgy tekintetében is párhuzamos fejlődést mutatnak a német és körmöci érmek. A legkorábbi körmöci „raithpfenningek” még nehezen különböztethetők meg a halli vagy a többi verdék hasonló vereteitől, de később is a koronázási stb. érmek hosszú sora bizonyos egyéni vonások természetyszerű kidomborítása mellett azonos jelleget mutat.

Tárgyi csoportosítást illetőleg a legnagyobb számban szereplő vallásos érmek után, mennyiségüket tekintve, a személyi érmek következnek, míg a királyokra és a koronázásokra vonatkozó érmek száma a legcsekélyebb. Egyéb célú és az élet más vonatkozásait felölelő érmekkel csak a XVII. század folyamán találkozunk. Az érmek anyaga leggyakrabban arany és ezüst, ami a felvidéki bányák gazdagsága következtében könnyen érthető, de a réz-, illetve bronzérmek is elég gyakoriak. A forma jórészt kerek, igen gyakran a tallérok nagyságának megfelel, de az ovális érem sem tartozik a kivételek közé. Szögletes formát csak a csegelyek mutatnak, mint pi. Rudolf csegelyei és egy pár bibliai érem, de ezen csegelyek magyar eredete igen kétes, sőt — bátran állíthatjuk — valószínűtlen dolog. A „mesterség” szintjén álló és a magasabb követelményeknek művészi szempontból meg nem felelő veretek mellett oly körmöci darabokat is találunk, melyek gyakran a fejlett bécsi medailleurök műveivel is kiállják az összehasonlítást. Az ilyen érmek száma azonban igen csekély s a nagy többség sablonos mintáival a közepet alig, vagy egyáltalán meg sem haladó kvalitást árul el. De tekintetbe véve az éremművészetünk fejlődését gátló körülményeket, mint az állandó török háborúkat, a nagy művészetek pangását, valamint a virágzáshoz szükséges központi nemzeti udvartartás és gazdag polgárság hiányát, ilyen megvilágítás mellett az első pillanatra kevésnek s a többi európai nemzeté mellett szegényesnek föltűnő körmöci medaillonjaink egy tudással, szorgalommal és tehetséggel megáldott, de a mostoha viszonyok miatt kellően kibontakozni nem tudott éremvész iskoláról számolnak be.

I. Az első körmöci éremvésők.

Az emlékérmek készítése hazánkban a XVI. sz. elején veszi kezdetét. Mátyás király főntebb említett érmeitől eltekintve, II. Ulászló díszes tallérjai nyitják meg a sort, melyek azonban inkább még átmenetet alkotnak a pénz és emlékérem közt. II. Lajos ideje alatt már határozottabb nyomok mutatnak a művészet ezen ágának meghonosodására. De a szálak még kuszák s a bizonyítékok sokszor ingadoznak. Írott emlék ugyan van e korból, de ezek sem mondanak el mindent. Szerencsére azonban, elég nagy számmal maradtak fenn a legfontosabb bizonyítékok, maguk az érmek. A legtöbb esetben idegen mester keze munkáját hirdetik ugyan, de akad köztük néhány olyan is, melyik hazai éremvésző nevéhez fűződik. Igaz, hogy ezen éremvészők helyzete és működése sok tekintetben tisztázásra vár, de már egyszerű létezésük is bizonyíték arra, hogy Magyarországon is gyökeret vert a Dél-en már pompásan virágzó s Északon is kifejlődő éremművészet. A legkorábban szereplő magyarországi éremvészők Guglinger, Farkas, Hans Krug és Claus, akikhez hozzájárul még az eddig Behaim Bernhardnak tulajdonított érmek ismeretlen mestere is.

Guglinger Farkasról nagyon kevés adat maradt fenn. Egybehangzó² vélemények szerint Stíriában született, amit nincs is okunk kétségbevonni, mert ő maga is megerősíti, a Mátyás-féle érmen magát Stirus-nak nevezvén. 1525 körül vándorolt hozzánk s itt Fiala adata szerint³ Stadtschreiber lett, majd pedig 1542 körül, amint fentemlített érmén ezt is feltünteti, körmöci prefektus. Itteni jelenlétét egyébiránt a V—G szíglával ellátott érmei is igazolják. Mindössze ennyi, amit róla tudunk; meglehetősen kevés s ez is több kérdés tisztázását vonja maga után. Ezek egyikét a szíglával kapcsolatosan végleg elintéztéknek lehet tekintetnünk. Régebben ugyanis a V—G jelen fennakadva, a legkülönbözőbb magyarázatokat fűttek hozzá,³ míg Rupp Jakobnak szerencsésen sikerült a helyes megfejtés, Guglingerrel azonosítván a szíglát, amit egyébként a kronológia is igazol. Hátra vannak azonban még más kérdések is, amikre feleletet adni nem ily könnyű. Külön bizonyí-

tásra szorul pénzverői mivoltának igazolása is. A fenti adatok, első tekintetre inkább elle-ne szólnak. Úgyis mint városi írnoknak, úgyis mint prefektusnak kétségkívül nem sok kapcsolata lehetett az éremveréssel, de ez esetben mit keresnének nevének kezdőbetűi az érmen? Van ugyan több esetben is példa arra, hogy a kamaragrófok vagy „Münzmeisterek” nevei szerepelnek részint, mint dedikálóké, részint mint felügyelőké, de a városi hivatalnok így sem igen jöhet számításba. Valószínű, hogy Stájerországból, mint éremvésző került Körmöcre, de itt alkalmazást a városnál talált, ami azonban nem zárta ki, hogy alkalomadtán eredeti hivatását is meg ne örökítse megfelelő formában. Az sincs kizárva, hogy esetleg nemcsak a városnak, hanem talán a pénzverdének is előljárója lehetett, de ez csak feltevés. A Mátyás-féle érmen különben maga is mondja: „hoc momentum novum feceri curavit”. Igaz ugyan, hogy ezt lehet más értelemben is magyarázni, nevezetesen, hogy ő mint készíttető szerepel itten csak, az egész kifejezés azonban inkább azt látszik kifejezni, hogy ő maga volt a készítőmester, aki gondoskodott az esemény megörökítéséről.

A másik tisztázandó probléma idejövetele időpontja. A huszas évek kronológiailag meglehetősen találnak, annál is inkább, mert a városi írnoknak prefektussá előlépéséig némi időre szükség volt. Igaz, hogy jelzett művei csak 1542—44-ből maradtak fent, de a megelőző időből ismeretes 1525-i érem Lajos király lovas alakjával egyező sajátságokat mutat a Guglinger többi műveivel. A közben elmúlt időszak hiányát pedig igazolja talán az a körülmény, hogy e korból jelzetlen érmek sem maradtak fenn, legalább is olyanok, miket, bár hasonlóság révén is, neki lehetne tulajdonítani. Feltevések körében mozgunk tehát a Guglinger nevével kapcsolatban. Végeredményben azonban munkái a lényegesebbek, melyek közül a legfontosabb, már ritkaságánál fogva is, a Mátyás király emlékére vert érem 1542-ből (I. 1.). Előlapja portréábrázolás, hátlapján pedig többsoros felirat.⁴

Másik szintén szígnált és datált érme a Lajos király emlékére vert érem, melynek hát-

lapján a király halálán kesergő disztichon olvasható (II. 4.). Az 1544-es dátumot viseli magán, de előlapja tökéletesen megegyezik az 1508-i Ulászló-féle érem hátlapjával. Mindkettő üllő alakban adja a gyermekkirályt.

Ezen érmekeket vizsgálva, a stílusegyezés alapján még egy érmet hozhatunk a Guglinger nevével öszeköttetésbe, még pedig a Lajos királyt lovasalakban ábrázoló s 1525-re datált érmet (III. 2.), hátlapján Szűz Máriával, mint Magyarország védőasszonyával. Kivált a Mária ábrázolás árul el egyezést; az arc, a szemek stb. itt is csak néhány odavetett vonással, illetve ponttal vannak jelezve, mint a gyermekkirályon. Igen hasonlóak továbbá a betűk is. A lovas ábrázolására, mint legközelebbi példakép, önként adódik a Behaimnak tulajdonított érme mesterének lovasérme, nem egészen indokolatlan azonban a Schönwisner nézete sem,⁵ mely szerint az antikérmek hatása is érezhető rajta, különösen a római császárkoraiaké. Lehet, de a hozzáfűzött s kissé messzemenő magyarázat már kevésbé helytálló. Az a magyarázat is kétes, mely szerint itt a művész talán a tallérokön előforduló Szent László-mintát helyettesítette volna egyszerűen Lajos királlyal, a ló ábrázolása nyugodtabb és a tallérok mintáitól elütő ábrázolása megnehezíti ezt a magyarázatot.

Szintén csak részben ismert éremvész *Hans Krug*, akinek éremvész mivolta igazolt ugyan, de ezzel szemben egyetlen érmet sem tudunk jelenleg az ő mintájának tekinteni. Domanig megkísérel ugyan néhány érmet vele kapcsolatba hozni, de ez a kérdés még nagyon bizonytalan.⁷ Hans Krug németországi származású s Nürnbergből került Körmöcra. Nürnbergi tartózkodása írásos emlékek alapján eléggé igazolt, viszont magyarországi működését csak körvonalalaiban ismerjük. Hasonnevű atyja leginkább mint ötvös ismeretes,⁸ de éremvész és „Münzmeister” is volt, s az ifj. Hans Krug neve 1509-ben tűnik fel először atyjával együtt, de egyelőre minden célzás nélkül éremvész mivoltát illetőleg.⁹ 1513-ban „Eysengraber”-ré nevezik ki az eltávozott Hans Crafft helyére,¹⁰ miután a Marx Rosenberggel végzett ezirányú tárgyalások nem vezettek eredményre.¹¹ 1518-ban pedig az osnabrücki püspök számára készített néhány bélyeget a pénzveréshez.¹² Ezek csak azt igazolják, hogy Hans Krug valóban érme készítésével is foglalkozott, amiben talán atyja mesterségét folytatta, amint ez általános szokás volt akkoriban. Lehet, hogy emlékérmek is kerültek ki keze alul, annál is inkább, mert

Németországban Nürnberg vezető helyet foglalt el ezen a téren, de ilyet nem ismerünk egyet sem. 1519-ben „Probier und Amtmann”-á akarják kinevezni. Ez utóbbi tisztség nyilván a „Wardein”-nak megfelelő tisztséget jelenti, ami bizonyos ellenőrző hivatással járt. Kinevezése azonban attól függött, hogy kezesei necsak érette álljanak jól, hanem még az alkalmazottai által okozott károkért is.¹³ Szigorú feltétel volt ez s azért tárgyaljuk részletesen, mert körülbelül ez lett Körmöcra vándorlásának is egyik oka. Kezesseket ugyan sikerült szereznie Hans Tauenfelder és Michel Krug személyében,¹⁴ de a kinevezésből még sem lett semmi. Ugyanis még ezen év október 27-ről már oly értelmű intézkedés maradt fent,¹⁵ mely szerint Hans Kruggal nem kell tárgyalni, hanem más „Probier” után kell nézni. Neudörfer ennek okát abban látja¹⁶ s talán helyesen, hogy a feltételek túlszigorúak voltak, ami még csak elviselhető lett volna, de ugyanakkor történt Jakob Wiegelin kinevezése is minden feltétel nélkül. Ez késztette volna Krugot az állás el nem fogadására.

Ez az egyik kiindulópont Krug Körmöcra jövetele időpontjának megállapítására, a másik pedig az a körülmény, hogy az úgynevezett „Genanntebuch”-ban ezután nem fordul elő többé a neve. Roth ugyan ezt úgy fogja fel,¹⁶ mintha ez Hans Krug halálát jelentené, de a „Genanntebuch”-ból való törlés nem okvetlenül halált jelent, hanem eltávozást is, amit igazol az, hogy Krug ezóta kezd szerepelni Körmöcön. Okmány, mely itteni tartózkodását igazolja, 1532-ből maradt fenn,¹⁷ ez azonban már, mint néhai Hans Krugról beszél róla azon „Scheidehaus”-szal kapcsolatban, melynek felét Sebastian Pempflinger nyeri el. Közelebbi adat is van halálára vonatkozólag, mert egy nürnbergi forrás 1529-ben már szintén mint boldogult Hans Krug gyermekeiről beszél.¹⁸ Nem tévedünk ezért, ha halála évét 1528-ra tesszük, ami különben általános vélemény s amit megerősít az is, hogy felesége 1529-ben már mint Erasmus Gulise neje szerepel Körmöcön és fordul a nürnbergi tanácshoz gyermekei ügyében.¹⁹ Születése évét illetőleg csak annyi ismeretes, hogy 1519-ben már nagykorú volt.²⁰ Ha ezt külön kiemelik, nyilván nem régóta lehetett az s ezen az alapon születését a XV. század utolsó évtizedére tehetjük.

Hátra volna még annak a megállapítása, hogy milyen minőségben szerepelt Körmöcön. Az előbbiekből látható ugyan, hogy Nürnbergben mint éremvész dolgozott, illetve később „Probier” is lehetett volna, de körmöci

munkássága főképpen másban merült ki. 1555-ből, mint a magyar bányavárosokban egykor működött „Münzmeister”, ismeretes a neve. Ez is olyan eset, midőn a „Münzmeister” egyúttal az érme vésésében is jártas. Éremvésői működése azonban Körmöcön egészen minimális lehetett s ezzel magyarázhatjuk azt a körülményt is, hogy bár 8—9 évig dolgozott nálunk, jelenleg nem ismerünk tőle egyetlen érmet sem.

Krizskó közlése szerint²⁰ 1508-ban szerepel már Körmöcön egy Hans Krug nevű „Probiierer”. Itt azonban vagy tévedésről van szó, vagy egy másik Hans Krugot kell feltételezni, mert a mi Krugunk 1519 előtt semmi esetre sem jöhetett Körmöcre. Ezzel szemben viszont a későbbi Hans Krugnak a nürnbergivel azonosnak kell lennie, miután felesége később is érintkezésben állott Nürnberg városával. Krug élete és működése tehát jó részben ismeretes ugyan, de maradandó emlék munkásságát nem igazolja.

A csak névszerint ismert körmöci éremvésők közé tartozik *Claus* is, aki azonban már tényleg éremvész volt, mert neve két alkalommal is, mint „Eisengraber” szerepel. Krizskó felsorolásában fordul elő a neve első alkalommal²⁰ és 1508-as évszám áll mellette, míg a második említést róla a Stempelsammlung oklevél kivonatai közt találhatjuk meg.²¹ Ezekből az adatokból annyit állapíthatunk meg, hogy a XV. század első felében működött Körmöcbányán s tekintve, hogy ezen korból még névszerint sem ismerünk hasonló tisztséget viselő egyént, ebben az időben az éremverésben feltétlenül lényeges szerepet kellett játszania. Valószínű, hogy az ő munkája az az emlékérem is, amelyik előlapján II. Ulászló, hátlapján pedig a még gyermek II. Lajos látható (IV. 5.). Az érem különben egyezést mutat a pénzekkel. Természetes is ez, mert maga sem több, mint egy féltalléros darab, csak az ábrázolások s a hátlaapon levő CORONATVS szó fejezik ki az ünnepélyesebb jeleget. Ezen éremről különben ismeretes, hogy a későbbi II. Lajos emlékére vert érmeknek szolgált mintául. Ez is az 1508-as évszámot viseli, tehát az időbeli egyezés is meg lenne Clauszal kapcsolatban. Természetesen mindez csak feltevés annak alapján, hogy e korból csak a Claus neve ismeretes, bár nem nagyon hihető, hogy az akkori viszonyok között több éremvész is működött volna egyszerre, miután a későbbi fejlettebb viszonyok között is hosszú ideig csak egy „Eisenschneider” működik egyszerre.

Csak névszerint ismerjük *Erhard Nuntaller*-t is, ki 1533-ban szerepel Körmöcön, mint a Fuggerek próbatora.²⁰ Valószínűleg azon Nuntaller család tagja, melyből 1514-ben főkamagróf is került ki.²² Mindössze ennyi ismeretes róla s ez esetleges éremvésői működését egyáltalán nem tisztázza, mégis felemlítettük, mint olyat, aki esetleg számításba jöhet a hazai érme mestereinek kimutatásánál.

A XVI. század elejéről tehát a körmöci emlékérmek verésének kezdetéről maradt még fenn néhány érem, melyek ugyanazon mester kezére vallanak s melyeket eddig a rajtuk levő felirat miatt a Behaim Bernhard műveinek tartottak. Nem egészen alaptalan a Behaim nevének a bevonása, azonban teljes bizonyossággal mégsem lehet ezt állítani, miután erre határozott adat, legalább is körmöci vonatkozásban nem ismeretes. Behaim Bernhard ugyan létező személy volt, de az egykorú forrásokban nem mint éremvész vagy éremmetsző, hanem minden alkalommal, mint „Münzmeister” és főkamagróf szerepel.²³ Körmöcbányán 1524—37 közt működik, míg megelőzőleg a halli pénzverőben viselte ugyancsak a „Münzmeister”-i tisztséget. Élete történetét nem tárgyaljuk ezúttal részletesen, miután ez megtalálható Erney József értekezésében, aki elsőnek vonta kétségbe Behaim éremvésői működését.²⁴ Miután ezt teljes bizonyossággal állítani nem tudjuk, mi sem rágaszkodunk a Behaim éremvésői működéséhez, de a kérdés végleges tisztázásáig nem is ejthetjük el egészen őt, annál kevésbé, miután a közvetett bizonyítékoknak egész sorát ismerjük, melyek őt, épp mint éremvésőt igyekeznek igazolni. Bár a kérdés ezek segítségével sem oldható meg, nem felesleges ezeket felsorolni, annak hozzátevésével, hogy mindez csak a későbbi megoldást könnyítheti, anélkül, hogy a jelenlegi adatok alapján ebben a kérdésben ítélni tudnánk.

Ismeretes, hogy az id. Behaim Bernhardnak egyik fia Mantuában járt,²⁵ ahol az éremkészítés művészetének elsajátítása lehetett a célja s valószínű, hogy ez a fiú az ifjabb Bernhard volt. A nevével kapcsolatba hozott korai érme mutatnak is némi olaszos jelleget, de ezt Gian Marco Cavalli, Hallban megfordult mantuai éremvész hatásának is lehet tulajdonítani.

Figyelembe keli vennünk azokat az indokokat is, melyeket Domanig hoz fel²⁶ Behaim igazolására. Szerinte ugyanis a kor szellemének megfelelőleg nem valószínű, hogy oly

felelősségteljes állást, mint a „Münzmeister”-é, a technikai eljárásokban nem eléggé vagy egyáltalán nem képzett ember kezébe tenének le. Domanig ezen nézetét alátámaszja az a körülmény is, hogy az egykorú rendeletekben valahányszor új pénz veréséről vagy verető készítéséről van szó Behaimmal kapcsolatban, ő mindig, mint készítő s nem mint készíttető szerepel, kivéve két esetet. A „schlagen”, „münzen” kifejezések szerepelnek rendszeren a „schlagen lassen”, vagy „münzen lassen” kifejezések helyett. Mint jellemző körülményt felhozhatjuk azt is, hogy Behaimnak egy bécsi utazása alkalmával, midőn a bélyegzőket is magával kellett vinnie, a császár határozottan őt és nem valamelyik „Eisenschneider”-t rendelte fel a szükséges pénz elkészítéséhez.²⁷ Feltételezhető pedig, hogy ebben az esetben, hol a dolognak a technikai része volt a sürgős és mondhatni kizárólag jelentős, a „Münzmeister” segítségére technikai tudás nélkül kevés szükség lehetett.

Domanig felhossa továbbá mint analog esetet a Hans Krug esetét, ki Nürnbergben mint éremvész szerepelt, viszont Körmöcre, mint „Münzmeister” került a XVI. század közepén. Ugyancsak Domanig mutatott rá arra a kevésbé jelentős, de mégis gondolkodoba ejtő körülményre, mely szerint Georg Penz nürnbergi „Münzmeister”-nek a Karlsruhe-ban levő portréján egy faliüregben elhelyezett körző és a választóvizet szimbolizáló üvegse szerepel s mindkét tárgyat az éremvésők szimbolumaként lehet tekinteni, ami megint azt igazolná, hogy a „Münzmeister” és éremvész tiszte könnyen egyesülhet ugyanegy személy működésében.

Bizonyíték gyanánt szolgálhat továbbá az a tény is, hogy az egykorú forrásokban gyakran szerepel a „Münzmeister und Eisenprober” egy és ugyanazon névvel kapcsolatban.²⁸ Természetesen mindez nem akarja azt jelenteni, hogy következőleg a kettő mindig egy személy, de bizonyítja viszont, hogy az utóbbi eset sem tartozik a ritkaságok közé.

Jelentős bizonyítékul szolgálhat az is, hogy az 1509-ben Hallban készült Miksa császárt lovas alakban ábrázoló s ugyancsak neki tulajdonított érem feltűnő hasonlatot mutat Lajos királynak lovas érmével.

Ezekkel a bizonyítékokkal, illetve feltevésekkel szemben áll az a megcáfolhatatlan tény, hogy a Behaim neve minden említésnél csak kizárólag, mint „Münzmeister”-é és főkamagrófé szerepel s különösen körmöci élete

olyan sajátságokat mutat, melyek megnehezítik, hogy Behaimot, mint éremvésőt tekintsük.²⁹ Annak a körülménynek, hogy nevét főkamagrófsága idején a Körmöcön készült érmeiken gyakran ott találjuk, nincs bizonyító ereje, miután körülbelül hasonló módon találjuk megörökítve a korábbi érmeiken Thurzónak, mint főkamagrófnak nevét. Másrészt azonban megvan ennek a jelzésnek is a jelentősége, mert amennyiben Behaimnak valóban hatása volt az érmeik készítésére, akkor ennek a jelentősége igen megnövekedik. Bármiként álljon is a dolognak ez a része, a felsorolt bizonyítékok és ellenbizonyítékok alapján még végső következtetést levonni nem lehet s a kérdést biztosabb adatok felmerüléséig nyitva hagyva s a Behaim nevét egészen el nem ejtve, a neki tulajdonított érmeiket egyelőre, mint ismeretlen mester műveit kell tekintelnünk.

Ezeknek az érmeeknek a száma egyébként nem valami nagy. A legismertebb a Behaim teljes nevével ellátott érem, mely Lajos királyt lovasalakban mutatja be (V. 3.), míg a hátlapon Lajos és Mária monogramma címerekkkel körülvéve látható.

Két másik érem közül, melyek szintén a Behaim sziglijával vannak ellátva, az egyik (VI. 6.) 1525-ös dátumot visel s hátlapja teljesen egyezik az előbbivel, míg a másik (VII. 7.) kisebb alakú, de az előlapon a király portréja tökéletesen egyezik az 1525-i érem előlapjával. A két utóbbi érem K—B sziglát visel. Ezen sziglának Behaim nevével való azonosítása Erdy Jánosnál már megtalálható,³⁰ de ugyanezt fejtegette Belházy is.³¹ Ezek szerint tehát a szigla Kremnic-Behaimot jelentene, ami ellen nem is szükséges kifogást emelni, miután a főntebb tárgyalat egyik érmen valóban ezt a két szót találjuk, a Behaim nevét Bechem-nek írva. Maga a szigla azonban könnyen kétértelművé válhatik, miután a későbbi érmeiken és pénzekben állandóan szerepel, természetesen már más vonatkozásban, miután itt már Körmöc-Bányát jelenti. Mindenesetre azonban az a felfogás, mely szerint a szigla eredetileg Behaimot jelentette s csak később, részint félreértésből, részint tudatosan vált Körmöc jelölésére, nem nélkülöz minden alapot.

Annyi bizonyos, hogy az előbb felsorolt három érem stílus szempontjából szoros összefüggésben áll egymással, amit igazol különben az egymással való egyezésüknek az a láncolata, amit főntebb vázoltunk, tehát a

szigla ebben az esetben csak ezen összefüggések erősítésére szolgál. Ezeken az érme-ken sem allegórikus, sem egyéb hasonló ábrázolás nincs, de ezt magyarázza azoknak pénzszerű jellege, ami a formáktól való eltérést nem igen engedi meg. A gazdagabb és díszesebb kompozícióra való hajlamot azonban elárulja a Lajos királyt lovas alakban ábrázoló érme, mely úgy felfogás, mint kidolgozás tekintetében egyezést mutat Miksa császár halli 1509-re datált díszes tallérjával. Domanig az utóbbit maga sem tulajdonítja egész határozottsággal Behaimnak, de a halli eredet biztos. A két érme hasonlósága kétségtelen ugyan, de a Lajos király érme határozott fejlődést jelent a másikhoz képest, mert a loábrázolás problémáját sikeresebben oldja meg, bár látszik, hogy mintaképe a halli érme volt.

A Guglinger, Krug, Claus, Nuntaller és a legutóbb tárgyalt ismeretlen mester nevéhez fűződik tehát a magyar emlékérmek sorozatának megindulása. Köztük egyik-másiknak a működése még homályos, illetve sok kérdés szorul még tisztázásra, de annyi bizonyos már a föntebbiekből is, hogy az érmeverés művészetének megindulása hazánkban szerencsés körülmények között vette kezdetét. A föntebb tárgyaltak ugyanis, az egyetlen Claus kivételével, mind idegen területről jöttek hozzánk s Hall, Nürnberg stb. hatását közvetítették, mely városok a szomszédsá-

gunkban az érmeverés legfejlettebb fokát képviselték, hozzávéve még Joachimsthalt, de ennek a hatása csak később érezhető. Ennek köszönhető, hogy a magyar érmeverés már a kezdet kezdetén minden zökkenő nélkül kapcsolódhatik be az európai fejlődés keretébe, annál is inkább, mert a közvetlen német hatás mellett közvetítve Hallon át az olasz is korán eljutott hozzánk. Innen van, hogy az első magyar emlékérmek minden tekintetben kiállják az összehasonlítást a halli pénzverőnek „primitív” néven ismert egykorú érmeivel. A magyar korai vallásos érme is egyenértékűek kvalitás tekintetében a joachims-thali veretekkel, csak a nürnbergiekkel nem vehetik fel a versenyt, mert a már virágzásba szökkenő német éremművészet hatalmas elterjedésénél fogva, szilárdabb alapot szolgáltatott a fejlődésre, mint Magyarország. Sajnos, a mohácsi vészt követő zivataros korszak némi stagnálást hozott ezen a téren is, bár a művészetek többi ága mellett, az ötvösséget kivéve, aránylag még az éremművészet virágzott legjobban. Minőségileg az állag gyöngé, bár találunk olyan értékes és művészi darabokat is, melyek azt mutatják, hogy a teremtő véna nem hiányzott, csak akadályokkal küzdött s alkalmas pillanatokban, mint a XVII. század folyamán, a Szent György-érmek révén teljesebben és szabadabban érvényesülhetett.

II. Ferdinánd Miksa és Rudolf kora. (XVI. század második fele.)

Ferdinánd trónrajutása 1526-ban lényeges változást eredményezett nemcsak a kör-möci pénzverő adminisztratív életében, hanem az érmeverésnek mint művészetnek továbbfejlődésében is. A Habsburgoktól, vagyis egy Magyarországon kívül álló centrum-tól való függés jelét az érmeverés is meg-érezte. A Habsburgok elve itt is bizonyos egyöntetűség volt, ami a XVIII. században lett valóban túltengő, mikor még a bélyeg-zőket is Bécsből küldték a pénzveréshez, de az ilyen irányú törekvéseknek nyomait már korábban is megtaláljuk. Ennek eredménye lett, hogy az éremvő művészek szinte öntu-datlanul is idomultak az udvari művészettől kisugárzó hatásokhoz. Ez azonban még korántsem jelent provincializmust és példaul a

Richter Lukács egyik-másik műve minden tekintetben megfelel a legjobb külföldi szintnek.

A Habsburgok centralizmusánál még sokkal súlyosabb csapás is nehezedett a magyar művészeti törekvések kibontakozására: a török hódoltság. Igaz ugyan, hogy ez közvetlen veszélyt nem jelentett az érmeverésre, viszont közvetítve annál inkább érezhető a hatása, akár a rossz gazdasági helyzetet tekintjük, akár pedig az állandó hadakozást, amely körülmények kétségkívül akadályokat gördítettek a művészet ezen ágának virág-zása elé is. Ezt bizonyítja különben az olasz, francia és német emlékérmek hatalmas tömegével szemben a mi elég csekély számú ilyenmű emlékeink. Ez azonban nem jelenti,

hogy ne beszélhetnénk a hazai viszonyokhoz mérten az emlékérmek gazdag sorozatáról, melyek közül néhány darab művészi tekintetben is kiválik.

E sorozatban a legkisebb számmal a királyok személyével kapcsolatos érmek találhatók, ami természetes magyarázatát abban leli, hogy a magyar király és német császár egy személy lévén, az ilyirányú szükségletet inkább az udvari éremvéső művészek (Hofmedailleurök) elégítették ki, kik az udvar közelében élve, e célnak jobban megfelelhettek, mint a távol működő körmöci mesterek. Nagyobb kedveltségnek és elterjedtségnek örülhettek, viszont az egyéb személyi emlékérmek, melyeknek eredete ugyan Olaszországban gyökerezik, de a nálunk szokásos formájukat a német érmek kölcsönözték. Míg ugyanis az előlapot a szokásos arckép foglalja el, a hátlapot nem az olasz érmeiről ismeretes allegorikus ábrázolások töltik ki, hanem leggyakrabban az illető személy címerének képével találkozunk. E csoport sajátos részét alkotják az ú. n. „raithphenningek”, melyek francia eredetűek s céljuk bizonyos elszámolások lebonyolítása volt. Nemcsak hatóságok és közösségek, hanem magánosok is rendelkeztek ilyen darabokkal. Használata Európában mindenütt elterjedt s nálunk is meglehetősen számmal készültek.

A magyar érmek 3-ik nagy csoportját a vallásos érmek alkotják. Igen elterjedt formája volt ez az emlékérmeknek. Néha füllet is el voltak látva, ami igazolja, hogy bizonyos amulett-jelleget is képviseltek. Körmöc mellett Joachimsthal tűnt ki az ilyenmű érmek készítésében s a stílus is a kettő közt gyakran annyira egyező, hogy határozott elválasztás e téren nem mindig lehetséges. Nevük pedig onnan ered, hogy rendszerint valamilyen bibliai jelenet megörökítését láthatjuk rajtuk, fölirat gyanánt a megfelelő bibliai hely szövegével. Változatos és gazdag kiképzésű darabok akadnak köztük, különösen ebben a korban, mert bár később is előfordulnak néha, az igazi virágkoruk mégis a XVI. sz. második felére esik.

Az érmek eredetének eldöntésére a bécsi főpénzverő hivatalban őrzött verőtövek szolgálhatnak legbiztosabb alapul, amennyiben ezek jórésze az 1763-i Körmöci Inventariumban is előfordul, ami a körmöci eredetet látszik igazolni, viszont egy másik részükön keretbe foglalt A-betűt találhatunk. Fiala ezt a

joachimsthalai pénzverde jegyével véli s nem is ok nélkül, mert bár határozott adat nincs rá, de a joachimsthalai verőtövek nagy részén ezt a jelt megtaláljuk, míg biztosan tudható idegen eredetűeken soha sem fordul elő.

Ezen kor éremvésőinek vizsgálásánál szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint korábban, mert a bécsi volt udvari levéltár aktái, ha szűkszavúan is, de megemlékeznek minden éremvésőről, ki Körmöcbányán I. Ferdinánd ideje óta dolgozott. Igaz, hogy az életrajzi adat gyakran kevés, de a fennmaradt emlékek száma már jóval nagyobb s ezek szemlélete révén meglehetősen tiszta képet alkothatunk a magyar emlékéremművészet akkori állásáról.

Az éremvéső mesterek közül ebben a korban nem eléggé tisztázott a *Roll Farkas* szereplése. Róla Fiala és Krizskó Pál kutatásai révén van némi tudomásunk, de ezek nem nyújtanak semmi alapot arra nézve, hogy magyar érmeiket hozzunk a nevével kapcsolatba. Korábbi, joachimsthalai munkássága idejéből vannak ugyan érmek, melyekhez neki is köze van, sőt mint „Münzmeister”-nek és esetleg, mint az érmek készítőjének a jegyét is meglehetjük rajtuk, de ez nem sokat segít. Fiala szerint Magyarországon született és innen került a csehországi Joachimsthalba.³³ Ez a vélemény általános lett, holott semmi biztos alapot nem lehet rá találni. Gyanítás ez csak, bár nem egészen lehetetlen, amit némileg támogatni látszik az a körülmény, hogy később Körmöcre került s ott magas állásba is jutott. Valóban ez bizonyos magyar összeköttetésekre enged következtetni, miután magas állásába nem valamelyik ausztriai pénzverdéből jött, hanem egy cseh bányavárosból, de mindez még nem oly bizonyíték, amire biztosan építeni lehetne. Bizonyos viszont, hogy 1543-ban már Joachimsthalban, mint „Münzmeister” szerepel. Biztos adat innen ugyan még csak a következő évről van, de tovább ott kellett tartózkodnia, mert ismerjük egy 1547-re datált s a jellegzetes félholdjeggyel ellátott joachimsthalai érmét, 1551-től származó adat szerint ebben az időben már Bécsben működik,³⁴ bár fel kell tételeznünk, hogy ottani működése rövid ideig tartott, miután 1553-ban már Körmöcön találjuk. Ugyanez a forrás úgy tünteti fel, mint jónevű „Hofgoldschmiedet” és „Eisenschneidert” s főképp ez szolgál alapul, hogy benne az éremverésben jártas művészt lássunk.

Az ötvenes évek elején kerül Körmöcre, holhosszú ideig mint alkamaragróf ismeretes.³⁵ Newald kutatásai révén tudjuk róla, hogy neve több alkalommal szerepel, mint alkamaragróf, de emellett még a „Münzmeister” tisztjét is viselte. 1551-ben Ferdinánd megengedi, hogy segédszemélyzetet vegyen maga mellé, míg 1552-ben a nagyszebeni pénzverő berendezéséhez küld megfelelő embereket.³⁶ Más forrásból ismeretes a neve 1556-ból,³⁷ egy rendelettel kapcsolatban. 1558-ból és 1561-ből is van adatunk róla, majd 1588-ból, mikor arról történik intézkedés, hogy a hulladékezüstöt milyen módon lehet a pénzverésnél felhasználni.³⁸ Azonban mindössze egy alkalommal van értesítés róla oly értelemben, mely a mi szempontunkból is lényeges és ahol nem csupán hivatalos állása folytán szerepel, hanem mint aki gyakorlatilag is jártas a pénzveréssel kapcsolatos ügyekben. Ez pedig Miksának a győri táborból küldött rendelete, melyben Wolfgang Rollt, mint komisszáriust rendeli „zur Goldprob des Zehendtner”. Erről azonban további ismereteink hiányoznak.³⁹ Ezután csak annyit tudunk még róla, hogy 1589-ig viselte Körmöcön az alkamaragróf tisztségét,⁴⁰ tehát — tekintetbevéve idejövételének korai dátumát — elég hosszú ideig.

Az ismertetett, meglehetősen bő adatokban nem találunk támaszt arra, hogy magyar emlékérmét tulajdonítsunk neki. Egyébként pedig megvolna a mód rá, mert a joachimstali működése idején készült emlékérmek, valamint fél és egész tallérai szolgálhatnának alapul, azonban a hazai érmek közt nem bukkanunk ezek analógiájára. Pedig ezeken az érmeken pénzverő jegyét is megtalálhatjuk egy félhold formájában, aminek felismerése Fiala érdeme. Fialának sikerült a Roll egyik rajthpfenningjének hátlapján levő címerben a félholdat feismernie,⁴¹ amiből — a kronológiai egyezéstől is támogatva — joggal következtette, hogy a félhold a Roll jegye, mert joachimstali érmeiken csak az ő ott tartózkodása idején található meg ez a jel. Ottani szereplése emlékért őrzi különben egy tallér, egy féltallér,⁴² mindkettő a félholddal, valamint egy hasonló módon jelzett emlékérem is, előlapján 1547-es dátummal, hátlapján pedig címerpajzzsal.⁴³ Mindhárom stilbelileg is egyezést mutat. A két pénzdarab a király profiljának jellegzetes ábrázolásában; különösen az orr, száj visszaadása, valamint a haj kezelése mutat feltűnő egyezést.

Az emlékérem viszont címerábrázolásánál fogva tünteti fel ugyanazt a lapos megmintázást és dekorációra való hajlamot.

Csodálatosnak tűnik fel ezek után, hogy körmöci érmet közvetlenül nem lehet vele összeköttetésbe hozni. Erre azonban találhatunk magyarázatot. Körmöci eredetű királyi emlékérem ugyanis ebből az időből nem maradt fenn, viszont a személyi emlékérmek készítésében nem szerepelhetett személyesen, mint alkamaragróf s körülbelül hasonlót mondhatunk a pénzverést illetően is. Volna azonban még egy terület, melyen kétségkívül jelentős hatáskör illethette meg Rollt, s ez pedig a vallásos érmek kategóriája. Akár, mint tényleges éremvésőt tekintjük, akár pedig mint tervezőt vagy irányítót, nézetünk szerint munkássága ebben az irányban juthatott kifejezésre. Már maga az a körülmény, hogy Joachimsthal, ahonnan Roll Körmöcre jött, valóságos melegágya volt ebben a korban az éremművészet e népszerű ágának és hogy az ilyen érmek verésében Körmöc is kitűnt, valamint a joachimstali és körmöci bibliai érmek hasonlósága arra engednek következtetni, hogy Rollt mint a két bányaváros közötti közvetítőt tekintjük. Okleveles anyag amúgy is van arra, hogy ő mindkét városban dolgozott.

Vallásos érmet különben már Fiala és a Löbbecke⁴⁴ gyűjtemény katalógusa is juttat neki, legutóbb azonban Probst kísérte meg összeállítani a Rollnak tulajdonítható vallásos érmeket.⁴⁵ Probst ugyan ezeket nem a Roll műveinek tartja, miután Rollnak, mint éremvésőnek a létezését sem fogadja el, hanem mint a „karácsonyi tallér” mesterének műveit mutatja be. Ezek az érmek — Probst véleménye dacára — csak a Roll nevével kapcsolhatóak össze. 10 éremről van összesen szó, nevezetesen egy karácsonyi (VIII.), húsvéti (IX. 10.) és pestistallérról, azonkívül még hat bibliai éremről (X., XI., XII., XIII., XIV.) és végül II. Lajos és Máriának szembenéző arcképével ellátott éremről. Ezek közül hetet valóban egy kéz műve gyanánt tekinthetünk, úgy az általános összbenyomás, mint az egyes részletek kivitelének hasonlósága folytán. Lapos, dekoratív stílusuk a Roll jelzett pénzeivel egyezik. Három érmet mégis elvitattunk a Roll kezétől, egyik egy vallásos érme,⁴⁶ melyet Fueszl Kristófnak tulajdonítunk, a másikat Thundl művének tesszük, a harmadik pedig a Lajos király és Mária érme, melyet nem magyarországi veretnek könyvelünk

el, bár Domanig is a Roll művének tartja.⁴⁶ Igaz, hogy Fiala viszont Hohenauer Mihály nevével hozza kapcsolatba, de az egésznek gazdag kiképzése és stílusa teljesen más irányt mutat, mint Hohenauer vagy Roll többi művei. Inkább lehetne valamelyik németalföldi mester művének tulajdonítani, tekintettel Mária ottani kormányzói tisztjére, amint erre történt is már némi utalás.⁴⁷ Bár Roll Farkas működése még nem eléggé tisztázott, de ismereteink jelenlegi állása szerint a hét főtebb tárgyalt érem mesterét az ő személyében látjuk s így a vallásos tárgyú érmeinek Körmöcön való meghonosítóját benne ismerhetjük fel.

Azok közé a pénzverdei alkalmazottak közé, — akiknek neve az egykorú forrásokban Ferdinánd korában a legelső közt szerepel, — tartozik *Thundl Achatz*, de az érmek veréséhez való viszonya nem eléggé tisztázott. Ugyanis a forrás⁴⁸ egy vitás ügyvel kapcsolatban, mint „Guldenmünzer”-t említi és pedig *Thundl* panaszára szóló felelet ez, melyben *Thundl* azért panaszodik, mert az ú. n. „*Schaupfenning*”-eket rajta kívül más is készíti, holott csak neki, a főaranyverőmesternek van joga és kiváltsága erre. A panasz szerint azonban ő egy ideig beteg lévén, ezalatt a kamaragróf megengedte az éremvésőnek, sőt „*Eisensenker*”-nek is ilyet készíteni. Az utóbbiak azzal védekeznek, hogy a bélyegzők, amivel az érmeiket készítették, a kamaráé, s különben is azért kapták kölcsön, hogy némi jövedelemre tegyenek szert. Végül is oly irányban történik döntés, hogy a főaranyverő-mestert jogaiban nem lehet háborgatni s az aranyérmeiket verje ő, míg az ezüsteket az éremvéső (*Eisenschneider*).

Az okmány szövegében több alkalommal előfordul a „*Schaumünzen*” kifejezés. *Newald* ezt úgy igyekszik magyarázni,⁴⁹ hogy ez a Szent György-tallérokra vonatkozik, tehát ezek készítése ily módon egész I. Ferdinándig visszanyúlna. Ez azonban nem fogadható el, miután az első ismert Szent György ábrázolás csak jóval később, a *Hailer Dániel* *Muschinger*-érmén fordul elő, míg maguk a valódi értelemben vett Szent György-érmek csak a XVII. század közepe óta, a rothenfelsi Rothok szereplésével jelennek meg. Ferdinánd korában tehát igen korai még erről beszélni.

A „*Schaupfenning*”-ek értelmezése ezzel szemben sokkal valószínűbbnek tűnik fel, ha ezt az elnevezést a bibliai érmeikkel hozzuk kapcsolatba. Ebben a korban ugyanis az érmek-

nek egyik formája sem volt annyira elterjedve, mint ez s ezek körülbelül megfelelnek értelmileg is a „*Schaupfenning*” szó értelmének. Még a *raithpfenningek* jöhetnének számításba, de ezeknek a nevét már akkor is ilyen formában használták. Magukon az érmeiken is gyakran így találjuk, tehát ilyenformán ezek eslesnek ettől a föltevéstől.

Igy biztos adatot nyertünk arra vonatkozólag, hogy az 1558 (a forrás dátuma) körül és előtt készült aranyérmek készítőjét *Thundl Achatz* személyében lássuk. Felmerül a kérdés, vajon a bélyegzők készítése is az ő feladata volt-e, vagy pedig csak a kivitelben működött közre, mint főaranyverő-mester? Erre azonban világos feleletet nem ad a kérdéses forrás, mondván: „*die gulden und silbren shawgroschen zu machen, welches von alter heer allein den guldenmünzern gebürt*”. Ezután is mindig csak az érmek készítéséről beszél s *Thundl* is nem annyira az éremvéső, mint inkább az „*Eisensenker*” aranyérmei miatt panaszodik. Föltételezhető azonban, hogy ha a főaranyverőmesternek ennyire kiterjedt kiváltsága volt az aranyérmek készítésére, akkor nemcsak azok technikai kivitelében, hanem művészi tervezésében is független hatáskör illette meg. *Fueszl Kristóf* föl lépte előtt amúgy sem ismeretes más olyan név, melyet az érmek készítésével lehetne összekötni. A korai dátumú s főképpen az aranyérmek készítőjét így minden nehézség nélkül kereshetjük tehát az ő személyében.

A bécsi főpénzverőhivatal két olyan éremnek a verőtövét őrzi, amelyek időbelileg megfelelnek *Thundl Achatz* működésének; körmöci származásukat pedig az 1763-iki inventáriumban való előfordulásuk erősíti meg. Egyik 1541, másik 1538 évszámmal van jelölve. Igaz ugyan, hogy a főtebb tárgyalt forrás 1558-ból van keltezve, de *Thundl* munkásságának föltétlenül sokkal korábban kell visszanyulnia, már csak azért is, mert a főaranyverő tisztség s a vele járó kiváltságok hosszabb munkásságra engednek következteni.

A két érem közül az egyik Ferdinándot lóháton ábrázolja, a hátapon a kétfejű sas, mellén négy részre osztott címerpajzzsal s az 1541-es évszám (XV. 8.). A másik húsvéti pfennig, egyik oldalán a megfeszített Krisztussal, másikon az ércígyó felállításának jelenetével, 1538-ból (XVI.). A kettő keletkezési dátuma tehát meglehetősen közel áll egymáshoz, de még mindkettő *Fueszl Kristóf* érem-

vésővé való kinevezése előtt készült, ami 1542-ben következett be. Az utóbbiról nincs sok mondanivaló, mert a bibliai érmek szokott típusát képviseli; különösen lényeges rajta, hogy a szélén a körmőci bibliai érmeket jellemző levélkoszorúból álló szegélyezés is megtalálható.

Ferdinánd lovasérme a tallérok típusával mutat egyezést, a lovasábrázolás pedig kétségtől a II. Lajos hasonló kompozíciójú érem mintájára készült, amint azt a ló és lovas nehézkes szögletes mozdulatai igazolják. Fiala neki tulajdonít még egy vallásos érmet is, de ezt később kifejtendő indokok alapján inkább a Fueszl munkái közé soroljuk. A többi egykorú arany bibliai érem legnagyobb részét Thundl készíthette, de egyrészt nehéz ezeknek körmőci eredetét igazolni, másrészt ténylegesen amúgy is kevésről van tudomásunk épp az ő korából, tehát meg kell elégedni a két hitelesnek látszó érmmel, annak újabb hangsúlyozásával, hogy az egykorú bibliai érmeket csak a közvetlen igazoló források hiányában nem akarjuk neki tulajdonítani.

A mohácsi vész után működő körmőci éremvéső mesterek közül az első, aki kétségbe nem vonhatóan ilyenként szerepel, az idősebb *Fueszl Kristóf*. Az idősebb jelző azért szükséges a neve mellé, mert a XVII. század folyamán még két alkalommal találkoztunk Körmőcön hasonló névvel, bár ezek viselői összehasonlíthatatlanul kisebb szerepet játszottak. Neve különben több formában is szerepel, mint Fiesel, Füessl, stb., de talán leghelyesebb a Fueszl formát választanunk, mert a legtöbb esetben így jelenik meg.

„Eisenschneider”-ré, azaz éremvésővé 1543-ban nevezik ki,⁵⁰ de valószínű, hogy már korábban is működött. Korábbi szereplésére Krizskónál is találunk egy homályos adatot,⁵¹ aki szerint 1536-ban nevezték volna ki Fueszl Kristófot főéremvésővé. Miután azonban neve ilyen értelemben többé nem szerepel, sőt a jelenleg tárgyalt Fueszl egyszerű „Eisenschneider”-ré is csak 1543-ban nevezik ki, azt kellene föltételeznünk, hogy egy másik Fueszl Kristófról van szó, talán épp az apáról, mert amúgy is mindennapos eset, hogy a fiú az apa mesterségét folytassa. A feltűnő csak az, hogyha ez a második Fueszl főéremvéső volt, neve miért nem található egyetlen alkalommal sem a levéltári akták közt, holott a legkisebb je-

lentőségű és hatáskörű tanoncok helyzetéről, ha vázlatosan is, tudomásunk van. Ez ugyan nem zárja ki egy másik Fueszl létezését, de mégis hihetőbbnek tűnik föl, hogy a két Fueszl egy és ugyanazon személy, annál is inkább, mert Fueszlnek 1543-ban történt kinevezése előtt már dolgoznia kellett, hogy ezt kiérdemelje s 1536 és 1543 különben sem oly nagyon távol álló dátumok. Hozzá kell tennünk még, hogy Krizskó sem oklevél-kivonatot közöl, még kevésbé teljes szöveget, hanem csak egy kiragadott adatot. Figyelembe veendő az is, hogy az ő adataival kapcsolatban ez már második zavaró körülmény, miután Hans Krug esetében is ugyanilyen kronológiai eltérésekre akadunk a Krizskó adatai és más irányú források közt. Az eredeti szövegek ismerete talán fényt derítene minden irányban, de addig is be kell érünk azzal, hogy Fueszl Kristóf életét és működését csak 1543-tól, mint biztos kiinduló ponttól vegyük figyelembe. Föltételezhetjük, hogy működése ideje alatt más éremvéső nem szerepelt hasonló hatáskörrel, amit támogat az a körülmény is, hogy nyomban halála után kinevezték utódját, viszont vele egyidőben nincs említés más éremvésőről, még alacsonyabb helyzetben sem. Ennek figyelembe vétele azért szükséges, mert így az ő ideje alatt készült körmőci érmek készítőjének keresése lényegesen könnyebbé válik, természetesen a stílusjegyzést is vizsgálva.

Úgy látszik, hogy tekintélyes szerepet töltött be a városi életben is, mert 1546-ban mint szenátor, 1559-ben pedig már mint első szenátor tűnik föl a neve.⁵² Látható tehát már ebből is az a jelentős változás, mely a Ferdinánd korát megelőző időszak éremvésői és az azután következők helyzete között beállott. Míg addig ugyanis a pénzverde műhelyében idegenből bevándorolt művészeket találunk, most Körmőcön letelepedett törzsökös, bár idegen nevű családok tagjai kezében dolgozik a véső. Igazolja ezt a Fueszl esete, kinek szenátorrá választása bizonyára nem következett volna be, ha csak egyszerű bevándorolt mesterlegény lett volna, mert ez az előkelő városi tisztesség mindig a város legtekintélyesebb polgárait illette meg, különösen a német mintájú városok tanácsában, mint amilyen Körmőc is volt. Ennek messzemenő jelentőségét pedig az érmek stílusának egységes fejlődése tekintetében felesleges részletezni. A vá-

rosi polgárok bizalmát méltán megérdemelte, mert 1553-ban a király is beleegyezik abba, hogy rendes fizetése mellé élethossziglan még külön évi 100 magyar forintot kapjon.⁵² Mint éremvész is derekas munkát végzett tehát. Az 1553. évi egész, fél és negyed tallérok bélyegeinek kivitele az ő nevéhez fűződik, aminek a fizetésemeléssel egyező dátuma arra enged következtetni, hogy a kettő összefüggésben állott egymással.

Bélyegeket készít továbbá a vallásos érmekhez is, de ezekért semmi fizetést nem kap, mint ez 1558-ból ismeretes,⁵³ sőt a bélyegzőket Richter Lukácsnak — későbbi utódjának — és Spaltenkhail Hansnak is kölcsön adja, akik szintén készítettek ilyen érmeket. Ami a bélyegzőket illeti, a Thundl, Fueszl, Richter, Lukács s Spaltenkhail közti vitából nyilvánvalóvá lett, hogy ő az ezüst érmekhez készített csak bélyegzőket, kivéve a vitás esetet. 19 éves munkásság után, 1561-ben következik be halála. Nagy családot — két fiút s öt leányt — hagyott hátra. Címeres sírköve ma is látható a körmöci régi vártemplomban s a címer Gohl leírása szerint⁵⁴ szárnyas sasláb, térdben hajlítva, sisakdíszre pedig növekvő griff. Ugyancsak Gohl említi, hogy nevével hoznak kapcsolatba egy keresztelő kutat is, melyet ő maga készített és ajándékozott volna a templomnak. 1562-ben fordul elő a neve utóljára, de már mint elhunyt éremvészé, akinek helyére egy felsőbb rendelet Richter Lukácsot nevezi ki.

Fueszl Kristóf éremvészői tevékenységét illetőleg a vallásos érmek szolgálhatnak kiindulópontul. Ezek között akad néhány amelyek a rajtuk levő dátum szerint az ő korában készültek és stílusuk is egy kéz munkáját árulja el. Jelzés ugyan nincs rajtuk, de egyik-másiknak az említett inventáriumban való előfordulása a körmöci eredetet mutatja, ahol ezen a téren csak Fueszl és Roll Farkas jöhetnek számításba, akinek a művei külön csoportot alkotnak. Fueszlnek tulajdonítunk többek közt egy érmet, előlapján a forrást fakasztó Mózással, hátlapja pedig a samariai nőt ábrázolja, háttérben egy megerősített várossal (XVII. 9.) s az 1554-es évszámmal. Fiala még egy érmet kapcsol a nevéhez (XVIII) s egyelőre nincs is okunk kétségbevonni itt a Fueszl Kristóf szerzőségét. Érem ugyan nincs is tulajdonképpen, legalább is eddig még nem került elő, de a verőtöve megmaradt s ennek tanúsága szerint a tárgy Krisztus feltámadása

gazdag tájképi előtérrel, míg a hátlapján 9 soros felirat foglal helyet. A bélyegző 1555-ös dátumot mutat.

E két érmen kívül azonban még több oly körmöci eredetű is akad, melyek idő- és stílusbeli egyezés révén szintén a Fueszl művei gyanánt tekinthetők. Ilyen az előlapján Krisztust, mint Isten bárányát ábrázoló négyzetalakú vallásos érem, tájképi részletekkel és tornyos épületekkel, melynek a hátlapján a sírból kiemelkedő Krisztus jelenik meg, körülötte alvó katonákkal (XIX.) és az 1546-os évszámmal. Fiala feltételelesen Thundl nevével hozza összeköttetésbe, pedig az érem Fueszl munkáihoz hasonló vonásokat mutat s időbelileg is inkább megfelel neki, lévén az érem 1551-re datálva. Az indokok, melyeknél fogva ezt az érmet Fueszl művei közé soroljuk ugyanazok, mint amelyeket egy másik éremre is alkalmazhatunk. Ez előlapján a paradicsomi jelenetet adja Adámmal, Évával, közbül pedig az almafa köré csavarodó kígyóval, míg a hátlap Krisztust a keresztfán igen gazdag tájkép keretében ábrázolja. Az előlap is bővelkedik tájképi részletekben. Az érem mindkét oldalán két sorban körben a felirat (XX. 15.). Mindkét érmenek tehát a Fueszl fentebb említett érmeivel közös sajátossága a tájképi részletekben való bővelkedés, de ettől eltekintve, a kidolgozás sajátos volta is igazolja a közös eredetet. Jellemző rajtuk az a részletekbe menő pontosság, mely egyrészt a kút plasztikus ábrázolásában, másrészt a legutóbbi érem minden kis részének és minden egyes alakjának a visszaadásában megnyilvánul. A paradicsomi jelenetet bemutató érem előlapján levő K—B-jelzés a körmöci eredetet teszi kétségtelenné s — ami még ennél is lényegesebb — a két betű tökéletesen egyezik azon K—B-jelzéssel, mely az 1553-i féltallérokra látható, amelyeket pedig Fueszl vésett. Nem valószínű, hogy véletlen egyezésről lenne szó, mert mindkét betűnek még a nagysága is teljesen ugyanaz, már pedig az érmek összehasonlításánál sok esetben döntő jelentőséggel bír az egyes betűk kidolgozásának módja. A jelenet beállításában némi eltérést mutat ugyan a Mózes-érem, de miután itt tömegek ábrázolására kellett törekedni, természetszerűleg a kompozíció is darabosabb, de a Fueszl jellemző aprólékosság a kidolgozásban itt is feltűnik.

A vallásos érmek gazdag sorában bizonyos egyezések alapján még egy továbbit tulajdoníthatunk Fueszlnek. Egyik oldalán a samariai nő már ismert jelenetét adja a kút-

tal, jobbra gazdag építészeti részletekkel, míg a tájképet a kút mögül kinyúló fa ágai pótolják. Másik oldalán a viharzó tengeren hányszor hajót adja az alvó Krisztussal, s a hajóban ülők rémületét drámai érzékkel jeleníti meg az égnek meredő haj, a lebegő ruhák s a tér szűk voltaéhoz képest is meglehetősen élethűséget kifejező ijedt arcok segítségével (XXI.) A Mózes-éremmel való azonossága kétségtelen. Ugyanaz az elbeszélő jelleg dominál mindkettőnél. Jellemző a kút és a körüle levő alakok beállításai. Mindkettőnél más a kompozíció ugyan, de a kút centrális elhelyezése azonos s hasonló a körüle levő alakok mozdulata és testtartása. A kút gyakori ábrázolása nála, amit összevethetünk azzal a hagyománnyal, mely szerint a körmöci templom keresztelőkútja az ő műve lenne. Igaz, hogy T. H. jelzéssel Joachimsthalban is találunk kútábrázolást,⁵⁵ de ezzel az egyezés csak felületes, mert úgy kompozíció, mint kidolgozás más.

A vallásos érmeken kívül néhány egykorú személyi emlékérem is Fueszl Kristófra vall. Ezek verőtöve nem maradt ugyan meg, mint a vallásos érmeké, de a körmöci eredetet eléggé igazolja az a körülmény, hogy mindannyi az akkori időkben Körmöcön működött különféle kamarai tisztviselőjével áll kapcsolatban. Legtipikusabb köztük a Roll Farkas „raithpfenning”-je (XXII. 12.). Ez az érem 1560-ban készült s előlapján a Roll címerét mutatja a már ismeretes félholdábrázolással, a hátlapja pedig cifrázott paizson a „Gott meinige Hoffnung” jelmondatot viseli. A Fueszl jellemző aprólékos és gazdag kidolgozás itt is megtalálható s különben is valószínű, hogy a kamaragróf részére készült érem készítése a hivatásos éremvész, Fueszl feladata volt. Fueszl szerzőségét bizonyítja a betűknek vallásos érmeivel való egyezése.

Stílus és időbeli egyezés alapján a Fueszl művei közé sorolhatjuk Zeller Mátyásnak két érmét is. Zeller Mátyás az egyik érem tanúsága szerint 1549-ben kamarai titkár volt. A Roll-éremmel mutatnak egyezést. Úgy a beosztás, mint a címerek ábrázolási módja, valamint a köriratokat körülvevő apró pontokból álló körök s végül a betűtípusok tekintetében is (XXII., XXIII. 12.).

Végig tekintve az így csoportosított érmek során, könnyen fellelhetjük rajtuk azokat a jellegzetes vonásokat, melyek a Fueszl Kristóf művészi tulajdonságait meghatározzák. Ez megnyilvánul mindenekelőtt a formának

a legapróbb részletekre is kiterjedő gondos kivitelében. Erősíti műveinek ezt a benyomását a szigorú, sokszor kemény plaszticitás, mely különösen vallásos érmei némelyikét, de a személyi érmek közül is a Roll-érmek jellemzi. Szereti a bő tájképi és néha az építészeti részleteket, melyeket olykor naív primitívségben ad vissza. Művészi szempontból a bibliai érmek állanak az első helyen, ami könnyen megérthető, mert a személyi érmek itt még mind csak „raithpfenning”-ek s nem is bírhatnak azzal a művészi jelentőséggel, ami később a portréábrázolás révén jut a személyi érmeknek. Még nem felelnek meg teljesen azoknak a feltételeknek, melyek egy érmek emlékéremmé tesznek, de az ezekkel való kapcsolatuk és hasonló célzatuk következtében idesorolhatjuk őket. Számos más érem maradt még fenn e korból, de ezeket túlzás és erőszakolt magyarázkodások nélkül nem sorolhatjuk Fueszl művei csoportjába. Bizonyos eltérő vonásokat viselnek magukon s így őket csak egy általános összefoglalás keretében tárgyalhatjuk majd.

Fueszl Kristófnak nemcsak tisztességben volt utódja, hanem érmészeti tevékenységének is tovább folytatója, helyesebben mondva fejlesztője volt *Richter Lukács*. Mint már említettük, 1562-ben nyerte kinevezését éremvészői tisztjére,⁵⁶ de már korábban is van tudomásunk róla. 1558-ban már mint „Eisensenkher” tűnik fel abban az okmányban, melynek tanulsága szerint Fueszl a bibliai érmek (Schaupfenning) készítéséhez szolgáló bélyegzőket kölcsönadta neki.⁵⁷ Nem tudjuk azonban, hogy ide mikor nyerte kinevezését. Ebben az időben még alig lehet neki nagyobb jelentőséget tulajdonítani, egyrészt, mert nem tudunk esetet arra, hogy az emlékérmek készítésében az „Eisensenker”-nek szerepe lett volna, másrészt pedig, mivel Fueszl mellett amúgy is csak másodrendű szerep illethette meg. Nem járunk el tehát helytelenül, ha csak 1562-től, azaz kinevezésének pillanatától kezdve beszélünk önálló működéséről. Neve ugyanezen év december 15-éről keltezett Stempelsammlungban eredeti szövegben közölt⁵⁸ instrukcióval kapcsolatban fordult megint elő.

Ez az okmány jó betekintést enged a pénzverés technikai részével foglalkozók munkakörébe.⁵⁹ Felsorolja mindenekelőtt azok neveit, akiknek részére készült maga az instrukció, azután pedig részletesen elmondja, hogy a „Punzen” és más a pénzhez tartozó dolgokat, valamint a betűket, pajzsot, képeket és egyebeket az éremvésznek kell elkészítenie. Ugyan

csak előírja az „Eisensenker”-nek a munkakörét is, majd igyekszik a pénzverés zavar-talan lefolyását biztosítani erre vonatkozó intézkedésekkel. Ezen cél cél elérésére elren-deli, hogy az éremvész betegsége vagy más-irányú akadályoztatása esetén az utóbbi sze-repét az „Eisensenker” vegye át. Állandóan szükséges még két tanítvány (Lehrjungen) is, akik szintén ilyen esetben fokozott tevén-kenységet fejtsenek ki, sőt ha valamely ok-ból előfordulhatna, töltsék be az „Eisensen-ker” munkakörét is. Ilyenkor azonban az éremvész is legyen segítségükre ezen nyilván alacsonyabb fokú munka elvégzésében. A to-vábbiakban már lényegtelenebb intézkedéseket tartalmaznak, melyek szerint a bélyegzőkre vi-gyázni kell s ha valami baj történne velük, azonnal újat kell készíteni.

Egyszóval láthatjuk, hogy a pénzverés művészi részének a kivitele teljesen az érem-vész feladata. Így logikusan lehet arra követ-keztetni, hogy az emlékérmek kivitelében még fokozottabb szerep illette meg, miután ezek kidolgozása még több művészi kvalitást kí-vánt, mint a pénzek kivitele. Az instrukció egyébként, minthogy nevekről beszél és a ne-vek mellett a megfelelő munkakört is jelzi, határozott igazolásul szolgál azon föltevésünk-höz, hogy ezekben az időkben Körmöcön egy-szerre csak egy éremvész működik s így az egyes érmeknek attribuálása tekintetében ebben újabb erősítő támaszt találhatunk. Az „Eisensenker”-re és a tanítványokra azért nem gondolhatunk, mert ezek az instrukció tanúsága szerint csak az éremvész akadályoz-tatása esetén vehetnek részt a munka első-rendű részében, viszont az éremvész csak szo-rult helyzetben foglalkozik a durvább tech-nikai dolgokkal is. A verőtövek előállítás-a azonban nem teljesen az ő feladata, hanem ennek létrejöttében közreműködik az „Eisen-senker” is, amint ez az instrukció végéből kitűnik, hol a netalán megsérült bélyegző-re nézve történt intézkedés. Természetes azon-ban, hogy az utóbbinak a szerepe csak a bé-lyegző anyagának előállítása, valamint más mellékes részletek kidolgozása lehetett, míg a bélyegző tervezését csak az éremvésznek lehet tulajdonítani. Az itt elmondottak mind a pénzverésre vonatkoznak ugyan, de magától értetődik, hogy az emlékérmek kidolgozásá-ban ez a módszer még hatványozottabban ér-vényesülhetett, már csak azok természeténél fogva is,

Továbbfolytatva a Richter Lukács éle-tére vonatkozó adatok ismertetését, tudjuk, hogy 1575-ben 50 forint zsoldot kapott,⁵⁶ te-hát érdemes munkálkodást kellett kifejtenie. Ezután már nem sokat mondhatunk róla. 1579-ben ugyanis öreg kora miatt már nyug-díjazzák, heti egy forint nyugdíjat juttatva részére, mely összeget 1580-ban 1 és fél fo-rintra emelnek.⁵⁷ Ezzel működését is meg-szűntnek tekinthetjük, annál inkább, mert utódja, Elsholtz Joachim, már ebben az évben mint éremvész szerepel. Halála évét nem ismerjük pontosan, de valószínű, hogy a nyolc-vanas éveket nem igen élte túl. Tehát mun-kásságának sem a kezdetét, sem a pontos vé-gét nem ismerjük, azonban 1562 és 1579 mégis olyan zárt időköz határait adják, melyen kívül nagy valószínűség szerint nem hozhatjuk ne-vét kapcsolatba egyetlen éremmel sem.

Művei vizsgálatánál szerencsésebb hely-zetben vagyunk, mint Fueszlénél, miután né-hány érmén a szignatúráját is megtaláljuk L—R formában. Igaz ugyan, hogy Habich⁵⁸ kétségbevonja ezen sziglának Richter Lu-káccsal való azonosítását s inkább Lorenz Ro-senbaum augsburgi éremvész névjelzését látja benne határozott alap nélkül. Az egyik bibliai érem, mely előlapján Ádám és Évával a paradicsomi jelenetet adja, míg hátlapja gazdag architektúra keretében Krisztus szü-letését ábrázolja és 1563-as évszámot visel. (XXV.) Az előtérben levő két oszlop-főn látható az L—R szigla. Habich tévesen indul ki abból, hogy körmöci mester nem ábrázol-hatta oly virtuóz tehetséggel a tájképet, amint ezen az érmen látható. Nem kell felednünk, hogy már Fueszl Kristóf előszeretettel alkal-mazott tájképi részleteket s Richter Lukács csak az ő törekvéseinek volt hű követője és fejlesztője. Ennek sikeres művelése tehát nem egészen a véletlen dolga, mert a kellő előfel-tételeket megtalálhatjuk már a Fueszl művei-ben is. Különben is Habich pontosan össze-foglalja azokat a jellemző tulajdonságokat, melyek a Rosenbaum érmeit kísérni szokták,⁵⁹ mint a miniatürszerű finomság, kívül kettős gyöngykoszorú s belül még egy rendszerint két vonalba foglalva, azonkívül néha még arabeszk díszítések is. A betűk vésése is teljes pontossággal történik nála. Ezek közül az ara-beszket egyáltalán nem találjuk a vitás ér-men, a gyöngy-, illetve pontsor ugyan előfor-dul, de nem a jelzett formában, végül pedig a betűk pontossága ellen is lehet kifogást emelni. Habich összeállítása ugyan főként a

személyi érdemekre vonatkozik, de természetesen hasonló vonások kell, hogy jellemezzék a vallásos érdemeket is. A nehézség Habich szempontjából abban van, hogy az általa Rosenbaumnak tulajdonított érdemek sorában egy Krisztus-érmen kívül egyetlen vallásos tárgyú érme sincs, tehát ez a körülmény sem jelent sokat a Rosenbaum javára.

Másik, már helytállóbb bizonyíték Rosenbaum körmőci kapcsolata. Ezt pedig ő a föntemlített Krisztus-éremre alapítja, melyhez hasonló a körmőci verőtövek bélyegei közt is található. Valószínű, sőt majdnem bizonyos, hogy itt valóban Rosenbaum egyik művének utánzásáról van szó, de ezt a körülményt mégsem lehet talán oly kapcsolat alapjául tekinteni, melynek következménye lenne egy másik esetben — jelenleg a mi érmünk esetében — az illető művész személyes közreműködése. Hatásról beszélhetünk, sőt ezt el is ismerjük, de azt az állítást, hogy Rosenbaum küldte volna ezen érme bélyegzőjét Körömre, nem fogadhatjuk el, mert ennek igazolása nagyon is ingatag. Az időbeli egyezés ugyan némileg fennállana, de ez is eléggé kétséges. Rosenbaumról ugyanis csak annyit tudunk, hogy 1563-ban, tehát ezen érme keletkezése idejében még működött, de a nevéhez fűződő korábbi dátumok alapján már eléggé előrehaladt korban lehetett. Richtert pedig, mint ismeretes, alig egy évvel korábban nevezték ki, tehát még alkalma sem lehetett nagyon az idegen művészek és Köröm közötti kapcsolatok létrehozására. Végül pedig ki kell térnünk a szigla formájának kérdésére is, mint ez esetben nem egészen jelentéktelen körülményre. A Rosenbaum érmein ugyanis az a L—R. szigla sajátos összefonódásában jelenik meg, sőt ennek formulázásában időbelileg határozott fejlődést vehetünk észre. A lényeg az, hogy mindig összekapcsolva találjuk a két betűt, ezt az esetet kivéve, tehát ez is csak ellene mond Rosenbaum szerzőségének. Mindezt pedig összegezve, megállapodhatunk abban, hogy miután az érme verőtöve amúgy is a körmőci verőtövekkel együtt került Bécsbe, ez az érme körmőci munka, melynek készítője, bárha Rosenbaum hatását árulja is el, nem más, mint Richter Lukács.

Ennek az érmenek a kompozíciója és kidolgozása feltűnő hasonlatot mutat egy gemmával, melyet a bécsi Kunst-Hist. Museumban őriznek. Épp ezen egyezés kapcsán, különösen a gemmán látható királyok imádása miatt, Eichler⁶¹ ezt is a Richter Lukács művének

tartja, az egész stílust különben Flötner Pétertől vezetve le. Nem tartozván tárgyunkhoz, e kérdés bővebb tárgyalását mellőzzük, csak annyit jegyzünk meg, hogy a hatás vizsgálásánál Flötner helyett helyesebb Rosenbaum mellett maradni, s ha a gemma nem is a Richter műve, de az általa szignált érme hatása nyilvánvaló lévén, művészi jelentőségét ez nem kis mértékben emeli.

Még egy vallásos érmet ismerünk (XXVI. 14.), melyet a rajta levő L-R jelzés révén a Richter Lukács nevével összekapcsolhatunk. Előlapja Krisztus születését, hátlapja a királyok imádását tünteti fel, mindkettőn a bethlehemi csillaggal. Igaz ugyan, hogy a jelzés inkább megfelel a Rosenbaum sziglájának, azonban a kidolgozás az előbbi érmmel sokban rokon. Különösen a hátlap architektúrai háttere mutat Richterre. De az egésznek lesímított stílusa, betűknek inkább lapos és szétomló, mint a Rosenbaumnál megszokott éles jellege a körmőci érdemekkel egyezik meg. A szigla összevont formáját egyébként indokolja a rendelkezésre álló terület szűk volta s a formát Richter könnyen eltanulhatta Rosenbaumtól.

A stíusegyezések alapján még további két érmet tulajdoníthatunk Richter Lukácsnak. Az egyik előlapján Krisztust mutatja be egy fa alatt három apostollal, míg a háttérben egy város képe látható; a hátlap háttérben szintén egy város jelenik meg (XXVII.). Kétségtelenül a Richter műve. Elég egy pillantást vetni a faábrázolásra, valamint az egyes alakok beállítására. A betűk jellege is tökéletesen egyezik a mester biztos érmeivel.

A másik érme a Fueszl K-B jelzett érmehez hasonló előlappal bír, míg a hátapon a megfeszített Krisztus képe katonák és hívők közt látható. 1566-os évszám (XXVIII.). Fueszl hatása kétségtelen, de ismeretes, hogy az egyezés igazolja a körmőci eredetet, viszont a készítő nem lehet más, mint Richter, már az időbeli egyezés miatt is. Ez az érme különben a tárgya révén összekötő kapcsot alkot a vallásos és személyi érdemek közt. Ismerünk ugyanis egy személyi emlékérmét (XXIX. 11.) a Munch Márton nevével hasonló kivitelben. Munch Márton pozsonyi sókamaratiszt, majd Hopfpenningmeister, végül pedig pénzverdei könyvvivő volt. Csak annyit tudunk róla, hogy 1589-ben halt meg Bécsben, ⁶² tehát ennek az érmenek korábban kellett keletkeznie, még magyarországi tartózkodása alatt. Előlapján

cimer, hátlapján pedig a már sokat szerepelt paradicsomi jelenet foglal helyet. Még a kompozíció is megegyezik a Fueszl művével, de természetesen nem készíthette ő, hanem csak utódja. A cimer kidolgozása mindenben egyezik a később vagy korábban Körmöcön készült érmeken látható címerekkel. A paradicsomi jelenet nem hű másolata ugyan a Fueszl-éremnek, de a minta föltétlenül az volt. Mivel a mintául szolgáló érem körmöci eredetét a K-B által igazolni tudjuk, e jelenet különféle variánsait is körmöci munkának tekinthetjük.

Lehet, hogy a Strasser Farkas kamaratiszt „raithpfenning”-jét is Richter készítette (XXX.), de az egész darab sablónos formája és művészi jelentéktelensége következtében nem érdemel bővebb figyelmet. Sokkal bonyolultabb a Gienger-érmek⁶³ eredetére fényt vetni.

A Stempelsammlung mindhármát körmöci munkának veszi s mesteréül Richtert nevezi meg, de ez így nem egészen hihető, sőt első tekintetre mindenik Körmöctől elütő jelleget mutat, azonban Gienger Jakab érmének bélyegzője az 1763-i inventáriumban szerepel, tehát itteni keletkezése ezzel bizonyítékot nyer. A Gienger-család ezidőben nevezetes szerepet játszott s a mi érmünk a család egyik tagját, Gienger Jakab kamaratanácsost ábrázolja feleségével Salabergi Kolbeckin Borbálával (XXXI. 18.). Ezenkívül van még egy kisebb érem, csak a felesége képével. Még két Gienger-éremről van tudomásunk, Gienger Frigyes nevével, de ezek későbbiek. A Gienger György érmei pedig idegen kézre vallanak s valószínűleg mindkettő halli munka. A Gienger Jakab érme előlapján az ő arcképének kivitele teljesen megegyezik az utóbbi érmek technikájával, sőt — bár két különböző személyről van szó — még az arctípusok is hasonlóságot árulnak el. A hátapon levő női arc azonban eltérő vonásokat mutat. Az előbbi két érem női alakja az előlap képével megegyező, darabosabb kidolgozásban adja a nagy felületre elhelyezett alakot, addig a Gienger Borbála mintázása kissé merev formában és gazdagabb dekorációval jelenik meg s beállítás és kivitele is sokkal kisebb méreteket árul el. Valószínű, hogy Richter, mint a készítő mester, — némi igazításokkal — egyszerűen átvette a

már meglevő Gienger-érmek mintáját, míg a hátlap tervezéséhez már egyéni vonásokat vegyített. Az idegen hatás és idegen minta követése elkerülhetetlen volt, miután ez az első körmöci személyi emlékérem, mely az illető személy portréját is adja. A mester csak Richter Lukács lehetett, mert az egész kidolgozás akkora tudást és technikai készséget árul el, amilyennel csak a nagy gyakorlattal rendelkező éremvész bírhatott s ilyen ebben ez időben — az érem az 1568-as dátumot viseli — csak ő volt. A Gienger Jakab nejének kis érme az előlapon azonos arctípust ad, míg a hátapon ötsoros felirat s 1571-es évszám olvasható (XXXII. 17.).

Ezzel körülbelül ki is merítettük volna a Richter Lukáccsal kapcsolatba hozható érmek sorozatát. Legfeljebb a Rudolf koronázására vert érmek kivitelében lehetne némi szerepére gondolni, de valószínűbb, hogy ezek mintáját valamelyik udvari medailleur készítette s ez jutott el mindenfelé, miután a magyar, cseh királyi és német-római császári koronázásra szóló érmek minden alkalommal és minden koronázásnál teljesen egyező vonásokat mutatnak, csak a felirat szolgál megkülönböztetés gyanánt.

Richter Lukács és általa a körmöci éremművészet határozott fejlődést mutat a Fueszl műveihez képest. Észlelhetjük ezt mindjárt a vallásos érmeknél, ahol nemcsak a gyakorlottabb technikai kivitel mutat erre, hanem az egész kompozíció, valamint az a jellemvonás is, hogy a tájképi ábrázolás mellett mindinkább előtérbe nyomul az architektúra. Építészeti részletekkel a térhatást jobban lehet érzékeltetni és szemléltetni, mert az oszlopok, ívek stb. hatásosabb eszközök perspektíva és térlátszat ellérésére, mint a fák és egyéb természeti elemek. Utalhatunk arra, hogy műveiben a Fueszl örökségén kívül felismerhetjük a Rosenbaum hatását is, mely jelenti egyúttal a fejlett augsburgi éremművészetnek Körmöccel való kapcsolatát, ami az itt már megindult fejlődésnek jelentős lökést adott. Richter műveinek másik csoportja, a személyi érmek is hasonló fejlődést árulnak el. Még nála is megtalálhatjuk a „raithpfenning”-ek sablonos vonásait, sőt ezek vele sem tűnnek el. De a Gienger-érmen már jelentkezik az új irány is, még pedig idegen hatás gyanánt, ami az első kísérletnél nem is lehetett más-kép. A hatás eredetét vizsgálva egész Flötner Péterig jutunk, akinek arctípusai hasonló jelleget tükröznek, de a közvetlen hatás Ro-

senbaum. Mindez a későbbi fejlődés szempontjából igen lényeges.

Ugyanebben az időben az éremvéső mellett mások is dolgoztak s annak munkáját mintegy megkönnyítették. Mivel szerepük az emlékérmek kivitelében jelentéktelen volt, csak röviden vesszünk róluk tudomást, a rendelkezésre álló adatok alapján. Így ismerjük 1551-ből *Leyner Valentin* nevét, de neki az érme készítésében hihetetlenül semmi szerepe sem volt, miután csak mint „Wardein” van említve.⁶⁴ 1565-ben városi írnok lesz s ezért az előbbi tisztjétől felmentik.⁶⁵ Mindez inkább cáfoló, mint igazoló adat éremvésői minőségét illetően. Biztosabb talajon mozgunk a többinél, amilyen *Richter Valentin*, akinek a neve csak az 1562-i instrukcióból ismeretes, ekkor is csak mint tanonc szerepel. Valamivel többet tudunk *Spaltenkhail Hans*-ról, aki 1562-ben már „Eisensenkher” és az éremvéső képviselője. 1564-ben 104 forint fizetést kap, de 1575-ben már helyettesítik,⁶⁶ mert Besztercebányára megy. 1599 előtt kellett meghalnia, mert ekkor a körmöci levéltár egyik aktájában⁶⁷ már hagyatékáról van szó. *Richter Simon*-ról és *Tober Georg*-ról csak annyit tudunk, hogy az előbbi 1575-ben nevezték ki,⁶⁸ az utóbbi pedig 1580-ból szerepel, mint éremvéső és „Eisensenker”.⁶⁹ Több figyelmet érdemel Eyszkher Ábrahám, bár érmmel nem tudjuk nevét kapcsolni és Elsholtz Joachim, akinek működését a szigljával ellátott érme igazolják s kit Richter Lukács utódjának is tekinthetünk.

Eyszkher Ábrahám az egykorú feljegyzések, mint főéremvésőt tüntetik fel. 1562-ben, az ismeretes instrukcióban szerepel már, 1575-ben *Spaltenkhail* helyére jön, mint „Eisensenker”, végül pedig 1580-ban főéremvéső⁷⁰ lesz. Nincs azonban egyetlen érme sem, mely akár névjelzést viselne, akár pedig más vonatkozásánál fogva neki tulajdonítható lenne. Egyébként is tudjuk, hogy ugyanezen idő óta szerepel Elsholtz Joachim is, akinek működése az emlékérmek terén is határozottan megállapítható. Ezek alapján a többi érme is inkább vele kapcsolható össze, míg Eyszkher működése talán inkább a pénzverésben és az ezzel összefüggő technikai műveletekben merülhetett ki. Egyetlen zavaró körülmény főéremvésői mivolta, de mivel Elsholtzot is épp ekkor nevezik ki s az ő munkássága szigljái révén igazolva van, úgy látszik, itt a főéremvésői cím csak hosszú munkásságának elismerése volt.

Elsholtz Joachim tovább fejleszti a Richter Lukács törekvéseit az emlékérmek

művészetében. 1579-ben tűnik fel először a neve, amikor kíséretül lesz heti egy forint fizetéssel,⁷¹ kinevezése nyilvánvalóan összefügg a Richter Lukács nyugdíjaztatásával, ami ugyancsak ebben az évben történt. 1580-ban már mint éremvéső szerepel, de nem sokáig működik Körmöcön, mert 1588-ban Selmecre kerül. Távozásának legfontosabb oka az volt, hogy Dávid Hag főkamagróf meguntván a körmöciekkel az állandó vitát a hengeres pénzverőgép berendezése miatt, ami Tirolban már régebben megvolt, ezt Selmecen állította fel s úgy látszik itt, mint arra alkalmas egyén nyert alkalmazást Elsholtz is. 1602-ben azonban visszatértek a régi eljáráshoz „míg a viszonyok javulni fognak”.⁷² Ugyanekkor Elsholtzot is megint Körmöcön találjuk, mert a Sock Mihállyal való küzdelmét tárgyaló akta már úgy említi, mint „Eysenschneider bey der Cammer und Münzwesen zu Kremnitz”.⁷³ Ennek magyarázata pedig az, hogy Elsholtz panaszt tett Sock Mihály főéremvésői kinevezése ellen, azzal indokolván panaszát, hogy ő már régebben Körmöcön működött s mindent elsajátítva, nem érdemli meg ezt a mellőzést. A kérdés eldöntése úgy látszott legcélszerűbbnek, ha Elsholtz és Sock Mihály között próbatállerverést rendelnek el. Ez meg is történt, de a versenyben Elsholtz maradt a vesztes, mert az akta tanúsága szerint Sock messze felülmulta őt. Azonban Elsholtz régebbi munkásságára való tekintettel Mátyás főherceg évi 20 forinttal több fizetést engedélyezett részére, aminek jelentősége abban rejlik, hogy Sock kerülve most a pénzverő élére, Elsholtz működését, különösen az emlékérmek előállítására terén megszüntetnek tekinthetjük.

Ezirányú munkásságának tanujelét két érme, illetve azoknak a fentmaradt verőtüve őrzi. Az egyik Rudolf királynak érme 1595-ből (XXXIII.). Valamelyik török harc emlékére készülhetett, mert a hátlap kilencsoros felirata a török ellen küzdő katonákat dicséri. A másik egy vallásos érme, előlapján Szűz Máriával és Gábor arkangyallal, hátlapján pedig egy angyal Jézus születését adja hírül. (XXXIV.) Az érme 1588-ból való. Az utóbbi érme I.E szigljával van jelölve, ami Elsholtz nevének teljesen megfelelő és időbelileg is egyezik.

E két érmen kívül a személyi emlékérmek sorában is találunk olyat, melyek Elsholtz nevével kapcsolhatók össze. Ilyen első sorban Hohenberger Dávid selmeci bányatiszt 1588-ra datált érme (XXXV. 16.). Egy-

oldalú érem, de ismerünk kétoldalú Hohenberger-érmet is, hátlapján azonban már címerábrázolással. Ez azonban egészen eltérő vonásokat mutat s nem is egy kéz műve, egyébként később lesz róla még szó. 1588 előtt nem is lehet címerről beszélni Hohenbergerrel kapcsolatban, mert a Nemzeti Múzeum címeres levelének tanúsága szerint ekkor kapnak Hohenbergerék címet s erősítik meg régi nemességüket.⁷³ Hohenberger Judithnak 1590-ből származó emlékérmén nincs portréábrázolás, csak címer díszíti (XXXVI.). Ez utóbbit annál is inkább Elsholtznak tulajdoníthatjuk, mert mint ismeretes, ezidőben Selmecen dolgozott. Különben is ép e korból feltűnően sok selmeci vonatkozású személyi érem ismeretes, ami könnyen magyarázatot találhat Elsholtz ottani munkásságában. Ilyen érmek a Gienger Frigyes bányamester és Reutter Ulrik bányatiszt egyik érme XXXVIII. 19.), majd még mások is, de határozottan csak a Gienger-érmet tarthatjuk Elsholtz művének.

A Gienger-érem (XXXVII.) 1592-ből való s a Richter Lukács műveinek tárgyalásánál említett Gienger-érmektől teljesen elütő vonásokkal bír. Míg azok arcképet is adnak, ez csak címet, viszont a címer kidolgozása egyezik a Hohenberger-érmekkel. Ennek az öt éremnek az összevetése egy mester kezére vezet. Elsősorban Elsholtzra kell gondolnunk, már a kronológiai egyezés miatt is s erre az eredményre vezet az összevetés szignált műveivel is. A Rudolf-érem is azt mutatja, hogy az arckép-ábrázolás nem volt idegen tőle. Az arckép-ábrázolás egyébként még igen ritka ekkor a körmöci érmenél. Csak természetes, hogyha mégis találkozunk vele, az csak az arra leghivatottabb egyén, az éremvéső kezétől származik. Elsholtz művei közül csak a Hohenberger-érmen találunk arcképet, a többin úgy az elő-, mint a hátlapot címerek töltik ki. Ezek kivitele egyező vonásokat árul el, úgy az elhelyezés és díszítés szempontjából, valamint azon sajátos jellegüknél fogva is, hogy a címer alsó része mindenütt áttöri a körirat betűsorát. E címerábrázolási mód eredetét különben a korbéli és a régebbi német személyi érmekben találjuk meg. Az említett öt érmén épúgy, mint az Elsholtz vallásos érmén az egyforma élesen véssett és szabályosan elhelyezett betűtípusok is egyezők.

Mindegyikben megtaláljuk továbbá a körmöci érmekre jellemző sajátos növényi elemekből alkotott és koszorúhoz hasonló ke-

retelést, mely a későbbi érmeiken még általánosabb, mondhatni mindenkor jellemző lesz. Vallásos érmeikenél eddig is találkozhattunk már vele. Az Elsholtz művei közül ebben a tekintetben különösen a Gienger-érem jellemző. Bizonyos mértékig előfordul Elsholtz szignált vallásos érmén is, bár nem egészen azonos formában. Elsholtz szerzősége mellett szól végül az a körülmény, hogy Selmecen ekkor ismertebb nevű éremvéső működéséről nem is tudunk. Minden valószínűség szerint Elsholtz munkája az Egger György körmöci pénzbevéltő érme 1583-ból. Az érem megmintázásra hasonló az Elsholtz többi személyi érmeivel, azonkívül tudjuk, hogy ő ezidőben még Körmöcön dolgozott.

Elsholtznál a régi formák és hagyományok iránti ragaszkodást vehetjük észre. Nem igyekszik új utakat törni, hanem megelégszik a már eddig szokásos formákkal, melyek a német reneszánsz-érmek stílusából indulnak ki. Egyetlen tér van, ahol a megindult folyamatot továbbfejleszti, ez pedig az arcképábrázolás. Itt sem egészen egyéni felfogása jut kifejezésre, mert művét idegen érmekkel vetve össze, különösen a Deschler Joachim éremvéső arcképábrázolásai mutatnak sok hasonlóságot a Hohenberger-érem típusával. Deschlernek különben is nagy volt a hatása, több tanítványa ismeretes, kik hasonló szellemben dolgoztak és úgy látszik, ez a hatás nem kerülte el Elsholtzt sem, akinek módjában állhatott Deschler műveit ismerni, ezek nagy számánál fogva. A portréábrázolás előnyomulása azonban mindenképpen lényeges a továbbfejlődés szempontjából.

*

Külön összefoglalás keretében említést kell tennünk azon érmekről, melyeket nem sikerült egyik mesterrel sem kapcsolatba hozni. Legnagyobb számmal ezen a téren a vallásos érmek szerepelnek. Kétségtelen, hogy ezeknél a meglevő formák utánzása következtében az egyéni jellemvonások megállapítása a legnehezebb. Általában arra a meggyőződésre juthatunk, hogy ezek készítése modern hasonlattal élve, a gyáriás uniformizálással történt. Ép az a körülmény, hogy névjelzés csak a legritkább esetben látható rajtuk, mutatja, hogy nem külön műdarabok gyanánt, hanem tömegesen készültek. Céljukat és rendeltetésüket elárulja a széleiken gyakran fellelhető fülek nyoma, ami megint csak azt iga-

zolja, hogy közszükségleti cikkek voltak. Ez természetesen általánosságban a művészi kivitel rovására ment s tényleg találunk számos egészen primitív darabot is köztük, de ez nem zárja ki, hogy művészileg sikerültebb példányok is ne készültek volna, amint ilyeneket tényleg találunk is köztük.

Az ilyen irányú érmeknek ez a kor — a XVI. sz. második fele — volt az igazi virágkora. Ha körmöci vonatkozású érem nem is maradt fenn aránylag nagy számmal, fennmaradtak ezen érmek verőtövei s ezek is eléggé igazolják ezek nagy elterjedtségét. A Stempelsammlungban felsorolt verőtövek legnagyobb része ebből a korból tényleg ilyen természetű, de a már fentebb említett indoknál fogva csak létezésüket konstatálhatjuk, anélkül, hogy minden esetben a művész kezére tudnánk utalni. Legtöbbször ez nem is lényeges, mert egyrésztük nem is annyira művészi, mint inkább kultúrtörténeti jelentőségüknek fogva fontos, amennyiben gazdag bepillantást engednek az akkori kor vallásos életére és gondolkodására. Az ilyen érmek nagy számából ezúttal két példát ragadunk ki. Egyik egy husvétii tallér, mely mindkét lapján Sámson tetteit örökíti meg, s a XVI. sz. közepén keletkezett (XLIV). A másik előlapján Jónás történetéből vett jelenetet ábrázol, hátlapján pedig Krisztust mutatja be, amint kiszáll a sírból (XIV). Mindkettő verőtöve Bécsben található meg. Az utóbbi a körmöci inventáriumban is szerepel.

Ugyancsak a vallásos érmek körében kell említést tennünk az ú. n. Krisztus-érmekről, melyek szintén ebben a korban kezdenek szerepelni, de nagyobb elterjedést csak a XVII. sz.-ban nyernek. Ilyenek verőtöveit őrzi a bécsi főpénzverőhivatal is, pl. 1554. és 1555-ből (XLV). Lehetséges, hogy ezek Fueszl művei, mert körmöci eredetük az inventáriumban való előfordulásuk folytán megerősítettnek látszik. Körmóc mellett ismeretes, hogy Joachimsthal tűnt ki leginkább a vallásos érmek készítésében. A két bányaváros hatása természetesen kölcsönös volt és a sikerültebb mintákat egyik átvette a másiktól. Fiala továbbmegy s a körmöci érmek egy részét a „joachimsthalai iskola” név alatt foglalja össze.⁷⁴ Azonban mégsem lehet ennyire egyoldalúan ítélni, mert ha a hasonlatosság kétségtelen is, ez nem jelenti még egyik város kizárólagos felsőbbbőségét a másik fölött, hanem csak a kölcsönös kicserélődés természetes folyamatát. Ennek igazolására elég talán megemlíteni, hogy számos határozottan kör-

möci eredetű érem van, melynek kompozícióját olykor viszonylatban joachimsthalai bibliai érméken. Utalhatunk az Ádám és Éva-jelenetre, vagy a samariai nőnek Fueszlől származó ábrázolására.

Ha a készítőik neveit ezen érmeknél nem ismerjük is, minden esetben szerencsésebb helyzetben vagyunk az eredet kérdésének tisztázásánál. Erre ugyanis a körmöci 1763-i inventárium és a jellegzetes A betű a joachimsthalai érmek verőtövein elég támaszt ad. Következtethetünk belőle arra a fontos szerepre is, melyet Körmöcbánya ezen érmek előállításában terén a XVI. sz. második felében elfoglalt.

Hasonlóképpen a személyi érmek sorában is több olyat találunk, melyen sem mesterjelzés nincs, sem egyszerűen stílusuk vizsgálatával nem lehet senkivel azonosítani őket. A legkorábbi ilyen érmek egyike az Angrer János „raithpfenningje”, ki 1537-ben, az érem keletkezésekor fizetómester volt Körmőcön. Kidolgozásában nem egyezik az egykori körmöci érmekkel, illetve azoknál fejlettebb. Lehet, hogy idegen eredetű munka, s ez esetben Alsó-Ausztriára gondolhatunk, mint legvalószínűbb keletkezési helyre (XXXIX). A Rubigál Pál selmeci vámkezelő érme (XL) egészen kezdetleges kivitelű s bár Richter Lukács idejéből való, ennek fejlett műveivel semmi rokonságban sem áll. Talán valamelyik Selmecen működött jelentéktlenebb érmész munkája. A Prock László érmeiről sem mondhatunk sokkal többet (XL), míg a Scheuchensteil Vilmos érme némileg más elbírálás alá esik. Keletkezési ideje is sokkal későbbi — 1580-ból való —, s kidolgozása annyira fejlett, hogy méltán sorakoztathatjuk a már tárgyalt többi személyi érmekhez (XLII). Richter Lukács és Elsholtz Joachim közt ingadozhatunk a készítő nevének kérdésénél, miután az érem sikerült volta a legügyesebb éremvésők kezét tételezi fel, de a szerző eldöntésére a dátum sem ad támpontot, mert 1580 épp a legkritikusabb ebben a tekintetben. Körmöci eredetét a többi hasonló éremmel való egybevetés igazolja; különösen kiemelendő a címerábrázolások egyező volta. Magyar vonatkozásánál fogva fel kell említeni a pozsonyi Kamper Ferenc érmét is, melynek stílusa azonban idegen művész kezére vall.

Ennek a kornak érmeit együttesen vizsgálva, meg lehet állapítani, hogy a vallásos érmek a művészi kvalitást illetően fejlettebb fokot értek el, mint a személyi érmek. Ezekre azonban itt is van egyúttal a kulminálás pontja, mert ezután már csak hanyatlást lát-

hatunk, legalább is az eddigi értelemben vett vallásos érmeknél. Helyüket mindinkább elfoglalják majd különféle barátsági és Krisztus-érmek, mely utóbbiak kezdetleges formájával már találkozunk, végül pedig teljesen elhódítják a tért a híressé vált Szent György-érmek. Ezen korban azonban ezek közül még csak a bibliai érmek szerepelnek. A személyi érmeknél még bizonyos tapogatózás észlelhető.

Majd minden munkánál ki lehet mutatni

az eredeti mintát, ami igazolja, hogy az érmek ezen formája még nem vert elég mély gyökereket. A továbbfejlődés alapjai azonban megvannak és a következő kor éremvésői valóban erre is építenek és így sikerül azután később a termékeny Guet Hansnak a kor színvonalán álló műveket létrehozni. Az előző korhoz viszonyítva, a fejlődés kétségtelenül észlelhető, ami a magyar emlékérmek művészetének életképességét igazolja.

III. Rudolf, II. Mátyás és III. Ferdinánd kora. (1600—1650.)

A XVII. század beköszönése a korszaknak megfelelőleg az emlékérmek stílusában is változást eredményezett. Mivel a nagy művészetek még mindig nem heverhették ki azt a súlyos csapást, amit a török veszedelem okozott s amely csapás — bár nem oly heveny formában, mint az első időkben — de még mindig nyomasztó súllyal nehezedett nemzetünkre, emlékérmek stílusa árulja el leginkább, hogy az uralkodó európai művészi áramlat, gyengébb hajtásban ugyan, de hozzánk is eljutott. Az eddig tárgyalt érmek jórészt még a német reneszánsz-érmekeket jellemző darabos, nyers s az arcábrázolásoknál is túlzott naturalista jelleget árulnak el. Az apróbb részleteket sokszor mellőző, de a nagyobb felületeket kemény vonalak és kontúrok segítségével kitöltő vésési eljárás az érmek benyomását nyugodttá és harmónikusá teszi. Észrevehető ez még a bibliai érmeken is, ahol a genrejelenetek ábrázolásánál is ezzel az eljárással találkozunk. A XVII. századtól kezdve azonban változás áll be minden irányban. A bécsi udvar szolgálatában álló udvari medailleur iskola jótékony hatása észrevehetővé válik. A császárok mindig a legelső művészeket igyekeztek megnyerni és sok kiváló külföldi művészt hívtak udvarukba. Ez természetesen az idegen, főképpen pedig az olasz hatás szerencsés bekapcsolására vezetett. Egyik-másik ezen udvari éremvésők közül közvetve résztvett a körmöci pénzverde munkájában is, amennyiben ideküldött bélyegzőik szolgáltak olykor a verésnél minta gyanánt. Különösen fontos ebből a szempontból Antonio Abondio szerepe⁷⁹, aki mint az olasz hatás legreprezentatívabb és legművészbibb képviselője szerepel. Körmöci tallérmintái, de egyéb művei is döntő befolyást gyakoroltak a körmöci emlékérmek

későbbi fejlődésére. Az ő műveiben már a barokkművészet jelei találhatók meg, mely irányzatnak nálunk valamivel később hű követője lesz Guet Hans.

Az emlékérmek száma növekszik és a mindennapi élet jelenségeivel mind szorosabb kapcsolatba jut. Igaz ugyan, hogy az ú. n. bibliai érmek majdnem teljesen elmaradnak, de a barátsági érmek, különösen pedig a későbbi Szent György-tallérok művészi tekintetben is jelentős kárpótlást nyújtanak helyettük. A személyi érmek is fejlődést mutatnak, sőt igen lényeges változás az előbbi korokkal szemben, hogy a királyok személyével kapcsolatos érmek száma is állandóan gyarapszik, különösen II. és III. Ferdinánd korában. Emellett már egészen speciális célt szolgáló érmeket is találunk, amilyen pl. a körmöci iskolai jutalom-érem vagy a Keviczky-féle érem, amikről később lesz bővebben szó. Az érmek száma a francia és német termeléshez képest nem sok, de művészileg határozott fejlődést mutatnak, illetve az előbbi korszak sokszor sablonos érmeivel szemben több változatosságról tesznek tanúságot.

A XVII. század első felében működő éremvéső mesterek közül a két Sock — *Sock Mihály* és *Sock A.* nevével találkozunk legelőbb. Működésüket együtt kell tárgyalnunk, mert érmeik is hasonlóságot árulnak el. Közvetlen adat nincs ugyan róla, de bizonyos a közeli rokonság is köztük, már csak azért is, mert a Sock-család igen ismeretes ebben az időben Körmöcön, különösen a későbbi Hans Sock révén, akinek a tiszteletére vert éremmel is találkozunk a körmöci személyi érmek sorában.

Sock Mihály a jelentősebb kettejük közül. 1601-ben nyeri kinevezését a főérem-

vésői állásra, különös rátermettsége révén⁷⁶. E kinevezés miatt lesz némi differencia közte és Elsholtz Joachim közt, mely mint ismeretes, az ő győzelmével végződik 1602-ben. 1607-ben házasodik, amely alkalomra, a városbíró jelentése szerint, a városi szenátorok beleegyezésével egy serleget kapott ajándékul⁷⁷. 1613-ban Raab András panaszt emel ellene, hogy az instrukció utasításait nem tartja meg, azonban Socknak sikerült kimentenie magát.⁷⁷ Több biztos adatot nem is tudunk róla, tehát a tények alapján rekonstruálható életrajza elég rövid. Minthogy azonban 1601-ben főéremvésővé nevezik ki, sőt értékét külön is hangsúlyozzák, ebből következtethetünk korábbi szereplésére, tekintve, hogy valami módon be kellett bizonyítania rátermettségét. Valóban van is egy pár korábbi érem, mely a stílus egyezése révén szignált műveivel azonos vonásokat tüntet fel.

Utolsó adatunk róla tehát 1613-ból való. Fiala működésének, végső határát 1615-re teszi, nyilván annak alapján, hogy 1616-ban Hailer Daniel a kinevezett éremvéső. Tény az, hogy épp Körmöcön számos analóg esetet hozhatunk fel annak igazolására, hogy egyidőben csak egy éremvésőmester dolgozik s nem lehetetlen, hogy esetleg valóban Sock is ekkor nyugalomba vonult vagy meghalt, miután 12 év óta viselte a főéremvésői tisztet. Nevével összekapcsolható érmet amúgy sem ismerünk a későbbi korból.

A másik Sockról, Sock A.-ról mindössze annyi tudomásunk van, hogy 1617-ben Csehországban nyer el éremvésői állást, Prágában vagy Kuttenbergben.⁷⁷ Még keresztnevét sem ismerjük, részletesebb tárgyalást is csak azért érdemel, miután névjegyével ellátott érmet is ismerünk tőle. Valószínűleg, mint egészen kezdő működhetett Körmöcön, miután munkája is teljesen a Sock Mihály befolyását árulja el. Valószínűen ő volt tanítómestere már csak a feltételezhető rokonság következtében is.

Sock Mihály műveinek megítélésében segítségünkre van, hogy nevének kezdőbetűit M S formában három érmén is megtaláljuk. Kettő ezek közül emlékérem, a harmadik egy ötdukátos pénzdarab. Sziglája feloldásánál Schönwisner még Michäelen Schalenbergerre hivatkozik, aki nürnbergi éremvéső volt,⁷⁸ de ez nem fogadható el, mivel Schalenberger valamivel később is élt még. Ezenkívül semmi magyar vonatkozása sincs, míg Sock Mihály neve, mint kinevezett fő-

éremvésőé önként adódik. Az egyik mesterjegyével ellátott érem Esztergom visszavételének ünneplésére készült (XLVI. 20.), s előlapján Mátyás főherceget adja lovon ülve, a hátlap pedig a csatatér képét ábrázolja 1601-ből keltezve. A másik érem Mátyást már mint királyt ábrázolja, fején a magyar koronával (XLVII. 22.), aminek ezúttal megvan az a jelentősége, hogy a magyar királyi korona itt szerepelt első alkalommal, magyar emlékérmén. Ezen érem hátlapján Magyarország címerpajzsa kilenc más címertől körülvéve látható. Évszám 1608. Végül a nevével ellátott harmadik érem, az ötdukátos arany (XLVIII. 21.), előlapján Mátyás egész alakját paláستtal, pálcával és országalmával alaktatja föl, míg a hátapon a szokott Madonna-ábrázolás, de a mester felfogásának megfelelőleg átalakítva. Dátuma 1614. Egyéb érmeknek Sock Mihállyal való összehozásában tipikus sajátágánál fogva különösen ez a pénzdarab játszik szerepet.

Már e három érem is, melyek kétségkívül egyező sajátágokat árulnak el egymással is, különösen a király fejének mintázásában és a betűtípusokban igazolja, hogy Sock Mihály tevékenységének jó része kinevezése után következett be. Ez természetesen nem zárja ki korábbi szereplését, sőt kénytelenek is vagyunk föltételezni, de mindenesetre igazolja azt az óvatosságot, melylyel az eddigiek folyamán érmek készítésénél mindig a főéremvéső személyére fektettük a főszólyt.

A Mátyás király koronázása alkalmával készült két érem is (XII—L. 23—24.) a Sock Mihály kezére vall. Magyar vonatkozásuk eléggé igazolva van a magyar koronát viselő király fején kívül az 1608-as évszám, azaz Mátyás magyar királlyá koronázásának dátuma által is. Sock Mihály mellett szól mindenekelőtt az a körülmény, hogy Mátyás koronázására amúgy is készített érmet, sőt azt szigljával is ellátta. Ezen érem a szóbanforgó két éremmel az előlap portréábrázolásában azáltal mutat hasonlóságot, hogy a fej, arc és ruha vésése ugyanazokat a vonatkozásokat mutatja mindháromnál. Igaz, hogy a hátlap mintája az M S-el jelzett érem egyszerű címer mintájával szemben Madonna, illetve egy allegorikus jelenet képét adja, de erre is megvan az analógia az ötdukátos pénzdarab hátlapján látható Madonna-típus ábrázolásában és az öt körülvevő sugárkoszorú formulázásában. A másik érmén látható allegorikus

jelenet s a köriratban foglalt jelmondat Antonio Abondio hatását árulja el, bár a kivitelt egyébként rokon a Sock Mihály Madonna-típusával. Különösen a két nőalak ábrázolási módjában. A feltűnő csupán, hogy miért hiányzik ez esetben a szigla, amit pedig a mester, amint láttuk, gyakran fel szokott tüntetni. Erre is tudunk azonban példát felhozni, mert vannak kisebb értékű pénzdarabok, melyek bár kétségtelenül az ő művei, teljes lévén az egyezés az ötdukátos darabbal, szintén névjelzés nélküliek. Úgy látszik, csak a jelentősebb darabokat látta el névjegyével s a koronázási érmeken is épp a legnagyobb viseli a sziglat.

Sock Mihály korábbi működésének igazolására leginkább a személyi érmek szolgáltatnak alapot, amelyek, bár inkább negatív bizonyítékok, de az elbírálásnál mindenesetre lényegesen latba esnek. A kiindulópont az 1593-ból keltezett Hohenberger-érem (LI. 25.) 1583-as Hohenberger-éremmel már találkoztunk ugyan Elsholtz műveivel kapcsolatban, de e másik érem, dacára a személy azonos voltának, az előbbivel szemben az ábrázolás módját illetően az öregség okozta változáson messze túlmenő eltéréseket tüntet föl. Annak nyersségével szemben finomabb és a vésési technika a részleteket sokkal tökéletesebben érzékelteti. Az arc, ruha és főként a haj mintázásán túl a betűk is azt bizonyítják, hogy bár az ábrázolt személy ugyanaz, a készítő mester nem ugyanaz a személy. Az érem hasonlósága kétségtelen a Henkel Sebestyén selmeci bányatiszt és „Waldburger”⁷⁹ két érmével (LII., LIII. 26.). Egyik 1590-ből datálva, a másik pedig évszám nélkül. A hasonlóság annyira megy, különösen a fej és széles gallér rajzában, hogy első pillanatra szinte ugyanazon arc három változatát látjuk benne. Így e három érem mesterét is kétségtelenül egy vésnőkre vezethetjük vissza, mely háromhoz a kidolgozásnak szintén a részletekbe merülő saját-sága révén egy negyedik érem, a Flesch György körmöci kamaragróf 1609-ből származó érme (LIV. 27.) csatlakozik.¹²⁶ Tagadhatatlan ugyan, hogy az utóbbi fejlettebb technikai kivitelt mutat, de időbeli eltérés is van a főntebb említettek és ezen érem közt, legalább is 15 év, ami a fejlődést kellőleg megmagyarázza. A Sock Mihállyal való kapcsolat vizsgálásánál a legelső feladat a jelzett műveivel való hasonlóság megállapítása. Az élesebb vonások és aprólékos kivitel ezek-

nél is megtalálható, különösen az Esztergom bevételére készült érem előlapján, de az arctípusok is, legalább modorban megegyeznek, amiben utalunk a Mátyás főherceg arcának mintázása mellett az ötdukátos pénzdarabon látható arcformára. Ez utóbbinál, pénzről lévén szó, az egyéni vonások nem jelentkeztek oly feltűnően, mint egy emlékéremnél, mivel a hagyományos forma kötöttséget kíván, de azért így is észlelhető a hasonlóság.

Az érmek fejlett kivitele s ennek a fejlettségnek az Elsholtz érmeit felülmúló volta szintén Sock mellett bizonyít, amennyiben tudjuk róla, hogy a próbaverés alkalmával is felülmulta Elsholtzot s a kinevező okirat külön is említi éremvésői készségét. Különben is, mint főéremvésőnek, neki volt tisztje ezek készítése s okmányilag sem tudunk Körmöcön rajta kívül más éremvéső mestert 1601—15 közt kimutatni. Az a körülmény, hogy egyes ábrázolt személyek selmeci polgárok voltak, nem tekinthető akadálnak az érmek nekiíttelésében, mert az érintkezés megvolt a bányavárosok közt s ő, mint jónevű mester, készíthetett bélyegzőket a hasonló művészi kezet nélkülöző selmeci polgárok részére is.

Teljesen a Sock Mihály modorában dolgozott Sock A., amint ezt legközvetlenebbül a két lóábrázolás összevetéséből látjuk, ahol minden mozdulat azonos beállításban szerepel. Ő aztán el is távozott Körmöcről, de a jelzett művén kívül (LV. 29.), mely előlapján Ferdinánd főherceget adja, a Sock Mihály Mátyás főhercegéhez hasonló kivitelben, a hátlapján 15 soros fölirattal, nem igen készíthetett több érmet Körmöcön, legalább is emlékérmét nem. Minden egyéni vonást nélkülöző s inkább a híven másoló tanítványt eláruló érem művészi jelentőségét e körülmény tetemesen csökkenti.

Sock Mihálynak a Stempelsammlung egy vallásos érmet is tulajdonít, az előlapon Krisztus képével, de semmi határozott támasz nincs erre, talán mindössze csak a Krisztus fejének a személyi érmeken látható arctípusokkal való hasonlósága. A hátlap verőtove nincs is meg, bár ugyancsak a Stempelsammlung utal több hasonló előlapú, de különféle hátlappal bíró éremre,⁸⁰ azonban ezek mesterét már Abondióban látja. Ez utóbbi attribúálás nagyon kétes, de általában annyira nincs az egésznél biztos kiinduló pont, hogy egyelőre nem tehetünk mást, mint nyílt kérdésnek hagyva a dolgot, a kérdés felvetésével és az

érem pusztá említésével beérjük. Megjegyzendő azonban, hogy a Krisztus ábrázolásának ez a módja később a Guet Hans érmein lesz igen gyakori s ez a körülmény, ha egyebet nem is, de az érem körmöci eredetét legalább némileg támogatni látszik.

Sock Mihálynak művészi jelentőségét a magyar emlékérem művészi fejlődésében a tárgyalt számos munkája pontosan kijelöli. Ő képviseli az átmenetet, a XVI. század szokott éremmintáinak még gyakori alkalmazásával a XVII. század új stílusáramlatába. Még a hátlap sok esetben ugyanaz a címerminta, amit az eddigiekben megszoktunk, de új elemek is vegyülnek már, allegorikus jelek, kétségtelenül mutatva az udvari medailleur iskola, főként Abondio és Valentin Maler hatását. Egészen más a helyzet az előlapok képeinél. Míg ugyanis eddig úgyszólván csak elvétve találkoztunk az érmeken arcképpel, nála már hatalmas lépéssel halad előre a fejlődés, amennyiben a Flesch György érmét kivéve, mindenik érme portréábrázolást visel. Ezeknél is kimutatható azonban az idegen hatás, sőt több esetben utalni tudunk az illető művész nevére is, akinek befolyását ezen érme elárulják. A Mátyás arcképével ellátott érme az arctípusban Abondionak érmére mennek vissza, mely Mátyást magyar koronával adja. A német érmészetre is nagy hatást gyakorló olasz művészek körmöci vonatkozásai nem maradhattak hatás nélkül a magyar érmekekre. A személyi érme pedig, mint a Henkel- és Hohenberger-portrék, a Valentin Maler hasontárgyú műveinek kétségtelen hatását mutatják, anélkül, hogy a megminta-zásnak valóságkereső realizmusában a mintaképet elérnék. Azonban az ábrázolási típus ugyanaz, s a kölcsönzés kétségtelen. Az Esztergom bevételének emlékére készült érem gazdag tájrészletei és perspektívikus törekvései az emlékérmek haladását és fejlettségét legjobban igazolják. Kitűnő megfigyelései leste el a művész az ábrázolt lozardulat.

Sockékkal szemben idegen származású mester *Hailer Dániel*, akinek körmöci munkásságát két érem bizonyítja. Munkásságára Gohl Ödön próbált világot vetni,⁸¹ de nem ismerhette akkor még a később megjelent Stempelsammlung oklevéli adatait Hailer életére vonatkozólag s így kronológiai ellenmondásokba keveredik. Közlései ép ezért kiegészítésre, illetve helyesbítésre szorulnak.

Hailer Dániel augsburgi eredetű, de az éremverés mellett mint ötvös, sőt rézmetsző is jelentős szerepet játszott.⁸² Augsburgi származása s ottani fejlődése igen jelentős a mi szempontunkból is, mert ebben az időben az emlékérmek készítése terén Németországban Nürnberg mellett ép Augsburg vitte a főszerepet. E kiváló iskola közvetlen kapcsolata Körmöccel Hailer Dániel révén döntő jelentőségű lesz a körmöci érme művészetében.

A Hailer névvel legkorábban Hayler formában 1609-ben találkozunk, amikor is az apa ajánlja a fiát, hogy Körmöcre, vagy valamelyik más bányavárosba nevezze ki éremvésővé, miután atyja révén ezen a téren amúgy is nagy gyakorlattal rendelkezik.⁸³ Szóval az az eset ismétlődik meg, hogy a fiú apja mesterségét folytatja, ami akkor igen gyakori eset volt. Hozzánk közvetlenül azonban Peller Wolf „Kupferleger” ajánlása révén kerül 1615-ben,⁸⁴ s még ugyanezen évben próbaverést tartanak közte és Büttner Ananias közt, a főéremvésői állás elnyeréséért.⁸⁵ Ennek kimeneteléről nincs értesülésünk ugyan, de amint a következmények mutatják, Hailer Dániel kerülhetett felül, mert míg róla ezután is van adatunk, addig Büttner Ananiasról nincs további tudomásunk és egyetlen munkáját sem ismerjük. Hailernek, mint ötvösnek, korábbi szereplését azon hátrahagyott rézmetszetei mutatják, melyek ötvösök számára szóló mintákat tartalmaznak. Cím lapja szerint a gyűjtemény 1604-ben keletkezett Augsburgban, tehát eszerint is az apja által történt ajánlás idején valóban megvolt a megfelelő tudása és gyakorlata mesterségében. A metszetei sokoldalúságát mutatják, mert az éremverés és ötvösség mellett rézmetsző tehetségéről is bizonyosságot tesznek.

1618-ban megházasodik, amihez a tanács is külön pénzajándékkal járul hozzá s Thindl Évát veszi feleségül.⁸⁶ Két alkalommal van még tudomásunk Haileréről s mindkét adat 1619-ből, tehát a következő évből való. Feleségéről ugyanis Augsburgban egy születési bizonyítványt (Geburtsbrief) követelnek, amelynek elnyeréséért Hoffmann János és Thindl Péter (feleségének az apja) járnak közbe, miután Hailert Augsburgból nagyon sürgetik.⁸⁷ Ezt azonban július 5-én, azaz az okmány keletkezési idején nem tudják még megszerezni, mert mint értesülünk, e bányavárosban nem szoktak nőkre vonatkozólag ilyet kiadni, legfeljebb csak annyit, hogy tör-

vényes szülőktől származik. Ismételt sürgetésre azonban július 19-én mégis sikerül megszerezni a kívánt okiratot, legalább is a Geburtschein kifejezés erre enged következtetni.⁸⁵ További adataink ugyan hiányoznak róla jelenleg, a Stempelsammlung szerint azonban halálának 1530 előtt kellett bekövetkeznie. Ezt a feltevést egy következtetés segítségével megtoldjuk azzal, hogy halálát még korábbra, azaz 1628 február 2-a előttre tesszük. Ugyanis az ifj. Fueszl Kristóf ekkor veszi feleségül Thindl Évát,⁸⁶ aki pedig korábban a Hailer felesége volt, amint ismeretes. Ez a házasság pedig csak az esetben jöhetett létre, ha Hailer, az előbbi férj már nem volt az élők sorában. A Stempelsammlungban közölt dátummeghatározás tehát kissé messzemenőbb, mint ahogy erre a források segítségével utalni tudunk. 1528 február 2-a a halálozási dátum megállapításakor mindenestre „terminus ante quem” gyanánt tekinthető.

Névjegyével ellátott érmet egyet ismerünk, a Muschinger-érmet (LVI. 28.), de Gohl ezenkívül a stílushasonlóság alapján neki tulajdonítja még Bethlen Gábor, Losy Imre és Telegdi János emlékérmét is. Tekintve azonban, hogy az utóbbi 1643-ban, míg a Losy-érem 1637—42 közt keletkezett, e kettő a Hailer Dániel nevével nem kapcsolható össze, dacára a Losy-érmen található D H szíglának, miután Hailer működésének végső határát 1628-ra kell tennünk. Kétségtelen azonban a stílus rokonsága ezen érmeke, valamint a Bethlen Gábor-érme közt, azonban mégis más megoldáshoz kell folyamodnunk ezen érmeke meghatározása kérdésében.

A Stempelsammlung megjelenése után ugyanis az oklevelek anyagpublikálásánál kiderült, hogy később is működött Körmöcön egy ifj. Hailer Dániel, még pedig minden valószínűség szerint az előbbinek a fia. Két ok támogatja, illetve teszi majdnem bizonyossá ezt a feltevésünket. Egyrészt az ifj. Hailer közvetlenül az idősebb Hailer Dániel után tűnik fel a körmöci pénzverdében, másrészt pedig 1583-ban leteszi a polgári esküt,⁸⁷ ami az idegen város polgára gyanánt hozzánk vándorolt éremvész fiától érthető cselekedet. Ez a tette különben amellet is szolgálhat némi bizonyítékkal, hogy az apa ekkor már valóban nem volt életben, mert ez esetben talán mégis inkább neki kellett volna ezt megtennie. Az ifj. Hailert 1636-ban nevezik ki „Eisensenker”-re s 1647 márc. 4-én már a városi könyvek, mint „Istenben boldogulról” beszélnek róla. Lehet,

hogy közben éremvész rangra is emelkedett de ha nem, még akkor is találunk magyarázatot a szokatlan körülményre, hogy „Eisensenker” által készített érmeke van dolgunk. A minden valószínűség szerint apjától nyert éremvész képzettsége alkalmassá tette őt, mint „Eisensenker”-t is emlékérmek készítésére. A Hailer névvel kapcsolatba hozott érmekeket tehát két Hailer közt osztjuk meg, s mindkét Hailernél egy-egy szignált érem ad biztos alapot műveik vizsgálására. A kronológiai körülmények nyilvánvalóvá teszik, hogy a D H szignatúrával jelzett s Gohl-tól az id. Hailernek tulajdonított Losy-érem az ifjabb Hailer műve.

Az id. Hailer művei közül kétségkívül a Muschinger Vince kamaratanácsos érme a legfontosabb, nemcsak a D H szigla miatt, hanem a hátapon látható Szent György-ábrázolás miatt is, mely itt jelenik meg első alkalommal körmöci érmen. Az előlap szokott címerábrázolás s a címerpaizs két oldalán látható V.M.P.D.H betűket Tergina⁸⁸ a következőképpen oldja fel: Vincentis Muschinger Patrono dicat D.H., az ismeretlen ajánló, aki azonban, mint már Gohl is rámutatott,⁸⁹ a Hailer Dániel személyében nem ismeretlen többé. Van egy másik Muschinger-érem is, de ez a teljesen eltérő stílusból ítélve valószínűleg nem is körmöci munka.⁹⁰ Bethlen Gábornak 1520-ból származó portrémedaillonja, hátlapján címerével, az időbeli egyezés, különösképpen pedig betűtípusainak a Muschinger-érem betűivel való azonossága következtében szintén az id. Hailer Dánielre vall. Jellemző azonkívül, hogy a körirat ezen az érmen sincs vonalkörbe foglalva, éppúgy, mint a Muschinger-érmen. Legfontosabb érv azonban mégis csak az időbeli egyezés, tudva hogy Körmöcön ekkor Hailer vitte a főszerepet, mint éremvész. Típusa egészen eltér az eddigi körmöci emlékéremtípusoktól s éppúgy eredeti kompozíciót mutat, mint a Muschinger-érem hátlapja. Mindezt az idegenből jött művésznek a körmöci hagyományoktól eltérő képzettsége eléggé indokolja. A Bethlen-érem verőtövét a bécsi főpénzverőhivatal őrzi, ami igazolja körmöci eredetét, éppúgy, mint az a körülmény, hogy az 1763-i inventáriumban is szerepel már, tehát nem erdélyi veretről van szó (LVII. 31.).

Ugyanezen arctípussal és címerábrázolással ismerünk egy másik (LVIII. 32.) — ovális alakú — Bethlen-érmet is (12 dukátos arany). Az előbbi érmmel teljesen egyezik, csak alakja és a címet körülvevő díszítés

más, valamint a korona fölött végigvonuló gyöngysor elhelyezése fér el némileg. Ezt is Hailer művének tekinthetjük.

Az ifj. Hailer Dániel két érmén a mester csak az id. Hailer Bethlen-érmein látható portré- és címermegoldást veszi egyszerűen át. Egyik Losy Imre esztergomi érsek érme (LX.), ki 1637—42 közt volt érsek s az érem keletkezése is ezen időre esik. A D:H. szíglát fedezhetjük fel rajta s az időbeli egyezés mellett ez ad biztos útbaigazítást ifj. Hailer Dániel személyére nézve. Típus, kivitel, sőt mellékes részletek terén is azonos a Bethlen-éremmel, amiből nyilvánvaló, hogy az ifj. Hailer apja művészi stílusának hű követője volt.

A Losy-éremmel teljesen azonos Telegdi János kalocsai érsek 1643-ból származó érme (LIX. 33.) s a hasonlóság annál inkább észlelhető, mert mindkettő érseket ábrázol. Valóban, a fül alakításától a feliratok szövegezéséig, mint már Gohl is kimutatta, minden részlet egyezik a két érmén. A címer alakja pedig, s különösen a körülötte levő díszítés, a Bethlen-éremmel is azonos részleteket tüntet fel. Szóval az ifj. Hailer az éremművészet továbbfejlesztésében nem játszik különösebb szerepet, hanem csak mint apja stílusának követője és az apja által megindított új irány népszerűsítője kapcsolódik be a körmői éremvésők sorába.

Az id. Hailer művei közül külön említést érdemel még a Muschinger-érem, melynek jelentősége sokkal messzebbmenő, mint első pillanatra látszik. Ennek az éremnek a hátlapja adja ugyanis a későbbi Szent György-tallérok látható ábrázolások mintáját. A Szent György-érmek tárgyalása nem tartozik a jelen dolgozat keretébe, de mint ezek első hírnökéről s ennek a révén mint a Hailer Dániel működésének legjelentősebb jelenségéről, a Muschinger-éremnek Szent Györgyöt ábrázoló hátlapjáról szólnunk kell.

Részletes leírását már Szentgáli közölte,⁹¹ így ezt mellőzzük s csak az eredet kérdésének tisztázásához fűzünk néhány megjegyzést. A Szent György-ábrázolásnak meglehetősen multja volt az érmeken már Hailer Dániel előtt, sőt ez a megállapítás — az eddigi felfogástól eltérően — nemcsak a pénzek, hanem az emlékérmek területére is kiterjed. Ugyanis az az érmeken magát Lyssippusnak nevező római medailleurnek, Crispiannak nevező római medailleurnek, Rafael Riario kardinális számára 1478-ban készített érmén a hátlap hansonló tárgyú ábrázolást tüntet fel.⁹² Nincs kizárva, hogy Hailer az

olasz reneszánsz-érmek elterjedtsége következtében ezt ismerhette, bár ez akkor is legfennebb csak ikognografiai ösztönzésül szolgálhatott volna Haillerre nézve, mert közvetlen stílbeli hasonlóság nincs a két ábrázolás közt.

Másik igen közelálló feltevés ezen típus eredetére nézve a Kolozsvári testvéreknek prágai Szent György szobra. Ha ezzel összevetjük a Muschinger-érmén levő Szent Györgyöt, különösen a lovas alakja emlékeztet rá. A magyar művész testvérpár híres prágai lovasszobrának mindenestre legalább közvetett hatásának kellett lennie a Habsburg birodalmi országokban a Szent György ábrázolások kialakulásában az érmeken is s ez a hatás ezúttal a lovas alakjának képzésében tényleg kifejezésre is jut. Tudjuk, hogy e kiváló magyar emlékmű ösztönzőleg hatott a bécsi Szent István-dóm szobrászatára is a déli oldalkapu domborművén.¹⁰⁷ Hailer Szent Györgyének a közvetlen mintaképét a mannsfeldi tallérok hátlapja nyújtotta. A mannsfeldi tallérok már a XVI. század eleje óta megtaláljuk ezt az ábrázolást s a hazánkba német területről jött Hailer kétségkívül ismerte ezeket a tallérokat. Természetesen csak általánosságban vette át a mintát, de ez az átvétel az egyes részletekben, mint pl. az ugró ló beállításában, az 1582-i mannsfeldi tallérok mintájával teljes hasonlóságra veretett. A hasonlóság azonban nem terjed ki az egész jelenetre. A mannsfeldi sárkány alakja túlkicsi a lovaghoz képest, ellentétben a Muschinger-éremmel s a ló és lovas tornaöltözete is egészen eltérő. Hailer egyéni invenciója tehát csak részben érvényesülhetett ezen éremmintá létrehozásánál; mint ahogy az emlékérmek, úgy a pénzek, sőt a szobrászat terén is ki tudjuk mutatni elődeit, akik reá több-kevesebb hatást gyakoroltak. Bár művészegyénisége eklektikus volt, magyar vonatkozásokban kétségtelenül úttörő gyanánt kell tekintenünk, akinek a főntebb vázolt mintaképek helyes fölhasználásával sikerült egy olyan mintát létrehozni, mely a körmői Szent György-tallérokon kisebb-nagyobb változásban egy félszázadnál tovább tartotta magát. Hailer Dániel művészi jelentősége már azért is igen nagy, de ettől eltekintve is figyelemreméltó. Egyénisége minden téren érvényesül, mert úgy az előlap portrémintái, mint a hátlap címerábrázolásai eltérnek az eddigi körmői érmek jellegzetes vonásaitól. Fölszabadul a kemény arcvonásokat föltüntető eddigi nyers, realisztikus ábrázolásmódtól, helyet adva egy

a valóság hű visszaadására törekvő, de a kivitelben mégis finomabb s a természetes formákat élesebb megfigyeléssel szemléltető stílnak. Új stílust vezetett be Körmöcre, bár ennek első nyomai halványan már Sock Mihálynál jelenkeznek. Művészete a német, nevezetesen az augsburgi éremiskola művészetében gyökerezik, melynek legkiválóbb képviselői Hagenauer Mihály (1526—46), Hans Daucher s Jan de Vos (1603—13). Ezeknek hagyományait a saját egyéniségén átszűrve, ülteti át Körmöcre Hailer Dániel.

Mielőtt még a ténylegesen működő s ezen működésüket emlékekkel is igazoló éremvésők sorát Guet Hans személyében lezárnók, nem hagyhatjuk említés nélkül azon Körmöcön dolgozó és a pénzverde technikai részével foglalkozó személyeket, akiknek közreműködését ugyan jelenlegi tudásunk szerint egyetlen éremnél sem lehet ténylegesen kimutatnunk, de akiknek egy kiterjedtebb levéltári kutatás esetleg sokkal jelentősebb helyet jelölhet ki a magyar éremművészet fejlődésében, mintsem hogy ma képzeljük. Ők is a pénzverőben dolgoztak s már munkakörük természeténél fogva is, bizonyos mértékben részt kellett venniük az érmek készítésében.

Közülük leginkább még *Büttner Ananias* személyéről vagyunk értesülve, különösen németországi működését illetőleg; magyar vonatkozása azonban kevés kapcsolatra mutat. Nem annyira éremvész volt, mint inkább viasszöntő (wachssosirer) és portrékészítő (contrafeier). Pontos származási helyét nem ismerjük, de 1599—1603 közt Nürnbergben tartózkodott.⁹³ Szoros kapcsolatban állott Heinrich Knopf ötvössel és éremvészével.⁹⁴ Feleségül Hans Beer ötvös özvegyét, Magdalenát vette el, akivel a börtönben kötötte meg a házasságot,⁹⁵ sőt bizonyos damaszk kötények miatt ez is vele együtt „vasba került” s 1603-ban Büttner kérvényt nyújtott be a városhoz felesége kiszabadulása érdekében.⁹⁶ A kiszabadulás, úgy látszik, mindkettőjük részére bekövetkezett, mert még ebben az évben elhagyják Nürnberget, bár nem egészen jószántukból, hanem a hivatásos ötvösök (geschworne goldschmiede) panaszára felsőbb parancsra, miután ezek szerint Büttner viasszöntő létére állandóan belekontárkodott mesterségükbe. Ugyanekkor szűnt meg nürnbergi polgárjoguk is.⁹⁷ Innen Büttner és neje valószínűleg Troppauba ment, hol a Lichtensteinok szolgálatában állott.⁹⁸ 1615-ben azonban el kellett hagyniuk ezt az állomást is, miután ekkor szólítják fel Büttnert hivatalosan, hogy a kör-

möci Hailer Dániellel próbaverést készítsen a főéremvésői tisztség elnyerése végett.⁹⁹ Ezzel meg is szűnik a Büttnerre vonatkozó ismereteink sora. Bár a jelek szerint a próbaverés pálmáját Hailernek kellett elvinnie, lehetséges, hogy a Nürnbergből számkivetett Büttner mégis Körmöcre került, bár erre eddig semmi bizonyíték nem került elő. Annál kevésbé tudunk és kísérelhetünk meg érmet tulajdonítani neki, bár Hampe szerint az előkelő patricius-érmek egy csoportját ő készítette volna.¹⁰⁰ Mindenesetre sokoldalú szereplése s ötvösökkel, valamint éremvészekkel való összeköttetése arra enged következtetni, hogy neki is szerepelnie kellett mint éremvésznek, de magyarországi, illetve körmöci munkásságára az eddig ismert anyag alapján következtetni nem lehet, bár különös, hogy életére vonatkozó adataink oly hirtelen szűnnek meg, épp 1615 után.

Hans Kristóf Unverzagt 1646 óta mint „Eisensenker” működött Körmöcön.¹⁰⁰ Nem magyarországi származású. Születéséről a bécsi Szent István plébánia anyakönyveiben (Taufbücher von Pfarre St. Stephan) találunk bejegyzést 1618 jún. 1-én.¹⁰¹ 1627-ben már Körmöcön működik, amennyiben ez év szeptember 20-án 144 aranyforint értékű „gieszbachet” kap házassága alkalmával.¹⁰² 1654-ben azt kéri, hogy fizetését polturák helyett birodalmi tallérokban adják s 1676-ban van utoljára tudomásunk róla, mikor is az új pénzverőgép berendezéséhez megkapja az általa korábban kért 20 aranyforint „adiuta”-t.¹⁰⁰

Az *ifj. Fueszl Kristóf* fia volt a már említett Fueszl Kristófnak. Neve 1624—30 közt gyakran szerepel a körmöci városi könyvekben, még pedig mint „ferri sculptor”, ami valószínűleg szintén az „Eisensenker” fogalommal lehetett azonos.¹⁰³ 1628-ban megházasodik s Thindl Évát veszi feleségül, amely házasság dátuma, mint ismeretes, a Hailer Dánielre vonatkozó hiányos kronológiai ismereteinket lényegesen egészíti ki. Felesége azonban már a következő évben meghal, míg az ő halála 1651 okt. 25. előtt következett be.¹⁰³ Életére nincs több adatunk s arra sincs egyelőre alap, hogy érmeket lehessen neki tulajdonítani.

Raaben Andrásról 1580-ból van első, 1636-ból az utolsó tudomás. 1580-ban kisegítő éremvész lesz, tehát innen számítható a munkássága. Neve különben gyakran szerepel a XVII. sz. elején a városi könyvekben. 1633-ban mint tanut említik a Richter Wolf fiának keresztelése alkalmával.¹⁰⁴ Végül 1636-ban,

mint legöregebb éremvésőről van szó,¹⁰⁴ mely titulust azonban valószínűleg csak kora miatt kapta, mert a három évvel korábbi említett forrás „Eisensenker”-nek mondja, s hasonlóan szerepel 1630-ban egy becsületsértési ügyben is.¹⁰⁴ Az említettek közül ő dolgozott a leghosszabb ideig Körmöcön s amennyiben ezek a pénz- és éremverés művészi részében szerepet játszottak, úgy elsősorban is Raaben András személye jöhet számításba, annál is inkább, mert mint kisegítő éremvésőnek, az alkalma is megvolt gyakorlatot szerezni.

1553-ban *Richter Wolf* fiának kereszteléséről van szó s ez bizonyítja egyúttal Richter akkori működését is, mivel közvetlen róla szóló első és egyetlen adatunk egyébként 1651-ből ismeretes.

Végül pedig *Schmallvogel Gottfried Jakob* dolgozott ebben az időben Körmöcön, mint „Eisensenker”, míg 1651-ben 5 forinttal emelik fizetését azon az alapon, hogy mint ilyen, az éremvéső tisztjét és munkakörét is betöltötte. 1653-ban nincs már az élők közt, mert az illető forrás az özvegyéről beszél.¹⁰⁵

A Stempelsammlung kiadása alkalmával eszközölt levéltári anyag vetette felszínre a *Hörl Vilmos* nevét is, azonban nála már nem kell beérnünk a név pusztá említésével, hanem nevét néhány éremmel is kapcsolatba hozhatjuk. Származását tekintve, kétségkívül idegen, mert 1631-ben teszi le Körmöcön a polgáresküt s 1636-ban van még róla említés, mint „Eisensenkerről”.¹⁰⁶ E két adat csak annyit árul el, hogy a XVII. sz. első felében dolgozott Körmöcön s valóban a vele alapos indokok alapján összeköttetésbe hozható érmek is ilyen korú dátumot viselnek. Mindekelőtt két érem szerepelhet Hörl munkája gyanánt. Az egyik 1629-ből való bányászérem, előlapján a bányászéletről vett jelenet ábrázolásával, hátlapján hegyes tájjal (LXI.), a másik pedig az 1643-iki nagybányai keresztelő tallér (LXII. 34.), előlapján Krisztus keresztelésének jelenetével. Mindkettő jelölve van, V—H, illetve VV—H szíglával. Az első éremmel kapcsolatban már a Stempelsammlung fölveti a Hörl nevét,¹⁰⁶ míg a kettő közti egyezést Gohl is észrevette.¹⁰⁷ Azonban Gohl még Hailer személyében próbálja a készítő mestert keresni, holott szinte öntudatlanul már ő megadja a módot a Hörllel való azonosításra is. Utal arra ugyanis, hogy a H betű mellett álló V és VV betűk egy személyre is vonatkozhatnak, csak egyik esetben latin, másikban pedig német ortográfiával lehet írva. S való-

ban Vilhelmus Hörl és Wilhelm Hörl egy személy, akit azonban Gohl a hiányzó adatok miatt nem ismerhetett. Az nem alkot nehézséget, hogy Hörl Körmöcön dolgozott, míg a keresztelő tallér a Nagybányát jelentő N B szíglát viseli magán, mert az egyes bányavárosok közti összeköttetés lehetőségére már rámutattunk. Azonban ez nem az egyetlen ilyen keresztelő tallér, mert fennmaradt nemcsak kerek, hanem szögletes alakban, valamint korábbi dátummal ellátva is. Ez utóbbiaknál azonban nem látjuk a V H betűket, de azért ezeknek is a Hörl műveinek kell lenniök, mert nehezen hihető el, hogy ő egy idegen típust másolt volna le, még a névjelzést is rátéve. A bányászérem és a keresztelő tallér különben a szíglán kívül is egy kézre vall s a korábbi érmeiktől eltérő fejlett, mozgalmasabb s a valósághoz közel álló kompozíciót tüntet föl. Ezzel egyúttal Hörl művészetét is jellemeztük.

E két érem mellett a harmadikat stílus-egyezés alapján sorozhatjuk Hörl műveire. Id. Sock János érme ez (LXIII. 35.), mely nincs ugyan datálva, de tudva, hogy ifj. Sock János, a szóbanforgó Sock fia, 1646-ban volt kamaragróf,¹¹¹ az apjáról készült érem időbelileg beleesik a Hörl Vilmos működési idejébe. A kronológiai egyezést támogatja a stílus-egyezés, főképen ezen érem, valamint a keresztelő tallér hátlapjának képzésében. Mindkettőnél ugyanis a felirat díszes cartoucheoktól keretelt négyszögben foglal helyet, a Sock-érmen német, a keresztelő talléron latin nyelven. Ez a díszítési mód is novum Körmöcön, bár az ifj. Hailer művein megtaláljuk már a cartoucheokat, csak egészen más formában. Nem lehetetlen azonban, hogy ezt Hörltől Hailer is átvette, mint-hogy műveiben általában kevés egyéni vonást árukt el.

Hörl Vilmosnál is tehát, mint Hailernél, a hagyományok szükségszerű ápolása mellett minduntalan újabb és újabb vonások tűnnek föl az érmeken. Ez a jelenség az idegen eredet mellett kétségkívül a kor átalakító hatásának is tudható be, ami főképen a Guet Hans műveiben jelentkezik a maga teljességében.

Az utolsó, névszerint ismert éremvéső, akinek a munkásságával foglalkoznunk kell, a XVII. sz. első felében működött *Guet Hans*. 1618-ban találjuk nevét első alkalommal említve Körmöcön, mikor, mint „Eisensenker”-ről van szó róla.¹¹² 1614-ből keltezve, a

Bécsre vonatkozó regesta publikációban¹¹³ találkozunk ugyan hasonló névvel, de nem valószínű, hogy ez azonos legyen a mi Guet Hansunkkal, akinek a kinevezés elnyeréséért bizonyára korábban is Körmöcön kellett dolgoznia. 1630-ban valami becsületsértési ügye támadt, 1636-ban pedig a városi utakat kapja bérbe. Ugyanezen évben más alkalommal már mint „obristen Münzeisenschneider” említi e forrás.¹¹² Tehát alig 20 év alatt nyeri el a legmagasabb tisztséget, mint éremvész. Mint városi polgár is tekintélyes szerepet vihetett a város életében, mert 1638-ban szenátorrá választják, amely megtisztelő tisztséget eddig a körmői éremvésők közül tudomásunk szerint az id. Fueszl Kristófnak sikerült csak elnyernie. Nyugalomba vonulásának, illetve halálának évét nem ismerjük, de a neki tulajdonítható legutolsó érem 1648-iki dátummal maradt fenn.

Esetleg tovább is élhetett, de annyi bizonyos, hogy gazdag tevékenységének 1648-ban vége szakad. Személye különben azonos a Hans Gebhardt személyével,¹¹⁴ egyes érmek mesterét illetőleg, munkássága pedig a körmői éremvésők közül leggazdagabbnak mondható, nemcsak műveinek mennyisége, de minősége következtében is. Az általa vert érmek nagy részének a verőtöveit megtaláljuk a bécsi főpénzverő hivatalnál, a többinél pedig segítségünkre jön részben a nagyon gyakran használt H—G szíglája, részben pedig stílusának jellegzetessége. Harminc évi (1618—48.) munkássága alatt II. és III. Ferdinánd arcképével ellátott érmet készített a legtöbbet, az előbbiből 6, az utóbbiból 11 darab ismeretes. Ezenkívül más személyi és vallásos érmek készítése is fűződik a nevéhez.

II. Ferdinándra hat olyan érem vonatkozik, melyek szíglával is el vannak látva. Megkíséreljük röviden felsorolni őket, fogalmat nyújtva munkásságáról, de a fölíratok közlése a többivel együtt a függelékben található meg. Első műve 1618-ból való (LXIV. 36.), melyen Ferdinánd babérkoszorús feje s előtte a magyar koronát tartó kéz, a hátlaapon pedig a kilenc címerpajzzsal körülvett magyar címer látható. Az 1622-es érem Ferdinándot és Eleonorát ábrázolja (LXXII.). 1633-ból három érmét ismerjük. Kettő a király és Eleonora császárnő portréjával készült, s míg az egyik előlapja azonos az 1618-as érem előlapjával (LXV.), addig a másikonál hiányzik a magyar korona (LXVI. 39.), de Eleonora portréja mindkettőn azonos. A harmadik érem előlapja ugyan-

ilyen, de a hátlaapon a kétfejű sast hét körbefoglalt címer veszi körül (LXVII.). Utolsó szígnált érme 1634-ből való, ovális alakot mutat s az előlap megszokott portrémintája mellett a hátlap Krisztusnak, a világ megváltójának képét adja (LXVIII.). Ez némelyek szerint vonatkozásban lenne azzal az eseménnyel, hogy Ferdinánd a cseh és morva rendek támadásakor imában keresett menedéket, de inkább valószínű, hogy csak általában vallásosságát jelképezi.¹¹⁵ Végül pedig még egy érem ismeretes Ferdinándról, 1627-es évszámmal, ezen azonban nincs rajta az ismert H—G jel. Kétségtől a Guet műve, mert úgy Ferdinándnak, mint Eleonorának mintázása a legkisebb részletig egyezik azzal az 1633-as éremmel, melyen Ferdinánd a korona és a koronát tartó kéz nélkül jelenik meg, csak az érem maga nagyobb valamivel. (LXIX.).

Műveinek következő sorozata a III. Ferdinándról készült 10 érem, melyek közül 9 a király arcképét is viseli, egyik azonban nem (LXX., LXXI., LXXII. és LXXIV—LXXX. 37., 38., 40. és 41.).

A legkorábbi közülük 1633-ból való, majd 1636., 1638., 1639. és 1648-as évszámok jelennek meg még az érmeken. Az előlap mindenütt III. Ferdinánd mellképe, azonban két típusban jelenik meg. Az egyik szakáll és bajusz nélküli arcot mutat, fején magyar koronával, nyakán pedig széles gallérral. A másik típus szakállas és bajuszos arc, hosszú, simára fésült hajjal, a korona helyett babérkoszorúval; a magas gallér is elmarad, viszont a mellen az aranygyapjas-rend ékeskedik. Ez a rendjel a későbbi érmeken fordul elő, de azért egyik 1648-as érem is az előbbi arctípust adja s így nyilvánvaló, hogy ez a korábban használt verőő felhasználásával készült.

A hátlaapi minták terén már sokkal nagyobb változatosság uralkodik. A Mária császárnő arcképén kívül és az ismeretes címerek mellett allegorikus ábrázolások lépnek előtérbe, amilyen a két keresztbe fektetett kard mögött látható mérleg, mint az igazság jelképe, vagy a Nap és Hold sugárkoszorúval övezett ábrázolási módja. Ismerünk különben egy érmet, amelyiknek előlapja a Nap, hátlapja pedig a Hold képét adja, tehát ez két hátlap felhasználásával készült hibrid érem. A királyi érmek sora változatos és kiterjedt munkásságra mutat. Az invenció nem mindig teljesen a Guet Hansé ugyan, amennyiben például III. Ferdinánd jellegzetes arctípusá-

val már Georg Pfründtnél vagy Pietro de Pomisnál találkozhatunk, a mérlegnek, mint allegoriának felhasználását pedig Georg Schweggernél is megtaláljuk, mégis vannak eredeti kompozíciói is. Az eddigiek közül a legtermékenyebb éremvész s náluk művészeleg is magasabb fokot képvisel.

Sziglájával ellátott személyi emlékérmek kettőt ismerünk, az egyik Wendenstein János kamaragróf érme, 1628-ból (LXXXII. 43.), a másik Höflinger Henrik és neje, Frisowitz Zsuzsanna¹¹⁶ érme, dátum nélkül ugyan, de szintén ebből az időből (LXXXI. 46.). A Höflinger-érem mindkét oldalán a Körmöcön szokásos címermintát adja, míg a másik előlapján portrét tüntet fel, még pedig II. Ferdinánd portréjához hasonló kivitelben, igen realisztikus módon. A Wendenstein-érem sziglját Tergina H. C.-nek olvasta,¹¹⁷ a helyes olvasás azonban H. G., amint ezt már a Stempelsammlungban is találhatjuk.¹¹⁸ Mivel Wendenstein 1628-as érmét Guet Hans készítette, az 1627-es kisebb érem mesterét is benne kereshetjük. Stílusról itt nem igen beszélhetünk, mert az érem egész jelentéktelen darab, hátlapján a pénzekre emlékeztető Madonna-típussal, amilyen a Sock Mihály érmein is látható. Érdekes, hogy ezen épűgy, mint a másik Wendenstein-érmén, az előlapon, függetlenül a H. G. szigljától, GMH betűket találunk, bár nem valószínű, hogy ezek reá vonatkozzanak. Ki lehet ugyan belőlük a Guet Hansot olvasni, azonban az M-betű értelme homályban marad. Inkább a dedikáló névkezdőbetűit jelenthetnék.

Ugyancsak Guet Hans műve Dietrichstein Gábor selmeci kamaragróf 1634-es érme (LXXXIII.). Az egész beállítás, de a részletek kidolgozása is határozott egyezést mutat a III. Ferdinánd későbbi érmein látható portréval. Guet művészi fejlődésében a dekoráció felé hajlás úgy látszik általános lesz, a királyi érmeiken túlmenőleg is. A Dietrichstein-érmet ugyan Domanig Gebhardt művének s klagenfurti eredetűnek tartja,¹¹⁹ de minden egyébtől eltekintve, az ábrázolt személy magyar vonatkozása is Körmöc mellett dönt s Probszt is idesorolja.¹²⁰

A személyi emlékérmek közt az utolsó a rothenfelsi Roth Hermann körmöci alkamaragróf 1632-es évszámmal ellátott érme (LXXXV. 42.). A család később igen nevezetes szerepet játszott, amennyiben több tagja foglalkozott éremvészessel, s a Szent György-tal-

lérok készítésének kezdete is az ő nevükhöz fűződik. Az érmen ugyan nincs név, de a hát-lapon levő címer a Roth-család címere, aminek alapján az érmet, a kronológiát is tekintetbevéve, a Roth Hermann emlékérmének kell tartanunk. Szigla hiányában pedig Guet művei közé sorozását az segíti elő, hogy előlapján ugyanazt a Krisztus-arcot találjuk, mint az 1634-es II. Ferdinánd-érem hátlapján. Ugyanezen időben még több Krisztus-érem is keletkezett, mely ugyanazon arctípust mutatja, ami kétségkívül közös eredetre utal.

Guet Hans vallásos érmei közt legérdekesebbek ezek a Krisztus-érmek. Négy ilyen érmet lehet vele kapcsolatba hozni, melyek közül kettőről már volt szó, míg a harmadikon és a negyediken az előlap az azonos Krisztus fejet tünteti fel, a hátlap pedig az egyiken feliratot tartalmaz, a másikon a keresztet vivő Krisztus alakját ábrázolja (LXXXIV. és LXXXVI. 44.). A négy éremnek Guet Hanshoz való kapcsolatát az teszi indokolttá, hogy kettőn a mester sziglját is rajta találjuk, nevezetesen a II. Ferdinánd-féle és a feliratos hátlappal bíró Krisztus-érmén, a másik két érem pedig úgy a fej beállítása és kidolgozása, mint a csigákban leomló hosszú haj, valamint egyéb apró részletek hasonlósága következtében, minden nehézség nélkül kapcsolódik az előbbi két szignált Krisztus-éremhez. A Krisztus-érmeknek ilyen hirtelen keletkező és szokatlan nagy száma, melyek emellett teljes hasonlóságot is mutatnak, feltételezni, hogy egy és ugyanazon mester több művéről van szó.

Gohl ezen érmei keletkezését az ú. n. Campo de fiore-i Krisztus-éremre vezeti vissza¹²¹, melyről a rajta levő héber fölirat folytán az a hagyomány terjedt el, hogy zsidóérem. Nincs kizárva, hogy ezt az érmet Guet Hans is ismerhette, de közelebbi példára is lehet hivatkozni, ha érmeinek a mintaképét keressük. Már körmöci vonatkozásban is lehet ilyen érmekeket találni, mert a Fueszl Kristóf bibliai érmeihez hasonló vallásos érmei között is előfordul egy ilyen mintájú, de később is a Sock Mihály nevével kísérel meg Fiala a Stempelsammlungban egy másikat összekapcsolni.¹²² Az előbbin ugyan csak a tárgy egyezik a Guet Hans műveivel, de a Sock Mihály Krisztus-érme már jórészt ugyanazon vonásokat mutatja, mint a főntebbi négy érem Krisztus portréja. Krisztusnak az érmeiken való ábrázolása azonban nemcsak ilyen vonatkozásban sze-

repel, hanem az udvari medailleuröknél is kedvelt téma volt, mert Valentin Maler és Abondio mellett Dadler és Kittel is foglalkoztak ezzel a feladattal. A közös típustól eltérő egyéni vonást még inkább e két utóbbi vegyített műveibe, míg a Guet érmei leginkább Abondio Krisztus-érméhez hasonlítanak. A különböző művészek Krisztus-érmeinek egyezéséből vagy hasonlóságából lehetne ugyan közös mintaképre következtetni s ez esetben a Campo de fiore-i érem jöhetne számba, mégis helyesebb, ha Guet Hans Krisztus-érmeinek legközvetlenebb s legegyszerűbb elődei, mintái gyanánt az udvari éremkészítők és a korábbi körmöci mesterek hasonló tárgyú érmeit tekintjük.

Az egykorú vallásos érmek között még csak egy akad, melyet a szigla miatt teljes határozottsággal Guet Hans művének tarthatunk. Ez pedig egy ú. n. „Bethpfenning” (LXXXVII.), melynek előlapjain a megfeszített Krisztust látjuk, kinek lefolyó vérének három angyal egy csészébe fogja föl, hátlapján pedig kilencsoros feliratot olvashatunk.

Ezzel ki is merül a Guet Hans érmeinek sora, bár e nagyszámú és biztosan azonosítható érem mellett még találunk néhányat, mely időbelileg megfelel az ő korának s a Stempelsammlung is, minden további nélkül, neki tulajdonítja őket, aminek azonban nincs szilárd alapja. Külön csoportba vesszük azért ezeket azzal a megjegyzéssel, hogy az időbeli egyezés ezúttal elég súlyos érv lenne ugyan Guet mellett, de miután amúgy is csak pár talizmánról s hasonló kisebb munkáról van szó, sőt tulajdonképen csak a verőtöveket ismerjük még, nem is magukat az érmeket, így inkább csak az érmek általános elterjedését és többirányú rendeltetését látjuk általuk illusztrálva s nem a készítő mesterek művészi készségéről tesznek tanúságot. Különösebb figyelmet csak az az érem érdemel közülök, melyen két kígyótól körülfont koronát látunk, míg az előlapot a II. Ferdinánd képe foglalja el. A Ferdinánd-ábrázolások miatt még az tarthat legtöbb igényt Guet Hans szerzőségére, de a származás kérdése itt sem egészen világos.

Guet Hans jelentőségét művei alapján, legalább is magyar vonatkozásban igen nagyra kell tartanunk. Műveinek átlaga ugyan nem képviseli a legmagasabb művészi fokot, de egyik-másik darab, mint akár a Krisztus-érmek is, tehetségéről és érmek készítéséhez való nagy készségéről tanuskodnak. Igen finom és aprólékos kidolgozással tűnnek ki a II. Ferdinánd szakállas arcát

visszaadó érmek is. Főjelentősége azonban, hogy termékeny munkásságával a magyar éremművészet fejlődését hatalmas lépéssel vitte előbbre. A szerencsés fejlődés ugyan már korábban megindult s haladt örövendetesen előre, de míg előtte egy-egy mesternek alig pár művet tudunk odaítélni, a Guet Hans nevével már minden nehézség nélkül, majdnem húsz emlékérmét kapcsolhatunk össze, s ez a számbeli fölény is eléggé dokumentálja jelentőségét. Szakít azzal a sablonos eljárással, hogy egyszerűen fölíratot vagy legfeljebb címert szánjon a hátlap kitöltésére, bár még erre is találunk példát nála. Bevezeti a magyar érembe az allegorikus és szimbolikus ábrázolást, ami az olasz és német medailleuröknél már korábban fellép. Általában legreprezentatívabb képviselője nemcsak a körmöci, hanem az összes magyarországi éremvésők közt a virágzásban lévő barokkművészetnek, ami mint a nagy művészetekben, úgy az érmeken is mozgalmasabb, dekoratívabb és változatosabb ábrázolási módot eredményezett, s amit némileg tompítva az ő műveiben is meg lehet találni. Különösen ez adja meg jelentőségét, s ezzel lendítette valóban előre a körmöci érmek fejlődését.

*

Mint a megelőző korban, úgy ebben is találunk oly érmeket, melyeknek készítője esetleg eredete is még homályban van, s csak maguknak az érmeknek a létezését állapíthatjuk meg. Ebben a tekintetben az első helyen a sziglával ellátott érmek állanak, mivel itt legalább részben van némi kiindulópont. Ezek révén ismerünk II. Mátyás arcképével ellátott három érmet, melyen Mátyás fején magyar koronával látható, míg a hátlap kettőnél Anna császárnő mellképét ábrázolja (LXXXVIII—LXXXIX. 45.), a harmadiknál pedig hétsoros fölíratot ad (XC.). Kettő közülük szignálva C H jellel, míg a harmadik teljesen egvező típusú, úgy Mátyást, mint Annát illetleg, csak a szigla hiányzik róla. Körmöci, illetve magyar eredetre vall egyrészt Mátyásnak magyar koronával való ábrázolása, másrészt pedig az a körülmény, hogy ugyanezt a típust a Sock Mihály hasonló érmein is megtaláljuk. Föltételezve azonban, hogy a szigla az éremvésőt jelenti, nem lehet neki tulajdonítani. A sziglaból ugyan némi erőltetéssel C. H. helyett G. H.-t is lehetne kimagyarázni, azonban Guet Hans munkásságának kezdetét 1618-ra vettük; tehát ő már azért sem jöhet számításba, mert az egyik datált érem 1611-es évszámot tüntet fel. Annak a lényeges körül-

ménynek is figyelembevételével, hogy egyik udvari medailleur monogramma sem a C. H., — akiket pedig különösen ebből a korból mind névszerint ismerünk — és a típus egyezésénél fogva is a körmőci eredet bizonyosnak mondható ugyan, de a szigla feloldását s vele együtt az éremvész személyét nem lehet kimutatni.

A Stempelsammlung még két monogrammal ellátott érmet tart körmőcinek. Egyik R—S sziglát visel,¹²³ míg a másikon G·P olvasható.¹²⁴ Ha ez utóbbi betűk tényleg Georg Pfründtöt jelentenének, amint a Stempelsammlung állítja, akkor ennél a körmőci eredet már ezzel elesik, de a másikinál sincs semmi alap ennek bizonyítására s így joggal lehet mindkettőt figyelmen kívül hagyni.

A személyi érmeek közt is találunk néhányat, melyek magyar vonatkozásuknál fogva esetleg Körmőccel is kapcsolhatók, mint a Riedmüller Kristóf „raithpfenning”-je 1601-ből, vagy Welzer Zsigmond érme, mely utóbbi a körmőci érmeikkel címereinek művészi felfogásával és kidolgozásával árul el közeli rokonságot. Ebbe a kategóriába tartozik Ehrenreuter János érme is (XCI), míg a Schrötl György [30.] és a Kaiser Mátyás (selmeci bányatiszt) érmei idegen eredetre vallanak s a körmőci érmeikkel alig mutatnak rokoni vonásokat. Talán még leginkább a Kaiser-érmeknél (XCII—XCIII.) lehetne erről szó, a Hailer Dániel munkáival vetve össze őket.

Az ebben a korban is dívó vallásos érmeek már eltérnek a mult században készült hasonló művektől s inkább Krisztus alakjával kapcsolatban szerepelnek. Mellettük egészen különös célú érmeikkel is találkozunk, ami az érme terjedését bizonyítja. Kettőről kell ezúttal megemlékezni, egyik az 1618-ban keletkezett körmőci iskolai jutalomérem (XCIV.), a másik pedig a Keviczky-féle érem 1655-ből (XCV. 47.). Amannak az a jelentősége, hogy a később gyakori iskolai érme sorában a legelső, melyről tudomásunk van s az utána következő hasonló tárgyú érem. a selmeci iskoláé is jóval később, a század közepén keletkezett csak. A Stempelsammlungban egyszerűen Guet Hans neve alatt szerepel, de valószínűleg csak az időegyezés miatt, stílusról ugyanis ennél nem lehet szó. Nemkevésbé érdekes a Keviczky-érem. bár művészi értéke csekély, miután az ezüst érem nem egyéb, mint egy tallérnak felhasználása és pedig az eredeti hátlap megőrzésével, míg az előlapot I:K és E:M betűk töltik ki. A betűk megfejtése Érdy János érdeme, aki ezt egy, a Kaprinay kézíratai közt talált levél segélyével

eszközte.¹²⁵ Innen derült ki, hogy Keviczky János temetése alkalmából készült, s hogy az I:K betűk Joannes Keviczky, az E:M betűk pedig Elisabeth Madarász vagy Madarassy-t jelentenek. Az érem koránál fogva valamivel túl esik az általunk kitűzött határon, de fel említettük, mert a legjobb bizonyíték az érme minden irányban való terjedésének igazolására.

*

Végigtekintve e másfélszázados fejlődésen, melynek során a körmőci emlékérmek stílusának fejlődését nyomon követtük a kezdet-kezdetétől a XVIII. sz. második feléig, meg lehet állapítani, hogy ezek az érmeek általánosságban mindig lépést tartottak a hazánkon kívül megindult stílusáramlatokkal. A körmőci éremművészetnek az általános európai fejlődés keretébe való beilleszkedése sok esetben idegen hatás eredménye s ezen a téren is a legnagyobb szerep a bécsi udvari medailleur iskolát illette meg. Figyelembe véve azonban hazánk akkori politikai helyzetét, az uralkodóház centralizáló törekvéseit és a körmőci éremvésőknek jórészt idegen származását, megérthetjük az idegen hatások előtérbe nyomulását. Az érmeek stílusbeli vizsgálása azonban igazolja, hogy a körmőci mesterekben is megvolt a törekvés a mostoha viszonyok ellenére is tökéletesebb darabok létrehozására és hogy a fejlődés állandó, ha lassúbb ütemben megy is végbe, mint a szerencsésebb helyzetű többi nemzetnél. Leggyorsabb a fejlődés a harmadik korszakban, mert ekkor, Sock Mihálynak még a multban gyökerező és Hailer Dánielnek egyénesebb stílusa mellett a Guet Hans művei már korszerű, barokos lendületbe csapnak át.

Ezekkel az érmeikkel a körmőci érmeek sora azonban korántsem zárul le, sőt ezután éri el népszerűségének tetőfokát a Szent György-érmeek révén, a XVII. sz. második felében, de ezek tárgyalását kikapcsoljuk a jelen dolgozat keretéből, minthogy önmagukban is külön tanulmány anyagául szolgálhatnak; különben is a korábbi törekvések végső eredményeit világosan mutatják a Guet Hans művei.

Az emlékérmek fejlődése nemcsak a magyar numizmatikának, hanem a magyar művészet történetének is lényeges és fontos fejezetét alkotja. A nagy művészetek egyidejű pangásának sivár korszakában ezek az érmeek a hazai művészet és műalkotó kedv gazdagon buggyanó forrásait nyitják meg.

FÜGGELÉK:

Az érmek feliratainak leírása.

1. Guglinger Farkas.

- I. E) † MATHIAE † DEI † GRATIA † HVNGARIA † BOHEMIE † ETA † REGIS † MARCHIONIS
† MORAVIE † DVCIS † SLESIE
- H) * DOMI * | * LITERARVM * ET * IVSTITIAE * | CVLTORI * | ET * AVTORI * FORIS *
SEMPE | R * ET * VBIQVE * INVICTO * VICT * | ORI * OIVO * MATHIAE * HVNGAR |
IAE * EC * REGI * VOLFGANGVS * GV | GLINGER * STIRVS * CIVITATIS | CREMNICIENSIS
* PRAEFECTVS | * VETVS * HOC * M * NOVVM * FC * | ANNO * A * NATO * SALVATORE
| * CHRISTO * MILESIMO * QVI | NGENTESIMO * QVAD | RAGESIMO * SECVN | * DO *
Arch. Ért. X. 44–46., Tergina. 96. I., N. Z.
- II. E) LVDOVICVS * FILIVS * R * VNGA * † * BOHEMI * 1508 * , alul: * CORONATVS *
- H) * 1544 * | * BVDA * | POTENS * ET * PANNONY * GENS * | MARTIA * REGNI * | QVOD
* FVIT * ESSET * | SI * VIVERET * ISTE * | * PVER * | V-si-ak-G |
Doneb. I. 95 I. 976, 977., Gohl 2. I. 8., Gum. 38. I. IX. t. 37., Horsky 55 I. 723, 724., Mont. 47. I., 418a,
-f., Ortway 33 I. 14., Rupp II. 121. I. 1., Welzl II. 19. I. 493, 494., Harsányi 2a), Schoenv. 255, V-t.
180. Széch. I. 108 I. 4–7, XIV. t. 2.,
- III. E) LVDOVIC · HVN · · REX · alul: 1525.
- H) PATRONA · VNGARIE · *
Bercht. 12 I. I. t. 346., Gum. 27. I. 21. V. t. 22., Harsányi 6a., Horsky 34 I. 711., II. t. 711., Mon. en.
or. 103 I., Ortway 80. I. 33., Ráth. XLIII. t. 7. b), Schoenv. V. t. 179., Széch. XV. t. 4.

2. Claus.

- IV. E) WLADISLAVS * D * G * R * VNGARIE * ET * BOHEMIE *
- H) LVDOVICVS * FILIVS * R * VNGA * † * BOHEMI * 1508 * CORONATUS
Bercht. 336., Doneb. 973. XXI t. 974 (vált.), Fiala. 4927., Gohl. 2. I. 1–7., Gum. I. t. 4–6., Har-
sányi 1., Mad. II. 2709., Mon en or 103 I., Mon en arg. 149 I., Mont. 414a) - d), Ortway 13.
Ráth XLIII. t. 1a. b., Rupp II. XXII. t. 569., Schoenv. 152. I. 4., Schulth. 2364., Széch I: XIV.
t. 1., Wesz. B. XIII. t. 6., Welzl. II. 492., Zschiesche 1070.

3. Ismeretlen mester.

- V. E) LVDOVICVS † DEI † GRACIA † HVNGARIE † DALMACIA † CROACIA † EC: † REX: † alul *
KREMNICZ * BERNHART * BECHEM *
- H) MARCHIO † MORAVIA † DVX † LVCENBVRGENSIS † ET † SLESIA † M † D † XXV *
Bercht. 343., Domanig Jahrb. XIV. 22 I., Fiala I. 4937., Gum. IV. t. 13, 14, 15., Harsányi 3.,
Horsky 715., Madai III. 314., Mon en arg. 150 I., Mont. 417 a), Ráth XLIII t. 3a) b), Réthy II.
XXII. t. 302., Rupp II. XXIII. 575., Schoenv. 257–260 I. 3., Schulth. 2366., Welzl. II. 496.,
Wesz. B. XVI. I.,

VI. E) LVDOVICVS * DEI * GRA * HVNGARIAE BOEMIE * EC * REX * oldalt 15-25

H) DVX * LVCEN : * SLESIA * MAR° * MORAVIE * ET * LVSACIE : 4 * K-B
Bercht. 342., Domanig V. t. 25., Jahrb. XIV. 22. I. 2., Doneb. 986., Gum. 24., 25. I. IV. t. 18., Harsányi 4. I. 4., Horsky 716., Lanna 655., Mon en arg. 150 I., Mad. III. 313., Ort-vay 75. I. 30., Ráth XLIII. t. 4 a) b), Réthy II. 22 t. 303., Rupp II. XXIII. t. 577., Schoenv. V. t. 181., Schulth. 2367., Széch. XV. t. 5., Welzl. II. 2. 497., Wesz. B. XV. t. 3.

VII. E) °LVDOVICUS Δ D Δ G HVNGARIE Δ BOHEMIE Δ REX

H) MARCH = MORA = E * DALMACIE Δ CROACIE Δ C oldalt K-B
Bercht. I. t. 344., Fiala 4936., III. t. 5., Gum. III. t. 20., Harsányi 5., Horsky 726., Mon en arg. 149., Ráth XLIII. 6. a) b), Réthy II. 22. t. 304., Rupp II. XXIII t. 576., Wesz. B. XVI. t. 5.

4. Roll Farkas.

VIII. G) ISAIE · VII · CA : ECCE · VIRGO | CONCIPIET · ET · PARIET | FILIV : | ET · VOCA-BIT · NOM | EN · EIVS · EMANVEL | NOBIS CV DEO

H) MATHEI · II · CA · NATUS · EST | NOBIS · SALVATOR · QVI | EST · CRISTVS · DNS · IN | CIVITATE · DAVIT
Domanig. D. M. 740., Kat. Erbstein. 510., Helbing. 1888. maj. 7. 20. sz., Lanna. 1326., Schulthesz 16.

IX. E) ERIT · AVT · AGNVS · ABSQVE | MACVLA · MASCVLVS · AN | NICVLVS EST · ENIM · PHA | SE · | ID EST · TRANSITVS | DOMIMI · EXO · 12 ·

H) DESIDERIO · DESIDERAVI | HOC · PASCA · MANDVCA | RE · VOBISCVM · ANTE | QVAM · PACIAR | LUCE · XXII.
Domanig. D. M. n 743., Doneb. 4295., Erbstein. 476., Lanna 1330., Löbbecke 461.,

X. E) WI · DI · SLANG : SO · MOSE · ER | HOHET : SO · MVS · DES · MEN | SCHEN · SON · ERHOHET · WE | RDEN · AVF · DAS · ALL · DI | AN · IN · GLAVBN : HAB | DAS · EWIG · LEBE | · IOHA · 3 ·

H) DER · HER · SPRACH · ZV · MOSSE | MACHE · DIR · AIN · ERNE · SLA | NGE · VN · RICHT · SI · ZUM · ZA | ICHEN · AVF · WER · GEBISSE | IST · VND · SICHT · SI · AN | DER · SOL · LEBEN · | NVMERI · ZI | 1530
Doneb. 4294., Lanna 1328., Löbbecke 459.,

XI. E) DAVID ADAM | AVIT BERS | 15 | 49

H) IVDIT HOLOFE | RNEM DEC | OLAVIT
Lanna 1332.

XII. E) EVANGELIVN | SAN MAT | XXVII

H) ABRAM VIRT | ISAC GEN | XXII
Lanna 1333.,

XIII. E) EVANGELION · | · S · HAT · 57 ·

H) ABRAM · VIII RT | · ISAAC · GEN | · XX ·
Doneb. 4337., Lanna 1334.,

XIV. E) DAS · HYMELRE · | IST · G · E · HVS | VATER

H) EVANGELION · | · MATTES · | · XX ·
Doneb. 4335., Lanna. 1335

5. Thundl Achatz.

XV. E) * FERDINANDVS * D * G * ROM * HVNG * BOEM * DALMA * CROA * REX * X * alul
· 1 · 5 · 4 · 1 ·

H) * INFANS * HISPANIEN * ARCHIDVX * AVSTRIAE * DVX * BVRGVNDIE * E €
Markl. 2042., Mont. 603., Ráth XIV. t. 1., Schoenv. VI. t. 200., Széch. XIX. t. 11., Stpl. IX.
t. 1. 29. l., Wesz. I. 1.,

XVI. E)

H) SICVT · EREXIT · MOSES · | S · RPENT · IN DESERTO | SIC · EXALETVR FIL | ·
IVS · HOMINIS · IN · | ALVT · CREDE · | NCIV · 10 · B · 1 · 5 · 3 · 8 ·
Domanig. D. M. 804., Lanna 1329., Löbbecke 460., Stpl. IX. t. 3., (hátlap).

6. Fueszl Kristóf.

XVII. E) · MOSES · VIRGA · PRODVXIT | · AQVAM · DE · PETRA · PPLO · | · ISRAEL · IN ·
DESERTO | · ET MORTVI · SVNT | † EXODI · 17 · † | * * *

H) · QVI · VERO · BIBERIT · AQVA | · CHRISTO · DANTE · NON | MORIETVR · IN ·
AET | ERNVN · IOAN · 4 · | · ANO 1554 ·
Domanig D. M. n. 229., Lanna 1331., Löbbecke 462., Merzbacher 1900. 324., Ráth. XLIV. 1. a)
b), Stpl. IX. t. 4., 31. l.

XVIII. E) · I · PET · 3 | CHRISTVS | · SEMEL · PRO · P | ECCATIS · NOSTRIS | MORTVVS ·
EST · IVSTV | S · PRO · INIVSTIS · | VT · NOS · OFF | ERRET · | · DEO ·

H) 1555.

Stpl. 31. l. 52. 53.

XIX. E) · CHRISTVS · IST · DAS · | LEMEL · GOTTES | DAS · DER · W | ELT · SINT- |
TREG | · T ·

H) 1546.

Doneb. 4432., Löbbecke, 533.. Stpl. I. t. 6., 30. l.

XX. E) $\circ \square \circ$ SICVT · PER · INOBEDIEN CIA : VNIVS : HOMIS : MVLTI : PECATORES : CONS-
TITVTI : ∞ REGNAVIT : GEN : 3 : ET · PA : R † ILLIVS ∞ B : DELICT : MORS
oldalt · K · B ·

H) ∞ ITA · PER VNI⁹ : OBEDIENTIA : IVSTI CONSTITVEN : MVLTI · ET · ABVNDANCIA-
· GRA : ET · DO | NACIOIS ET · VSTICI · ACCIPIETES INVITA · REGNABVT · P ·
VNV · IESVM · P · R · 5 ∞ alul · 1 · 5 · — · 5 · 1 ·
Löbbecke 542., Wesz. F. II. 11. (más évsz.), Bp. N. M., Ráth. XIV. 2a) b).

XXI E) · DOMINE · AD · MIHI · AQVAM · VIVAM · NE · SITIAM · IN · AETERNVM · ET ·
NE · VENIAM · IOA · 4 ·

H) SALVA · NOS · DOMINE · PERIMVS · O · PARVM · FIDELES · QVID · DVKITATIS
· MAT H · 14 ·

Löbbecke 484., Merzbacher 315.

XXII. E) WOLFGANG · ROLL · RO · KA · MA ·

H) GOT · M = | EIN · AN | IGE · HO · | FFNVN | : G : oldalt : 15 — 60., körül : CAMER-
GRAF · I · PERGS'EIN · AV DER CREMNIZ
Tergina. tábl. 3., Wesz. G. XXIX. 6.

?
XXIII. E) : MATHIAS · ZELLER : A : PVECHBERG · CE 1549

H) ROM · HVNG · BO · REG · MTITS CON ET SEC ·

Bergman. 124 l. Horsky. 7754., Tergina 97. l. 7. sz, Wesz. G. XXVI. 12.

XXIV. E) MATHIAS ° ZELLER ° VON ° PVECHBER *

H) RO : HV : VND : BE : KV : MT : RAT : VND : SEC · középén : GOT ° | VERLEIH
| GNAD*)

Bergmann S. 6. No 9., Horsky 7754., Tergina 97. l. 8. sz., Wesz. G, XXVI. 11.

7. Richter Lukács.

XXV. E) * POST · PECTM · HOIS · EIECIT * | * EV · DE₂ · DE · PARADISO * | < *
VOLVPTATIS * > | < * GEN · 3 · CAP * > oszlopíón: L · R ·, fönt. 1 · 5 · 6 · 3 ·

H) · GLA · IN · ALTIS · DEOV · IN | TER · PAX · HOIB₂ · BOA · | · VOLVNTAS ·
Doneb. 4349., Löbbecke 507., Stpl. XI. t. 7. 49. l.

XXVI. E) · PVER · NATVS · EST · NOBIS · ET · FILIVS · DATVS · EST · NOBIS ·

H) REGES · DE · SABA · VENIVNT · AVRVM · THVS · MIRHAM · OFFERVNT · alul R.
L. Wien. K. H.

XXVII. E) Δ CENTVRIO ° MAGNA ° FIDE ° IMPETRAT ° SERVI ° SALVTEM ° MAT Δ 8
alul: ° 1 ° 5 ° 6 ° 5 °

H) ° SECVNDVM ° CHRISTI ° VOLVNTEM ° MVNDAIVR ° LEPROSVS ° ORANS
alul ° 1 ° 5 ° 6 ° 5 °

Kilian 5778., (Prager Verzeichnis 11) Stpl. XI. t. 8. 50. l.

XXVIII. E) SICVT * PER * ADAM * PECCATVM * EST * PROPAGATVM * IN ° OMNES * NO ° *
H) ITA * PER * IESVM * CHRISTVM * GRATIA * PROPAGATVR * IN * OMNES * ° R

° 5 * alul ° 1566 °

Doneb. 4372., Löbbecke 486., Stpl. II. t. 3. 4. 50. l., Windisch. 4370.

XXIX. E) MARTIN · MVNCH · RO · KAI · MT : VND : GANT : ZEN : HOCH : LOB : HA : VS
· OSTER · DINER

H) SICVT · PER · VNVM · HOMINEM · PECCATVM INTRAVIT · IN · MVNDVM
Appel 12. t. 11., Bergmann 125. l. 9., Tergina t. 12., Welzl II/2. 14345.,

XXX. E) WOLFF · S'IRASSER · R · K · M · EINEM · Z · CRE · oldalt: · 1 · 5 · 7 · 2 ·

H) ANNA · GERES · V · MADLENA · S · ITZIGE · S · ELICH · GEMA · · · fönt:
RA · PHEN ·

Neumann. V. 28459., Tergina 99. l. 16.

XXXI. E) * IACOB:GIENGER:V:GRIENBVCHEL:R:K·M·N·O:C·RATH·▷1568◁

H) BARBARA ◁ GIENGERIN ◁ GEPORNE ◁ KOLBECKHIN · V · SALABERG ▷1568◁
Appel. III. 1145., Bergmann 196. l., XIII. t. 59., Lanna 1167., Ráth. XIV. 4 a) b), Stpl.
53. l. XII. t. 3.,**) Tresor. 41. l. XXII. 8., Tergina t. 6., Welzl II/2. 670. l. 1374., Wesz. G.
XIII. 10.

XXXII. E) * BARBARA * GIENGERI ·

H) ◁ GEPOR|NE · KOLN | = BECKHIN · | · VON · SAL|ABERG · | · 1 · 5 · 7 · 1 ·
Domanig 107. l. LXXXVI. t., Lanna 1168., Tergina t. 7.

8. Elsholz Joachim.

XXXIII. E) Nincs meg.

H) D · O · M · | RVD · II. CAES · AUG · | ET EX·RCITIBVS | IN TVRCAM MILI |
TANTIBVS HOC A | NIMI ET VRTVTIS | MONVMENTVM | FIERI F · | 1 · 5 · 9 · 5 ·
Stpl. 67. l. 220.

*) Tévesen Tárginánál VERLEIE.

**) A Stpl. csonkán közli a feliratot, mert a „RATH 1568“ hiányzik a leírásnál, holott a képen bemutatott veretön ez is jól kivehető.

- XXXIV. E) · GOT · SCHKT · D · GABRIEL · | · D · V · VERK · EMANVEL · | · LVCE · Z
alul I · E és 1588.
H) · VON · GOT · ZVSAG · GSCHA · | SIMSON · VA · D · MANOA · | · IVDIC · XIII ·
Doneb. 4377., A Gyűjtő 1912 3—4 170. l., Stpl. 70. l. 233. sz., XV. t. 2., Lanna. III. t. 1443
- XXXV. E) DAVID · HOHENBERGER · WALTBVRGER · Z · SCHEMNICZ · 1588 oldalt : EGA 38
H) Nincs.
Bergmann 53. l. No 35., Tergina t. 16.
- XXXVI. E) Oldalt : 1590.
H) · IVDIT · HOCHENBERGERIN · GEBORNE · HVMBLIN · 15 | 91
Stpl. 68. l. 224. XIV. t. 6., Tergina 101. l. 24., Wesz. G. XV. 5.
- XXXVII. E) FRIEDRICH · GIENGER — AVF · OBER · HÖFLIN · R · K · M · DINER | VND ·
WALTBVRGER | ZVR · SCHEMNITZ ·
H) ∴ ANNA · GIENGER — IN · EIN · GEBORNE : | : HVMBLIN : — : ANNO · 1592 <
Bergmann XIII. t. 60., Tergina t. 8.
- XXXVIII. E) VLRICH REVTTTER — R · K · M · DIEN · WALDB : Z · S * oldalt : 1601
H) ANNA REVTTTERIN — GEBORNE SICELIN
Tergina t. 17., Wesz. G. XXIX 7.

9. Ismeretlen kéztől.

- XXXIX. E) RAITPHENIG · HANNS · ÁNGRER · RO · VNG · BEHAM · felül 1537
H) KVNIGLICHER · MAIEST · HOFZALL · MAISTER
Bergmann No 5., Tergina 95. l. 2.
- XL. E) · PAVL · RVBIGAL · — ZVR SCHEMNICZ ·
H) DOMINVS | DEVS | PROTECTOR | MEVS | 1565.
Bergmann 27. l. No. 24., Tergina t. 5. Wesz. G. XXX. 3.
- XLI. E) : LASLA : PROCK : 1 · 5 · 6 · 9 · D : ELT : BVRG : V : DES : INERRAT : Z :
WIEN
H) : LAD : PROCK : D : IVNG : R : K : M : PVECH : BEDER : CAM : CREM : VND :
SCHEM :
Bergmann 34. l. No 33., Neumann V. 3., Tergina 99. l. 15., Wesz. G. XXVII. 9.
- XLII. E) WILHELM · SCHEVCHENST — VEL · ZV · WÉICHING · RO · | KAY · MT · RC ·
CAMERGRAVE · Z · SCHEM · NIT · 31 · alul 15—80
H) LVCIA · SCHEVCHENSTVELIN · GEBORNE · ZANDEGGERIN · SEIN · EHELICH ·
GEMACHL · ALT · 19 · oldalt : 15—80
Appel III. 929., Bergmann XXXI. 133.—36. X. t. 46., Tergina t. 10., Wesz. G. XXX. 9.
- XLIII. E) AGNVS ° DEI ° QVI ° | ° TOLLIT ° | PCTA ° MUNDI
H) SALVATOR MUNDI CHRISTI MISER
Doneb. 4330., Stpl. 32. l. 54.
- XLIV. E) SIMSON · FRANGIT · PORTAS · ET · HOSTES · AT · CHRVS · | · TARTARA ·
H) SAMSON · ZERRAST · EIN · IVNGEN · LOWEN · IVDIV ▽
Doneb. 4398., Spl. 33. l. 57—58. sz.
- XLV. E) SICVT · IONAS · IN · VENTRE · CETI · TRIDVV · LATVIT · ET · INDE · RE-
REDIIT · INCLVIS · ION * Z *

- H) ITA · CHRISTVS · TRIDVV · SEPVLTVS · POST · DEVICTOS · HOSTES · RESV.
 REXIT · MA · XI *
 Doneb. 4073., Kilián 5807., Löbbecke 499., Stpl. 72. l. 245—46.

10. Sock Mihály.

- XLVI. E) MATTHIAS · D · G · ARCHID · AVST · ETC · SVPR · EXERC · BEL · IN · HVN
 · INFER · DVX * alul: M · S · MILITEMVS * | > 1601 >
 H) · STRIG · CAP. ×× M · 1595 · | > SEP : 2 <
 Herrgott. 15. t. 12., Mont. 685., Schoenv. VII. 231., Stpl. XIV. 67. l. t. 4., Széch.
 XXVI. 8. Wesz. C. VI. 7.
- XLVII. E) MATTHIAS · II · D · G · REX · HVNGARIAE · ETC · alul: M · S ·
 H) D · C · S · R · S · G · L · C · B · * HVNGARIAE
 Appel II. 2. 881. l. 3., Lanna 760., Madai n. 5628., Mont. 686., Schoenv. VI. 230., Széch.
 XXVI. 1., Welzl. 6988., Wesz. C. VI. 5., Wilmensdörfer 13697. Stpl. 86. l. XVI. t. 2.
- LVIII. E) MATTHIAS · D · G · RO · I · S · AV · G · HVN · B · REX · oldalt · K - B, alul M · S.
 H) ARCHID · AV · D · BVR · MAR · · MORA · CO · TYRO · 1614
 Stpl. XVI. t. 1. 83. l.
- XLIX. E) MATTHIAS · II · REX · HVNGARIAE · CORONATVS · MDCVIII
 H) SVB · TVVM · PRASIDIVM · CONFGIMVS :
 Mont. 690., Széch. XXVI. 2., Wesz. C. VI. 2.
- L. E) MATTHIAS · II · REX · HVNGARIAE · CORONATVS · MDCVIII
 H) ABVNDANTIA · DILIGENTIBVS · TE
 Mont. 688., Schoenv. VIII. 235., Széch. XXVI. 4.
- LI. E) DAVID · HOHENBERGER · AETATIS SVE 43 ·
 H) RO : KA : MA : DINER · V · WA — LTBVRGER ZV SCHEMNITZ 1593
 Bergmann. 35., Domanig D. M. n. 232., Ráth. XIV. 5a), b) Tergina t. 15., Wesz. G. XVI. 2.
- LII. E) SEBASTIAN · HENKEL : RO : KA : | MAI :
 H) EINNEMER · BEI · DER · CAMMER — CREMNITZ · AETATIS · SVE · ANO 33.
 oldalt 15—90.
 Löbbecke 421., Tergina 101 l. 20., Wesz. G. XV. 3.
- LIII. E) SEBASTIAN · HENKEL :
 H) R : K : M : CAMERG — RAF : V : EINEMER ·
 Tergina 101 l., t. 14 sz.
- LIV. E) GEORG · FLEISCH · VO : LERCHENBERG ·
 H) KHO : MAI : IN : HVN : CAMERGRAF · ZVR · CREM :
 Bergmann 36 l. No 37., Tergina t. 19.

11. Sock A.

- LV. E) · M · D · C · XVII · A · S ·
 H) ∫ KAISER ∫ | · MATTHIAS · IM · LEB · | · EN · BETRACHT · ERZHER · | · ZOG
 · FERDINAND ZVM KIN · | IGE · MACHT · TAVSET · SECHS · HV · NDERT ·
 SIBET · ZEHENTH · IAR · | NEVN · VND · ZWAINZGTEN · IVNY · | ZV · PRAG
 · GEKRENDT · WARR · | DIE · ORDENTLICHE · WAL · DAS · | NEGSTEIAR ·
 GAREBEN · DEN · | ERSTEN · IVLIVS · PRESPVRG · | DIE · KHRÖN · THVET ·
 GEBE | GOT · LAS · IN · D · KAISER · | · THVMERELICH | · ERLEBM ·
 Stpl. 86—7 l. 319 sz. XVI. t. 3.

12. Haller Dániel.

- LVI. E) VINCENT · MVSCHINGER · IN · GVMP · ET · ROSEN · fölü: V · M · P · alul: D · H · CAESARVM CONSILIARIVS 618.
 H) EQVITVM · PATRONVS alul: S · GEORGIVS · D · H ·
 Bergmann 36. No 37., Köhler VII. 345. 423. XI. 105., Madai I. No 2370. N. K. II. 103., Tergina 103. I. 30. t. 20.
- LVII. E) GABRIEL · D · G · REGNORVM · HVNGARIAE.
 H) TRANSYL · PRINCEPS · AC · SICVLORVM · COM ·
 Érdy 62. I. XII. I., Stpl. XVI. t. 4. 87. I.
- LVIII. E) } Mint az előbb, de ovális alakban.
 H) }
 Resch. 66. I. 61.. Löbbecke 687., Schulth. 4849.

13. Ifj. Haller Dániel.

- LIX. E) † IOANNES · TELEGDINVS · ARCHIEPISCOPVS · COLOCENSIS
 H) DOMINVS † PROTECTOR ∞ MEVS † 1643 †
 Wesz. G. XXIII. t. 2.
- LX. E) EMERICVS LÓSY ARCHIEPISCOPVS STRIGONIENSIS alul: D · H ·
 H) SVB ∞ VMBRA ∞ ALARVM ∞ TVARVM ∞ PROTEGE ∞ NOS ∞
 Wesz. G. XIX. t. 6.

14. Hörli Vilmos.

- LXI. E) * DAS * ROTE * GOLT * GLEIST * WOL * SCHEN * VND * FEIN *
 H) † GOTT * WILL * ALLEIN * DER * BESTE * HELFFER * SEIN * 1629 alul: VVH
 Stpl. XVII. t. 8. 98. I, Ráth XIV. 3 a) b).
- LXII. E) Nines föliat.
 H) MATTHE · III · | HIC · EST · FI · | LIVS · MEVS · DI | LECTVS · IN · | QVO ·
 MIHI · | COMPLACVI · | · 1 · 6 · 4 · 3 · alul: V · H, oldalt · N · B
 Wesz. F. III. 4..
- LXIII. E) HANNS · SOCK H · DER ELTER
 H) Meine | Hülff | von | Herren
 Hartmann 61. I., Tergina t. 28, Wesz. G. XXXI. 1.

15. Guet Hans.

- LXIV. E) · FER · II · D · G · R · I · S · A · GE · H · B · REX : szalagon: LEGITIMAE ·
 · CERTANTIBVS · alul · H · G ·
 H) DC S RS G LCB., HVNGARIAE
 Bercht. 440., Schoenv. VIII. 246., Schulth. 2451., Stpl. 244., Wesz. C. VIII. 4.
- LXV. E) FER · D · G · R · I · S · A · GE · H · B · REX szalagon: LEGITIME CERTANTIBVS
 alul: H · G ·
 H) MARIA · D · G · HVN : B · REG : INF · HISPA · AR · AV · 1633
 Wesz. C. VIII. 4. és IX—16.
- LXVI. E) FERDINAND · D · G · R · I · S · A · GE · H · B · REX alul: H · G · 1633
 H) ELEONORA · D · G · R · I · H · B · REG · DV · M ·
 Wesz. C. VIII. 5.

- LXVII. E) † FERDINAND · D · G · R · I · S · A · G · E · H · B · REX · alul: H · G · 1633
 H) · K · B · P · S · B · T · C · M · 1633
 Stpl. XVII. t. 2. 94. l., Wellenheim 7064., Wesz. C. VIII. 4
- LXVIII. E) FERDINAND · D · G · R · I · S · A · G · H · B · REX
 H) SALVATOR · MVNDI 1634 H · G ·
 Andrassy 55. l. II. t. 6.
- LXIX. E) FERDINAND ∞ D · G · RO · I · S · AVG · cimer GER · HVN · BOHE
 H) ELEONORA · D · G · IMP · GER · H · B · REG · D · M · 1627 ∞
 Bercht. 444.
- LXX. E) † FER · III · D · G · HV · BO · DAL · CR · SCLA · REX · H · G
 H) † MARIA · D · I · HVN · B · REG · INF · HISP · AR · AV · 1633.
 Herrgott. 32. t. 8., Stpl. XVIII. t. 3., 95. l.
- LXXI. E) FER · III · D · G · HV · BO · DAL · CR · SCLA · REX · alul: H · G
 H) D C S R S G L C B HVNGARIAE
 Wesz. C. IX. 15—16.
- LXXII. E) * FERDINAND · III · D · G · RO · I · S · AVG · GE · HV · BOH · REX * alul: H · G ·
 H) PIETATE ET IVSTITIA
 Stpl. XVIII. t. 5. 107. l. Széch. 30. t. 2., Wesz. C. IX. 15. — X. 1.
- LXXIII. E) FERDINAND · D · G · R · I · S · A · G · H · B · REX alul: H · G 1622
 H) ELEONORA · D · G · R · H · B · R · I · H · B · REG · DV · M.
 Doneb. 2117., Wesz. C. VIII. 5., Stpl. 375 sz.
- LXXIV. E) FERDINAND · D · G · RO · I · S · AVG · HV · BO · REX alul: H · G
 H) PIETATE ET IVSTITIA 1639
 Schoenv. 390. l. 5., Széch. 30. t. 7.
- LXXV. E) FERDINAND · III · D · G · RO · I · S · AVG · GE · HV · BOH · REX alul:
 H · G
 H) D C S R S G L C B belül: HUNGAIRE
 Horsky 1885., Schoenv. VIII. 253., Széch. 30. t. 2., Wesz. C. IX. 15., hasonló Stpl. 427. sz.
- LXXVI. E) FERDINAND · D · G · RO · IS · AVG · HV · BO · REX · alul: H · G ·
 H) PIETATE ET IVSTITIA 1639.
 Széch. 80. t. 7.
- LXXVII. E) FERDINAND · III · D · G · RO · I · S · AVG · GE · HV · BOH · REX · alul
 H · G ·
 ∞ FATA REVIVISCUNT FOELICI SIDERE : ET OFFERT ∞
 H) EMINERIS FERDINANDE TVIS TERRA HUNGARIA FRVCTVS · 1648
 Széch. 31. t. 9., Stpl. 294. (hasonló.) Ráth. XV. 2. a) b).
- LXXVIII. E) H) Ugyanaz, mint LXXVII, csak a Nap képével.
 Wesz. C. X, 2., Stpl. 429.
- LXXIX. E) mint a LXXVIII.
 ” ” LXXII.
 Schoenv. VII. t. 254., Schulth 2490., Stpl. 294., Wesz. C. X. 2.
- LXXX. E) FER · III · D · G · HV · BO · DAL · CR · SCL · A · REX alul H · G
 H) PIETATE ET IVSTITIA alul: 1648.
 Wesz. C. IX. 16. és. X. 1.

- LXXXI. E) EHRNREICH · HOFLINGER · VON · IM · BOLCKHAIM
H) * SVSANNA * HOFLINGERIN * GEBOR : FRISOWITZIN alul : H · G
N. K. IV. 69., Wesz. G. XIII. 2., Stpl. 378.
- LXXXII. E) * IOHANN · V · WENDENSTAIN * fönt : G. M H
H) * I · V · W · Z · P · V · E · R · K · M · C · R · V · O · C · I · H · P · 1628
alul : H · G
Bergmann 37. 1, Stpl. 379 – 80., XVII. t. 4., Tergina I. 22.
- LXXXIII. E) GAB : F · V · DIETRICHSTAIN · H · A · R · M · W · V · G ·
H) R · K · M · L · R · V · E · I · K · A · O · C · G · H · P · oldalt 1634
Bergmann No 39., Tergina 104. I. I. t. 25.
- LXXXIV. E) Ich bin das Licht der Welt Jo. 8.
H) ET LIVORE EIVS SANATI SVMVS ESA : 53
Tergina t. 23.
- LXXXV. E) In Einem Licht Unser Seligkeit und zu demselben Unserer Zuflucht alul 1632.
H) Ich bin das Licht der Welt. Jo. 8.
Stpl. XVII. t. 5., Wellenheim 14657., Welzl II. 2. 14659., Terg. 88 – 89., Bp. emlékérméi I. 21., Ráth XIV. 6 a) b). Arch. Ért. XIV. 88 – 89. I.
- LXXXVI. E) SALVATOR · MVNDI · 1634. alul H · G
H) I · COR · I | * IHS * | CHRIS · FACTUS | EST NOBIS EX DEO | SAPIENTIA ·
ET · IVS | TITIA ET SANCTIFI | CATIO ET REDEMPTIO | Christus · ist · uns * | von
Gott · gesandt | zur · weisheit · zur gerechtigkeit · zur | heyligun un | zur ·
Erlosug |
Stpl. XVII. t. 7. 98. I.
- LXXXVIII. E) Alul : H · G
H) · I · IOHANN · I | SANGVIS IESV | CHRISTI MVNDAT | AB ÓMNI PECCATO · |
das blut ihezu | christi · reyniget | unns · von alle | sunden † | † 1633 † | †
Stpl. 387 – 88. sz.

16. C. H.

- LXXXVIII. E) * MATTHIAS II · REX · HVNGARIAE : CORONATVS · MDCVIII * alul C H
H) QVICVM ANNA AVSTAE : ARCHIO : VIEN · NVPTIAS · CELEBRAVIT · 4 DEC :
AÑNO · 1611 ·
Széch. I. XXVI. t. 7., Wesz. C. VI. 6., Schulth.. 2438.
- LXXXIX. E) H) Ugyanaz, de C H jel nélkül.

- XL. E) MATTHIAS II · REX · HUNGARIA CORONATVS · MDCVIII. alul C – H ·
H) · MEMORIAE | ERGO : CIVITATES · E | OPPIDANI · INFERIO | RIS · AVSTRIAE
PROP | RÝS · SVIS · SVMPTIB | VS FIERI.
Wesz. C. VI. 4., Horsky 1417., Schönev. 575. I.

17. Ismeretlen kéztől.

- XCI. E)
H) IOHANNES · AVGVSTVS · EHRENREVTTER AB HOFFEREVT SCHEMNICH NATVS
ANNO M · D · C · XXXIX DIE XXIV IVNII.
EODEMQVE RENATVS TESTE VALENTINO RVLICHIO PASTORE SCHEMNICIENSI ·
Andrássy II. t. 43., Tergina 103. I. 36.

XCII. E) MATHIAS · KAISER · R · K · M · D · V · W · 2 · 5 ·

H) EHRE | VATER VND | MVTTER AVF DAS | DIRS WOL GEHE VND | LANGE LEBEST
AVF | ERDEN · DIESEN SCH | AVPHENING VEREHRE | ICH MEINE LIEBEN | TODT ·
· · | ZV EINEM GEDECH | TNVS DEN · · · | A^o 1636
Tergina t. 24.

XCIII. E) MATHIAS · KAISER · R · K · M · D · W · 2 · 5 ·

H) G · M · T · H · B · E · ANNO · 1636
Tergina t. 25.

XCIV. E) BRA : | BEION | CL · III · IV · V | IN · SCHOLA | CREMNICI · | ENSI · ANNO | · CIC
· IO · C · | XVIII ·

H) ANGVSTVM VIRTU TIS ITER
Stpl. XVII t. 1. 94. l.

XCV. E) FERDINAND · III · D · G · RO · I · S · AVG · GER · HV · BOH · REX K · B

I · K
H) E · M 16 · 55 ·

Herrgott 235. l. Schoenv. IX. t. 256., Széch. XXXII. t. 16., Wesz. 9. XVII. 7.

A jegyzetekben és az érmek leírásánál szereplő művek leírása és ezek rövidítésének magyarázata.

Andrássy: A. Manó: Kiadatlan érmek. Arch. Közl. II. 55. l.

Appel: Joseph A.: Münzen und Med. der weltlichen Fürsten und Herren aus dem Mittelalter und der neuen Zeit. Wien. 1824.

Arch. Ért.: Archeologiai Ertesítő.

Bergmann: Joseph B.: Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des österreichischen Kaiserstaates vom XVI. bis zum XIX. Jahrh. Wien. 1844.

K. Domanig: Porträtmedaillen des Erzhauses Österreich. Wien. 1896.

Domanig D. M.: Die deutsche Medaille in Kunst und Kulturhist. Hinsicht. Wien. 1907.

Doneb: Beschreibung der Sammlung Böhmischer Münzen und Medaillen. Prága. 1888.

Érdy: Erdély érmei. Pest. 1862.

Brüd. Egger: Auktionen-Catalog einer alten Sammlung aus aristokr. Besitz. Wien. 1906 (Berchtold.)

Fiala: Collection Ernst Prinz zu Windisch-Grätz. Prága. 1895.

Gohl: A magyar királyok koronázási érmei. IV. K. XVI. évf.

Gumowski: Medale Jagellonów. Krakó. 1906.

Harsányi Pál dr.: II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmek. Mohácsi emlékkönyv. 1925.

O. Helbing: Auktionen-Katalog... der aufgelösten Firma. Zschiesche & Köder. Leipzig. München. 1911.

Hartmann-Franzeshuld: Deutsche Personenmedaillen.

Hergott: Numotheca Principium Austriae. Freiburg. 1752—53.

J. Hirsch: Sammlung A. Löbbecke. München. 1908.

Kilian: Verzeichnis des ausschliesslich böhmischer Münzen und Med. Sammlung. Wien. 1858.

Lanna: L. Hirsch.

Löbbecke: Kunstmedaillen und Plaketten. München. 1908.

Madai S. D.: Vollständiges Thaler Cabinet. Königsberg. 1766., 1767.

Markl Mór: Münzen und Medaillen mit dem Titel Ferdinands. Prag. 1896.

N. K.: Numismatikai Közlöny.

N. Z.: Numismatische Zeitschrift. Wien.

Neumann: Beschreibung der bekanntesten Kupfer-Münzen. I—VI. Prag. 1868.

Ortway: Mária, II. Lajos magyar király neje. M. Tört. Életr. XXX. évf. 1—5. Bp. 1914.

Ráth György: Az iparművészet könyve. Budapest. 1902.

Resch Adolf: Siebenbürgische Münzen und Medaillen. 1901.

Dr. Réthy L.: Corpus Nummorum Hungariae. Budapest. 1907.

Rupp Jakab: Magyarország ekkorig ismertes pénzei. Buda. 1846.

Stpl: Katalog der Münz und Medaillen Stempel Sammlung des Hauptmünzamt. I—IV. Wien. 1901.

Schoenwisner: Catalogus numorum Hungariae et Transilvaniae instituti nationales Szecheniani. 1807—10.

Széchenyi Catalogus: Numi Hungariae cum tabulis. Pest. 1807.

Tergina Gyula: A magyarországi bánya- és kamaratisztek emlékérmek. Arch. Közl. 1886.

Tresor de numismatique et de glyptique... Páris. 1841.

Du Val: Monnoies en or du Cabinet S. M. L'Empereur. Vienne. 1759. — Catalogue des monnoies en argent... du Cabinet Imperial. Vienne. 1769.

Welz v. Wellenheim: Verzeichnis der Münz und Med.-Sammlung. Wien. 1844—43.

Weszerle J.: Hátrahagyott Érmészeti Táblái. Pest. 1873.

J E G Y Z E T E K.

- ¹ *Thieme-Becker*: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. — *Forrer*: Biographical dictionary of Medallists. — *Szendrei-Szentiványi*: Magyar Képzőművészeti Lexikon. I. Bp. 1906.
- ² *Stpl*: IV. K. 1403. l.
- ³ Ennek fejtegetése: *Harsányi Pál*: II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmek. 13. l.
- ⁴ Az érem leírása a „Rescriptis nummorum Joannis Radvánszky 1778.” c. kéziratban is már megtalálható. (Nemzeti Múzeum. Éremtár.)
- ⁵ *Schoenwisner*: Catalogus... 1807—10. 252. l.
- ⁶ *Harsányi*: I. m. 6. l.
- ⁷ *Domanig*: D. M. n. 34., n. 35., n. 40.
- ⁸ *Neudörfer*: Hans Krug (Quellenschriften für Kunstgeschichte. X.).
- ⁹ *Hampe*: Nürnberger Ratsverlässe über Kunst und Künstler im Zeitalter der Spätgotik und Renaissance. Wien—Leipzig. 1904. I. 839. Regesta.
- ¹⁰ *Hampe*: i. m. I. 934. Reg.
- ¹¹ *Hampe*: i. m. I. 915. Reg.
- ¹² *Hampe*: i. m. I. 1114. Reg.
- ¹³ *Hampe*: i. m. I. 1205. Reg.
- ¹⁴ *Hampe*: i. m. I. 1207. Reg.
- ¹⁵ *Hampe*: i. m. I. 1216. Reg.
- ¹⁶ *Neudörfer*: i. m.
- ¹⁷ *Schmied*: Sammlung der Berggesetze. I. 110. l.
- ¹⁸ *Hampe*: i. m. 1669. Reg.
- ¹⁹ *Neudörfer*: i. m.
- ²⁰ *Krizskó Pál*: Körmöci kamara s grófjai (Ért. a tört. tud. köréből) 1880. 63. l.
- ²¹ *Stpl*: IV.
- ²² Volt Udvari Levéltár: 15263. fasc. (1614. jün.)
- ²³ *Jahrb.* (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses) I—XXXV. Wien regestái.
- ²⁴ *Ernyey József*: Kisérletek a körmöci pénzverő áthelyezésére. (N. K. XXV.) 113. l.
- ²⁵ *Jahrb.* II. 803. Reg.
- ²⁶ *Domanig Karl*: Älteste deutsche Medailen. (Jahrb. XIV. 12. l.)
- ²⁷ *Jahrb.* II. 1194. Reg.
- ²⁸ Példa rá a Jahrb. 1123., reg., valamint *Krizskó i. m.* 63. l.
- ²⁹ *Ernyey*: i. m.
- ³⁰ *Érdy János*: Erdély érmei. VIII. l.
- ³¹ *Béllházy Johann*: Das Kremnitzer Münzzeichen K—B. Num. Zeitschrift. Wien. XXI. 489 l.
- ³² *Domanig*: DM. n. 14.
- ³³ *Numismatische Zeitschrift*. XXII. 208. l.
- ³⁴ *N. Z.* XXII. 208. l.
- ³⁵ *Krizskó*: i. m. 63. l.
- ³⁶ *Österreicher*: Regesten aus Newald's Publicationen. (Mitteilungen des Clubs der Münz und Medailen Freunde in Wien. 1890—91.)
- ³⁷ *Schmied*: i. m. I. 251. l.
- ³⁸ *N. Z.* XVII. 179. l.
- ³⁹ *Tergina*: Arch. Közl. XIV. I. 1. 2. sz.
- ⁴⁰ A tallér képe: *Fiala—Donebauer*: XXIII. 1159., Markl. XV. 641.; a féltalléré *Markl.* XVII. 644.
- ⁴¹ *N. Z.* XXIX. (1897.) III. t. 12. sz.
- ⁴² *Krizskó*: i. m. 63. l.
- ⁴³ *Sammlung Löbbecke*: (J. Hirsch.) Kunstmedaillen und Plaketten des XV. bis XVII. Jahrhunderts. München. 1908.
- ⁴⁴ *Günther Probst*: Die geprägten österreichischen Schaumünzen. I. 22. l.
- ⁴⁵ *Stpl*: I. 31. l. 50—51. sz.
- ⁴⁶ *Domanig Karl*: Porträtmedaillen des Erzhauses Österreich. Wien. 1896. 3. l.
- ⁴⁷ *Tresor*... 15. l. IX. t. 2.
- ⁴⁸ *Jahrb.* V. 4275. Reg.
- ⁴⁹ *Newald*: Das österreichische Münzwesen unter Ferdinand I. 83. l.
- ⁵⁰ *Stpl*. IV. 1239. l.
- ⁵¹ *Krizskó*: i. m. 64. l. „Cristoph Fueszl, oberster Eisenschneider“.
- ⁵² Wien, volt Udvari Levéltár. Ged. buch. fol. 72., 101. l.
- ⁵³ *Österreicher*: i. m.
- ⁵⁴ *Gohl Ödön*: Apró adatok N. K. 1905. 67. l.
- ⁵⁵ *Stpl*. I. XIII. t. 2.
- ⁵⁶ *Stpl*. IV. 1318. l.
- ⁵⁷ *Österreicher*: i. m.
- ⁵⁸ A *Stpl*. IV. 1318. lapon 1572-re van ez az instrukeió datálva, de *Newald* is 1562-re teszi (Münzw. unter Ferd. I.), azonkívül pedig az eredeti okmányon is ezt az évszámot láttuk, tehát valószínű, hogy a *Stpl*. téved.
- ⁵⁹ *Habich Georg*: Deutsche Medaillen in XVI. Jahrb. 130. l.
- ⁶⁰ *Habich*: Studien zur Augsburger Medailenkunst des XVII. Jahrb. Archiv für Medaillen und Plakettenkunde. 1913—14.
- ⁶¹ *Fritz Eichler und Ernst Kris*: Die Kameen im Kunsthistorischen Museum, Wien. 1827. 235. l.
- ⁶² *Tergina*: i. m. 100. l.
- ⁶³ *Stpl*. I. 52. l.
- ⁶⁴ *Kenner*: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Münzen u. Med. unter Kaiser Ferd. I. N. Z. XXXIV. 279. l.
- ⁶⁵ *Österreicher*: i. m.
- ⁶⁶ *Stpl*. IV. 1343. l.
- ⁶⁷ *Stpl*. IV. 1319. l.
- ⁶⁸ *Stpl*. IV. 1348. l.
- ⁶⁹ *Stpl*. IV. 1233. l.
- ⁷⁰ *Stempelsammlung*. 1231. l.
- ⁷¹ *Newald*: Das österr. Münzwesen unter den Kaisern Maximilian II., Rudolf II., und Matthias. Num. Zeitsch. 1885. 133. l. és *Ernyey J. i. m.*
- ⁷² Wien, volt Udvari Levéltár. 15263 fasc. (1602. jul. 9.)
- ⁷³ *Gohl*. i. m. N. K. 1905.
- ⁷⁴ *Stempelsammlung*. I. 71. l. (237—246.)
- ⁷⁵ *Gerevich Tibor*: Antonio Abondio. Klebelsberg-emlékkönyv. 1925.
- ⁷⁶ *Österreicher*: i. m.
- ⁷⁷ *Stempelsammlung*. IV. 1342. l.
- ⁷⁸ *Forrer*: i. m. V. 357., *Schoenwisner*. VII. 231.
- ⁷⁹ *Waldburger* néven azt a polgárt nevezik, akinek csapszéke van s ezért évi 104 aranyforintot fordít a bányára.
- ⁸⁰ *Donebauer*: Beschreibung der Sammlung böhmischen Münzen und Med. Prag. 1889. 4338.
- ⁸¹ *Gohl*: Haller Dániel. Num. Közl. 1903. 102. l.
- ⁸² *Thieme—Becker*.
- ⁸³ Wien, volt Udvari Levéltár. 15264 fasc. (1609. aug. 31.) A *Stpl*. nem említi.

- ⁸⁴ *Stempelsammlung*. IV. 1254. l.
⁸⁵ *Österreicher*: i. m. 581.
⁸⁶ *Stempelsammlung*. IV. 1239. l.
⁸⁷ *Stempelsammlung*. IV. 1255. l.
⁸⁸ *Tergina*: i. m. 102. l.
⁸⁹ *Gohl*: Hailer Dániel.
⁹⁰ *Num. Közlöny* II. 104. l.
⁹¹ *Szentgáli*: A körmöcbányai Sz. György-érmek. Az érem 1927. 105. l.
⁹² *Fabriczy*: Medaillen. 80. l. 139. ábra.
⁹³ *Hampe*: i. m. II. 1930. Reg.
⁹⁴ *Hampe*: i. m.: II. 1731. Reg.
⁹⁵ *Hampe*: i. m. II. 1755. Reg.
⁹⁶ *Hampe*: i. m. II. 1918. Reg.
⁹⁷ *Hampe*: i. m. II. 1930. Reg.
⁹⁸ *Hampe*: Eine Porträtmedaillon auf Jakob Ayrer. Berliner Münzblätter 1905. 613. l.
⁹⁹ *Österreicher*: i. m. 48.
¹⁰⁰ *Stempelsammlung*: IV. 1351. l.
¹⁰¹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. Wien. 1908. 9441. Reg.
¹⁰² *Jahrb.*: 1910—11. 19773. Reg.
¹⁰³ *Stempelsammlung*: IV. 1239. l.
¹⁰⁴ *Stempelsammlung*: IV. 1314. l.
¹⁰⁵ *Stempelsammlung*: 1334. l.
¹⁰⁶ *Stempelsammlung*: IV. 1319. l.
¹⁰⁷ *Dr. Franz Kieslinger*: Zur Geschichte der gotischen Plastik in Österreich. Wien. 1923. 31. l.
¹⁰⁸ *Stempelsammlung*: IV. 1266. l.
¹⁰⁹ *Stempelsammlung*: IV. 1403. l.
¹¹⁰ *Gohl*: i. m. Num. Közl. 1903. 104. l.
¹¹¹ *Tergina*: i. m. 104. l.
¹¹² *Stempelsammlung*: IV. 1251. l.
¹¹³ *Quellen*: stb. Ehematriken der Pfarre S. Michael. 8069. Reg.
¹¹⁴ *Dworschak*: Die Signaturen H—G und D—S. Mitteil. der Num. Gesellsch. in Wien 1919-26. 101. l.
¹¹⁵ *Andrássy Manó*: Kiadatlan érmek. Arch. Közl. II. 55. l., II. 1. 6.
¹¹⁶ Bövebb adat a családról. *Num. Közl.* 1905. 69. l.
¹¹⁷ *Tergina*: i. m. 103. l.
¹¹⁸ *Stempelsammlung*: I. 94. l.
¹¹⁹ *Domanig*: DM. n. 553. l.
¹²⁰ *Probszt*: i. m. 161. l. 33. sz.
¹²¹ *Gohl*: Krisztus-érmek. Arch. Értesítő. 1901., 102. l.
¹²² Mindkettő: *Stempelsammlung* I. 55. és 235. sz. alatt.
¹²³ *Stempelsammlung*: I. 99. l.
¹²⁴ *Stempelsammlung*: I. 108. l.
¹²⁵ *Andrássy*: i. m. 53. l. II., I. 5.

II. Ferdinánd és Eleonóra érme MS monogrammal.

A fontosabb — eddig kiadatlan — érem leírása a Közlöny jelen füzetének 124. lapján található meg, mint függelék a „Kiegészítés. stb.” című cikkhez. Előlapján alul jobbra MS monogrammot visel. E monogrammnak Michael Schalenbergerre vonatkozó feloldása, ami a régi irodalomban (gyakran a modern katalogusokban is) a többi körmöci MS monogrammos érmekre nézve történt, már azért sem állhat fenn, mert Forrer adata szerint (Biogr. Dict.) Schalenberger csak Münzmeister volt. Az érem jól beilleszkedik a körmöci emlékérmek sorozatába. Stílusban pedig sok egyezést mutat Christian Maler érmein látható kettős portré-beállításával. Tekintve, hogy a körmöci Sock Mihály műveire C. Maler emlékérmek beigazolhatólag hatással voltak, pl. II. Mátyás koronázási érmein a portré mintázása stb., ebből a szempontból is jogos ezen ovális érmet Sock Mihály művének tekinteni. Sock működését Körmöcbányán 1601-től kezdve tudjuk kimutatni (*Stempelsammlung* IV. 1342 I.—II.) Ferdinánd pedig 1619-től kezdve uralkodott. Ebből arra következtethetünk, hogy bár nincsen datálva az érem, mégis II. Ferdinánd uralkodásának első éveiben keletkezett, Sock működésének utolsó éveiben. Sockról utolsó határozott adatunk 1613-ból van ugyan, de ez nem olyan természetű, hogy kizárná további munkásságát. Valószínű az is, hogy mestereinkre az 1618 óta ugyancsak Körmöcbányán dolgozó Guet Hans által alkalmazott Ferdinánd-típus szolgált mintaképül. Az érem mindenesetre növeli körmöci érmeink sorát.

Diese bisher unedierte Medaille ist auf Seite 124 dieses Heftes beschrieben. Verfasser betrachtet dieselbe als ein Werk des Kremnitzner Stempelschneiders Michael Sock.

H. L.

Stempelschneider und Medaillen von Kremnitz in dem XVI. und XVII. Jahrhundert.

DEUTSCHER AUSZUG.

Die Anfertigung der Medaillen in Ungarn beginnt am Anfange des XVI. Jahrhunderts unter dem Einflusse deutscher oder italienischer Medaillen durch in Ungarn lebenden und arbeitenden fremden Medailleuren. Unter diesen ist einer der ersten, *Wolfgang Guglinger*. Er ist in Steiermark geboren, um das Jahr 1525 kam er nach Körmöc und die von ihm verfertigten Medaillen besitzen das Zeichen V—G. Diese sind, eine Gedäknsmédaille für Mathias Corvinus, und zwei Medaillen für Ludwig II. *Hans Krug*, kam vor 1519 aus Nürnberg nach Körmöc und dieser Meister ist nur seinem Namen nach bekannt. Die ungarische Medaillenforschung kennt bis jetzt kein einziges Werk von ihm. Im Jahre 1598 taucht *Claus Eisengraber* in Körmöc auf, dem wir wegen der Zeitübereinstimmung, die Portraitmedaille Wladislaus II. zuschreiben können. *Erhard Nuntaller* (1533) kennen wir auch nur seinem Namen nach. Eine Gruppe der Medaillen von Körmöc — die bis jetzt dem Behaim Bernard zugeschrieben wurde — werden wir, einstweilen, als die Werke des *Unbekannten Meisters* behandeln, weil die Tätigkeit Behaims als Eisenschneider, trotzdem die durch Domanig aufgezählten, zahlreichen Beweise, nicht genügend bewiesen ist. Behaim ist in allen zeitgenössischen Akten immer nur als Münzmeister und Kammergraf erwähnt. Die Zahl der Medaillen sind nur drei, und zwar, eine mit dem Reitersbild Ludwig II., dieselbe mit der Jahreszahl 1525, und eine kleinere Médaille mit dem Portrait des Königs. Alle drei Medaillen sind in enger stilistischer Verbindung miteinander. Diese Medailleure haben fremden Einfluss mit sich gebracht und so haben sie schon am Anfange der ungarischen Medaillenkunst eine blühende Entfaltung dieser Kunstrichtung zu Stande gebracht.

Nach 1526 trat eine entscheidende Veränderung in der Verfertigung der Medaillen ein, weil die Habsburgischen Regenten ihre zentralistische Bestrebungen auch auf diesem Gebiete sich fühlbar machen. Wegen der drohenden Türkengefahr konnte eine friedliche ständige Entfaltung dieser Kunst nicht zu Stande kommen. Aus dieser Zeit stammen besonders die in grosser Zahl bekannten biblischen und Portraitmedaillen; die in Verlust geratenen Medaillen aus dieser Epoche, können wir teilweise aus jenen Stempeln rekonstruieren, welche derzeit in Hauptmünzamt zu Wien entbewahrt sind. *Wolfgang Roll* taucht zu dieser Zeit (1553) in Körmöc auf. Früher (gegen 1543) arbeitete er in Joachimsthal, und eine kurze Zeit auch in Wien (1551), trotzdem er in Ungarn geboren ist. In Körmöc ist er als Unterkammergraf bekannt und die biblische Medaillen sind höchst wahrscheinlich von seiner Hand. Der auf den Joachimsthaler Münzen sichtbare und bekannte Halbmond, als Münz-

zeichen, kommt in den Erzeugnissen aus Körmöc nicht vor. Sieben Stück, in stilistischer Beziehung ganz gleiche biblische Medaillen können wir ihm zuschreiben. Aber die Portraitmedaille des Ludwig II. und seiner Gattin, Maria, kann man weder ihm, noch weniger aber Michael Hohenauer zumuten, vielmehr einem niederländischen Meister. Roll kommt eher, als ein Vermittler zwischen Körmöc und Joachimsthal in Betracht. *Achatz Thundl* erwähnen die zeitgenössischen Aufzeichnungen (1558), nicht als Münzschneider, sondern vielmehr, als Hauptgoldmünzenschläger (Guldenmünzer) und zwar bei der Frage über das Recht der Prägung der sogenannten „Schaupfenninge“. Unter diesen können nur diejenige in Frage kommen, welche biblische Szenen darstellen. Unter diesen Medaillen ist aus dieser Zeit ein sogenannter Osterpfennig aus dem Jahr 1538 bekannt, mit dem gekreuzigten Heiland. Es ist aber nicht ausgeschlossen, dass die aus dem Jahre 1541 stammende und mit dem Reiterbild Ferdinands I. versehene Médaille auch von Thundls Hand stammt.

Kristof Fueszl der Alt. wurde im Jahre 1543 als Eisenschneider in Körmöc ernannt, wo er im Jahre 1561 gestorben ist. Im Jahre 1546 wurde Fueszl Senator und im Jahre 1559 erster Senator. Die Münzstempeln der ganzen, halb und viertel Taler von dem Jahr 1553 verfertigte er. Er ist der Meister auch eines künstlichen Taufbrunnens, den er der Kirche schenkte. Aus dieser Zeit sind mehrere von einer Hand stammende biblische Medaillen bekannt, welche wir ihm zuschreiben können. So z. B. eine Médaille (1554) mit der Figur Moses, der soeben aus dem Felsen Wasser entlockt. Ein Medaillenstempel zeigt den aufstehenden Heiland (1555), eine andere Médaille (1546) stellt Christus, als Gottes Lamm dar. Eine Médaille zeigt am Revers den gekreuzigten Heiland, am Avers hingegen eine Paradiesszene und die Buchstaben K—B (Körmöc—Bánya), also ein fester Beweis zu dem Vergleich. Eine andere Médaille stellt den schlafenden Heiland im Schiffe am wogenden Meere dar, ein guter Beweis zum Vergleich mit der Moses-Médaille von Fueszl. Als ausgesprochene Portraitmedaillen kommen die Medaillen Wolfgang Rolls und Mathias Zellers in Betracht als Fueszls Werke. Die sorgfältige, bis ins Kleinliche übergehende präzise Ausarbeitung und der landschaftliche Hintergrund sind die charakteristischen Merkmale dieser Medaillen. Fueszls Nachfolger war seit 1562 *Lukas Richter*. Seine Tätigkeit hört mit dem Jahr 1579 auf, da er in diesem Jahre pensioniert wird. Früher arbeitete er in Körmöc, als Eisensenker. In seinem Ernennungsjahre bekam er eine Instruktion, in welcher die Tätigkeit der Angestellten der königlichen Münze ganz genau vorgeschrieben ist. Aus dieser Instruktion folgt,

dass die künstliche Ausstellung der Münzen, einzig und allein dem Eisenschneider vorbehalten wurde. Von seinen Werken sind zwei bekannt, mit den Buchstaben L. R. Habich will diese Signatur mit Lorenz Rosenbaum in Verbindung bringen. Zwar beeinflusste Rosenbaum ohne Zweifel durch seine Werke die Medaillen von Körmöc, stand er aber in keiner persönlichen Beziehung mit Körmöc. Hingegen ist Richters Tätigkeit in Körmöc dokumentarisch beweisbar. Ferner die in Rosenbaums Werke so charakteristische kleine Ausarbeitung finden wir bei Richter gar nicht. Die oben erwähnten zwei Medaillen behandeln biblische Szenen. Die erste zeigt die Geburt Christi, die zweite dasselbe Thema, aber am Revers die 3 Könige aus dem Morgenlande. Die Komposition der ersten Medaille zeigt eine auffallende Ähnlichkeit mit einer Gemme des Kunst-Hist. Museums in Wien. Noch zwei biblische Medaillen können wir Lukas Richter zuschreiben. Die eine zeigt den Heiland unter einem Baume in der Gesellschaft der 3 Apostel; die zweite Medaille hingegen zeigt denselben Avers, wie die Fueszische Medaille mit der Signatur K—B. Das ist der Übergang zu den Portraitmedaillen, weil aus dieser Zeit stammt die Medaille von Martin Munch, welche denselben Revers zeigt. Den sogenannten „Raithpfennigen“ Wolfgang Strassers hat möglicherweise auch er gemacht. Unter den Medaillen der Familie Gienger ist eine Medaille, auf welcher Jakob Gienger und seine Frau, und eine kleinere, auf welcher nur das Portrait der Frau Gienger abgebildet ist von ihm. Diejenige Medaillen aber, welche Friedrich Gienger darstellen, stammen aus späterer Zeit. Die Medaille aber, welche Georg Gengers Portrait verewigt, stammt nicht aus Ungarn. Die Muster zu den Gengerschen Portrait-Medaillen, nahm er wahrscheinlich aus fremden Lande schon, da diese Medaillen die ersten Portraitmedaillen aus Körmöc sind. Lukas Richter, übernahm zwar das Erbe von Fueszl, aber mit scharfem Blick, und grossem Eifer entfaltete er es zu einer üppigen Blüte. Von Fueszl unterscheidet sich die Kunstrichtung Richters insofern, dass er das Hauptgewicht auf die architektonische Ausarbeitung legt. Diese Neuerung hebt besonders die Plastizität seiner Medaillen. Auch der Einfluss Rosenbaums ist nicht zu leugnen. Aus dieser Epoche kennen wir namentlich auch andere neben den bekannten Münzschneider, ohne aber ihre nähere Tätigkeit bei der königlichen Münze aus dieser Zeit zu präzisieren. Solche sind z. B. *Valentin Leyner* (1551 und 1565); *Valtin Richter* (1562); *Hans Spaltenkail* (1562, 1575). Dieser starb vor 1599. *Simon Richter* (1575); *Georg Tober* (1580) und *Abraham Eyszkher*, dieser taucht erst nach 1562 auf.

Joachim Elsholtz ist der letzte aus dieser Zeit, dem man Medaillen zuschreiben kann. Im Jahre 1579 wird er Aushelfer; im Jahre 1588 ging er nach Selmec (Schemnitz), aber im Jahre 1602 ist er wieder in Körmöc, wo er mit Michael Sock eine Probepprägung machen muss. Bei dieser Prägung ging Sock als Sieger hervor und wurde Obereisenschneider. Zwei Medaillen, mit der Signatur I—E kennen wir, und zwar eine mit dem Bilde König Rudolfs aus dem Jahre 1595; die zweite ist eine religiöse Medaille, mit dem Bilde

Mutter-Gottes und des Erzengels Gabriel. Ausser diesen Medaillen machte er im Jahre 1588, diejenige datierte Medaille des David Hohenberger und im Jahre 1590 die der Judit Hohenberger. Diese sind unter seinem Aufenthalte in Selmec entstanden. Aus dem Jahre 1592 stammt die Medaille Friedrich Gengers, auf der die Ausarbeitung des Wappenbildes denselben Stil zeigt, als diejenige der Medaille Hohenbergers.

Diese fünf Medaillen zeigen stilistisch ganz gleiche Motive; betrachtet man z. B. die Formen der Buchstaben, oder die für die Medaillen von Körmöc so charakteristische Pflanzenmotive der Umrahmung. Die Tätigkeit des Elsholtz, bedeutet keine grosse Entwicklung, weil er die älteren, bekannten Formen ganz einfach übernimmt und auch in seiner Portraitbildung die Richtung des Joachim Deschlers ganz genau nachweisbar ist.

Aus dieser Zeit sind uns noch mehr Medaillen bekannt, leider können wir diese keinem einzigen Münzschneider zumuten. Besonders gibt es sehr viele biblische Szenen darstellende Medaillen und eine Gruppe dieser Medaillen ist im Katalog der Stempelsammlung des Hauptmünzamt, dem Einfluss der Joachimsthaler Schule zugeschrieben. Dies ist aber eine ganz einseitige Behauptung, weil der Einfluss zwischen Joachimsthal und Körmöc gegenseitig war, besonders auf dem Gebiete der sogenannten „Biblischen Medaillen“.

Diese Epoche (die zweite Hälfte des XVI. Jahrhunderts) ist die Blütezeit der biblischen Medaillen, weil solche Medaillen nach dieser Zeit immer seltener geprägt wurden und an ihre Stelle treten die sogenannten Christus-, Freundschafts- und die sehr gesuchten St. Georgs-Medaillen.

Als dritte Stilperiode in der Entwicklung der ungarischen Medaillenkunst können wir die erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts betrachten; da auch die Medaillen immer mehr den Einfluss der Barockkunst zeigen.

Die Wirkung der wiener Hofmedailleurschule wird auch bei uns fühlbar, besonders durch den Einfluss, den die dort arbeitende hervorragenden Münzschneider direkt oder indirekt ausübten. In dieser Zeit treten in Körmöc als Erste *Michael Sock* und *A. Sock* auf. Michael Sock wird im Jahre 1601 Hauptmünzschneider dort, aber er arbeitete auch schon früher in Körmöc. Im Jahre 1607 heiratete er und in 1613 ist die letzte Aufzeichnung von ihm bekannt. Von A. Sock ist nur soviel bekannt, dass er im Jahre 1617 nach Böhmen ging. Die Signatur M. S. ist auf drei Medaillen des Michael Sock zu finden: diese sind: a) eine Medaille zum Andenken der Wiedereroberung Esztergoms (1601); b) eine Medaille des Mathias II. als König Ungarns (1608); c) ein Fünfdukaten-Stück aus dem Jahre 1614. Ausser diesen hat Michael Sock noch für Mathias II. zwei Krönungsmedaillen gemacht; am Revers der einen ist dasselbe Madonnenbild zu sehen, als am Fünfdukatenstück, die andere Krönungsmedaille zeigt auf der Reversseite eine allegorische Szene. Unter den Portraitmedaillen hat Michael Sock auch diejenige gemacht, auf welcher David Hohenberger mit der Jahreszahl 1593 verewigt ist. Ferner sind auch jene Medaillen von ihm, wo Sebastian Henkel abgebildet ist. Die eine dieser Medaillen

ist aus 1590 datiert. Die Medaille des Georg Flesch Kammergraf von Körmöc vom Jahre 1609, ist auch ein Erzeugnis des genannten Meisters. Auf den 3 ersten Medaillen sind sogar die Gesichtszüge fast gleich ausgearbeitet.

In derselben Weise arbeitete A. Sock, der wahrscheinlich sein Verwandter war. Nur eine einzige Medaille ist von ihm bekannt und zwar jene, welche Erzherzog Ferdinand darstellt. Auf dem Avers dieser Medaille ist die Signatur A. S. sichtbar. Die in dem Katalog der Stempelsammlung Michael Sock zugeschriebene Christus-Medaille ist diesbezüglich nicht nachweisbar. Die Bedeutung Michael Socks in der Stilentwicklung der ungarischen Medaillenkunst ist deshalb wichtig, weil seine Arbeiten den Übergang vom XVI. in das XVII. Jahrhundert zeigen. Seine Arbeiten beweisen den Einfluss der Werke des Antonio Abondio und Valentin Maler.

Daniel Hailer kam von Augsburg nach Körmöc, früher arbeitete er als Goldschmied und Kupferstecher. Im Jahre 1609 empfahl ihn sein Vater als Münzstecher, aber nach Körmöc kommt er erst im Jahre 1615, wo er im Jahre 1618 heiratete. Er musste vor dem 2. Febr. 1628 gestorben sein, weil seine Witwe an diesem Tage zum zweitenmale heiratete und zwar Kristof Fuszl den jüng. Nur eine, mit D. H. Buchstaben signierte Medaille ist jetzt bekannt, und zwar die Muschinger-Medaille. Ausser dieser Medaille hat er im Jahre 1520 die Portrait-Medaille Gabriel Bethlens gemacht; auch diejenige ovale Portraitmedaille stammt von ihm, welche erwähntes Portrait darstellt. In dem Regesten des vierten Bandes des Katalogs der Stempelsammlung von Wien kann der Name *Daniel Hailer* der jüng. zum Vorschein, der in Körmöc arbeitete. Dieser wurde im Jahr 1636 zum Eisensenker ernannt, aber im Jahre 1647 nicht mehr lebte hat. Also stammt jene Portrait-Medaille, die mit dem Buchstaben D. H. signiert ist, und den Erzbischof Losy von Esztergom darstellt, von ihm, und zwar darum, weil Emerich Losy von 1637 bis 1642 Erzbischof war. Gleicherweise kann man die unsignierte, aber in der Ausführung beinahe ganz gleiche Telegdi-Medaille von dem Jahre 1643 auch ihm zuschreiben, weil diese Medaillen nach dem Tode Daniel Hailer der Alt. geprägt wurden.

Unter sämtlichen Werken Hailers des Alt. ist die Muschinger-Medaille die bedeutendste, weil auf dem Revers zum erstenmale das Reitersbild des St. Georges vorkommt. Auf die Entstehung dieses Motives hatten ausser dem indirekten Einfluss der Georgstatue der Brüder Kolozsvári, die Darstellung des hl. Georgs auf den Mannsfelder Talern direkten Einfluss ausgeübt, die Hailer noch in Deutschland sehen konnte. Die Bedeutung Heilers, als Medailleur wird dadurch wichtig, dass er die bisherigen für die Körmöcer Medaillen so charakteristischen harten Formen gänzlich auflöst und in seine Werke einen feineren, zarten Stil einführt.

Seine Kunst schmiegt sich ganz an die Augsburger Medailleurschule.

Aus dieser Epoche sind uns auch mehrere Namen bekannt, aber von ihnen verfertigte Werke sind nicht nachzuweisbar. Unter diese gehört z. B. *Ananias Büttner*, der aus Nürnberg nach Körmöc im Jahre 1615 kam wo er mit Daniel Hailer eine

Probeprägung machte um die Erwerbung des Hauptmünzmeisteramtes, aber weitere Daten fehlen. *Hans Kristof Unverzagt* arbeitete seit 1646 als Eisensenker. Der Name *Kristof Fueszis des Jüng.* kommt zwischen 1642 und 1651 vor und zwar als „ferri sculptor“ wird er öfters erwähnt. Die erste Aufzeichnung von *Andreas Raaben* finden wir im Jahre 1636; dieser hat als Eisensenker gearbeitet. Die Namen *Richter Wolfs* (1651) und *Jakob Gottfried Schmallvogels* sind noch zu erwähnen; letzterer war auch Eisensenker, im Jahre 1653 lebte er aber nichtmehr.

Wilhelm Hörl ist ein Fremder; im Jahre 1631 legte er den Bürgereid nieder und im Jahre 1636 arbeitete er noch als Eisensenker. Zwei Medaillen sind bekannt mit seiner Signatur. (V. H. und VV. H.) Die Erste ist eine Bergwerksmedaille aus dem Jahre 1629; die zweite ist ein Taufftaler von Nagybánya mit der Jahreszahl 1643. Der Grund der oben angeführten zweierlei Namenssignaturen ist auf die lateinische und deutsche Orthografie zurückzuführen. Die Medaille des Johann Sock kann man auch Wilhelm Hörl zuschreiben, deren Revers viele Analogie mit dem Revers des Taufftalers zeigt und zwar durch die in der Cartouchefassung angeführten Aufschrift.

Der letzte in dieser Zeit bekannte Medailleur ist *Hans Guet*, der im Jahre 1618 als Eisensenker auftaucht und im Jahre 1636 schon als „obrist Münzeysenschneder“ arbeitet. Im Jahre 1638 wird er Senator, sein letztes datiertes Werk stammt aus dem Jahre 1648. Seine Signatur. H. G., kann man sehr oft auf seinen Werken sehen. Mit dem Portrait Ferdinand II. sind 5 signierte Medaillen bekannt mit Jahreszahlen. (1618, 1634 und 1638). Die Reverse dieser Medaillen zeigen Wappen Ungarns; den zweiköpfigen Adler; auf zwei Medaillen die Kaiserin Eleonora und auf einer Medaille das Christus-Brustbild. Infolge der Stilähnlichkeit ist die Ferdinand-Medaille aus dem Jahre 1627 auch sein Werk. Zehn Medaillen sind bekannt mit dem Namen Ferdinand III., unter diesen sind neun mit dem Portrait des Königs und folgenden Jahreszahlen: 1633, 1636—1638, 1639 und 1648 versehen. In den Portraitabbildungen sind zwei Typen zu unterscheiden. Die Reverse zeigen ausser dem Portrait der Kaiserin Maria und Wappenabbildungen auch allegorische Szenen. Signierte Portraitmedaillen sind zwei bekannt von Hans Guet. Die erste ist die Wendestein-Medaille vom Jahre 1628; die Zweite ist die undatierte Medaille Heinrich Höflingers und seiner Gattin. Die Wendestein-Medaille aus dem Jahre 1627, hat wahrscheinlich auch er gemacht und ebenso die Medaille des Gabriel Dietrichstein aus dem Jahre 1634. Infolge der Stil- und Zeitübereinstimmung, hat Hans Guet die Medaille des Hermann Roth aus dem Jahre 1632 gemacht. Auf dem Avers dieser Medaille ist das Portrait des Heilandes sichtbar.

Vier Christusmedaillen fügen wir noch zu den Werken Hans Guets. Unter diesen sind zwei datierte, die anderen zwei Medaillen stimmen infolge stilistischer Ausführung mit den datierten Medaillen ganz zusammen. Den Ursprung der Christusmedaillen kann man zuerst auf die Werke der früheren Körmöcer Medailleure, hauptsächlich aber auf die Werke der Hof-

medailleure zurückführen. In dieser Beziehung kommt besonders Antonio Abondio in Betracht.

Unter den zeitgenössischen religiösen Medaillen, hat Hans Guet noch einen signierten sogenannten Bethpfennig gemacht. Hans Guet zeichnet sich durch seinen zahlreichen Werken unter den Körmöcer Medailleuren aus. Durch diese seine Werke ist er was die Komposition und sorgfältige Ausführung betrifft, der bedeutendste Vertreter in Körmöc der in dieser Zeit blühenden Barockkunst. Aus dieser Epoche sind auch einige solche Medaillen bekannt, deren Meister zu dieser Zeit noch nicht entdeckt ist. Diese sind z. B. diejenige 3 Medaillen mit dem Portrait Mathias II., welche das Monogramm

C. H. zeigen. Eine datierte Medaille trägt die Jahreszahl 1611. Die anderen zeitgenössischen Medaillen von Körmöc sind weniger wichtig, nur wegen der Verbreitung der Medaillen kommen sie in Betracht. So z. B. eine Körmöcer Schulpremiemedaille aus dem Jahre 1618.

Die anderthalb Jahrhundert zusammenfassende Stilentwicklung der Medaillen beweist, dass die ungarische Medaillenkunst immer bestrebt war, stets mit der Entwicklung des Auslandes in Einklang zu stehen, was ihr oft nur mit fremder Hilfe gelungen ist. Diese Entwicklung nimmt aber hier kein Ende, sie erreicht in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrh. mit den St. Georgs-Medaillen ihre Blütezeit.

Médailles et graveurs de poinçons de Körmöcbánya aux XVIme et XVIIme siècles.

EXTRAIT FRANCAIS.

La fabrication des médailles commence en Hongrie au commencement du XVIe siècle, surtout sous l'influence des médailles allemandes, mais sous l'influence indirecte des médailles italiennes, à l'imitation des médailleurs étrangers. Le premier entre eux est *Wolfgang Guglinger*; né en Styrie il est venu en Hongrie vers 1252 et on connaît ses médailles, signées de V—G, qui sont: la médaille faite à la mémoire du roi Matthia et ces deux faites pour le roi Louis II. Connue de nom, n'est que *Hans Krug*, qui est venu à Körmöc en 1519 travaillant jusque là à Nürnberg. Pas un de ses oeuvres n'est connu. Vers 1508 apparait *Claus „Eisengraber“* à qui on peut attribuer par la coïncidence des dates, la médaille portant le portrait du roi Ulászló II. (1508.) On connaît de nom *Erhard Nuntaller* (1533). Trois des médailles de Körmöc, attribuées jusqu' à présent à Behaim Bernhardt, doivent être considérées comme oeuvres d'un *Maître inconnu*, étant Behaim maître monnayeur et conte chambellan. De ces médailles a) porte la figure équestre de Louis II., b) la même datée de 1525 et c) une médaille plus petite, avec le portrait du roi lesquelles s'accordent aussi dans le style.

Après 1526 commence la seconde période, caractérisée même dans la fabrication des monnaies par les efforts de centralisation de la maison Habsburg. Le développement a été grandement empêché par les menaces constants des Turcs. On connaît de ce temps des médailles personnelles, religieuses et beaucoup de timbres, — se trouvant aujourd' hui à Vienne, — des médailles perdues. *Wolfgang Roll* est venu à Körmöc en 1553 de Joachimsthal, y travaillant vers 1543, mais il travaillait aussi à Vienne (1551). Est né en Hongrie, plus tard est devenu conte chambellan et faisait vraisemblablement des médailles de sujets bibliques. Son signe la demi lune usée à Joachimsthal nous ne le trouvons plus sur les médailles faites à Körmöc. Il a fait 7 médailles bibliques, mais la médaille avec le portrait de Louis II. et de sa femme, la reine Marie n'est pas de sa main. Roll a transmis entre Körmöc et Joachimsthal. *Achatz Thundl* est connu comme

„Guldenmünzer“ (maître cher des ormonnayeurs). Nous connaissons deux médailles contemporaines de lui lesquelles par consequence peuvent être attribuer à lui. Une médaille biblique (Osterpfennig) datée de 1538 et l'autre représentant la figure équestre de Ferdinand I. datant de 1541.

Christophe Fueszl l'ainé travaille à Körmöc en 1543, comme coingraveur et y meurt en 1561. C'est lui, qui a fait les timbres des talers, demitalers et quart-talers de 1553. mais il y en a encore plusieurs médailles bibliques étant contemporaines à lui et semblables quant au style. Ce sont: médaille avec le Moïse faisant jaillir l'eau du rocher (1554), le timbre d'une médaille représentant la résurrection de Jésus-Christ (1555), la médaille avec le Christ, comme agneau de Dieu (1546), puis une médaille avec le Christ en croix et avec les lettres K—B (Körmöc-Bánya) sur l'avvers. Ces lettres fournissent un fond certain aux confrontations. Enfin une médaille montre le Christ dormant dans un bateau sur la mer agitée. On peut attribuer à Fueszl parmi les médailles personnelles celles représentant *Wolfgang Roll* et *Matthia Zeller*. Ces médailles sont caractérisées d'un travail minutieux et d'amples paysages. Le successeur de Fueszl fut depuis 1562 *Lucas Richter*, dont l'oeuvre cessa en 1579 avec sa pension. Deux de ses oeuvres sont signées des lettres L—R, lesquelles sont identifiées par Habich comme les sigles de Laurent Rosenbaum, mais celui-ci n'a eu aucune relation personnelle avec Körmöc. Tous ces deux oeuvres signées sont bibliques, une représentant la naissance de Christ, l'autre l'adoration des Rois mages. La première montre des traits identiques avec une gemme de la même composition du Kunst. Hist. Mus. de Vienne. La médaille montrant le Christ avec les apôtres et une autre d'avvers semblable aux médailles signées des lettres K—B de Fueszl, sont de même les oeuvres de Richter, comme aussi le „raithpfennig“ de *Wolfgang Strasser*. *Jacob Gienger* et sa femme et une médaille plus petite de la femme de *Jacob Gienger* sont aussi faites par lui, tandis que les médailles de *Frédéric Gienger* sont ultérieures, celle de *George Gienger*

n'est pas d'origine hongroise. La plasticité des médailles de Richter est rehaussée par la riche architecture.

De nom ne sont connus de ce temps que *Valentin Leyner* (1551 et 1565), *Valtin Richter* (1562), *Hans Spaltenkhail* (1562, 1575), *Simon Richter* (1575), *Georg Tober* (1580) et *Abraham Eyszkher* (après 1562). Tandisque de *Joachim Elsholtz* nous connaissons des médailles signées du monogramme I. E. En 1579 est devenu coinggraveur substituant se rend en 1588 à *Selmecbánya*, mais se trouve en 1602 de nouveau à *Körmöc* et fait un concours de monnayage avec *Michel Sock*, mais il fut vaincu par *Sock*, qui sera chef-coinggraveur. *Elsholtz* a deux médailles signées: celles faites pour le roi *Rudolphe* de 1595 et une de sujet biblique avec la Vierge Marie et avec l'archange *Gabriel*. Il a fait encore en 1588 la médaille de *David Hohenberger*, celle de *Judith Hohenberger* de 1590 et la médaille *Gienger* datée de 1592, ces cinq médailles montrent des ressemblances stylaires et la manière de leur encadrement les caractérisent. La manière de traiter les portraits montre l'influence des oeuvres de *Joachim Deschler*. On connaît encore de ce temps beaucoup de médailles reliquieuses, qui ne peuvent pas être attribuées à des maîtres certains. *Körmöc* et *Joachimsthal* étaient d'influence réciproque quant aux médailles religieuses.

La troisième période du développement stylaire des médailles hongroises est la seconde moitié du XVIIe siècle, quand d'une partie goût baroque commence à se répandre même dans le style des médailles, de l'autre part quand l'influence de l'école des médailleurs de Vienne vient de plus en plus importante. C'est *Michel Sock* et *A. Sock*, qui dans ce temps travaillent les premiers à *Körmöc*. Le premier sera en 1601 chefoinggraveur, mais travaille déjà plus tôt et c'est de 1613 que nous avons la dernière note sur lui. Nous ne savons d'*A. Sock*, qu'il partait en 1617 pour la Bohémie. De *Michel Sock* sont connues trois médailles munies des sigles M—S, comme celle faite à l'occasion de la conquête d'*Esztergom* (1601), puis celle représentant le roi *Matthia II*, comme roi hongrois (1608), et enfin une monnaie d'or (cinq ducats) de 1614. A part de celles c'est lui, qui a fait les deux médailles pour le couronnement de *Matthia II*; comme médailles personnelles, il faisait celle de *David Hohenberger* de 1593, les deux médailles de *Sebastian Henkel* — une datée de 1590 — et la médaille du conte chambellan de *Körmöc*, *George Flesch* avec la date de 1609. C'est tout à fait dans la manière, que travaillait *A. Sock*, dont une seule médaille est connue avec les lettres A. S., laquelle représente l'archiduc *Ferdinand*. Les oeuvres de *Michel Sock* trahissent l'influence d'*Antonio Abondio* et de *Valentin Maler*.

Daniel Hailer est venu d'*Augsbourg* à *Körmöc* en 1615. et travaillait à *Augsbourg* aussi comme orfèvre et comme estampe-graveur. Il est mort avant le 2. février 1628, parceque c'est alors que sa femme s'est remariée avec *Christoph Fueszl le jeune*. Il n'a qu'une seule médaille signée des lettres D. H., la médaille *Muschinger*, mais il a aussi fait la médaille de *Gabriel Bethlen* de 1520,

comme aussi la médaille ovale munie du même portrait. A partir de 1636 travaillait à *Körmöc* *Daniel Hailer le jeune*, mais qui ne vivait plus en 1647. Il emploie aussi le monogramme D. H., comme on le voit sur la médaille *Losy*, qui a été évêque entre 1637—42. Par ressemblance stylaire c'est à lui qu'on peut attribuer la médaille *Telegdy* de 1643. Le revers de la médaille *Muschinger* de *Daniel Hailer l'ainé* est très important à cause de la scène de *St. Georges* qui y est représentée, laquelle plus tard sera une représentation constante sur les médailles nommées de *St. Georges*. Cette représentation est influencée directement par les modèles de *St. Georges* des talers de *Mannsfeld* et indirectement aussi par la statue connue de *Prague* représentant *Saint Georges* des frères *Kolozsvári*. Plusieurs dans ce temps ne sont connus que par le nom, comme *Ananias Büttner* qui est venu de *Nürnberg* à *Körmöc* en 1615 et a fait avec *Daniel Hailer* un concours de monnayage pour gagner l'office de chef-coinggraveur, mais nous n'avons plus aucune note sur lui; *Hans Christoph Unverzagt*, qui de 1614 travaille comme „Eisensenker“. *Christoph Fueszl le jeune* qui travaille entre 1642—51 et qui est souvent mentionné, comme „ferri sculptor“; *André Raaben*, de qui nous avons la première note de 1580 et la dernière de 1636; puis *Wolf Richter* (1651); et *Christoph Schmaßvogel*, qui ne vivait plus en 1653. *Guillaume Hörl* est d'origine étrangère et en 1636 travaille comme *Eisensenker* à *Körmöc*. Deux médailles sont connues munies de son sigle, qui est V. H. ou VV. H., conformément à l'orthographe latine et allemande. Ce sont la médaille de baptême de *Nagybánya* de 1643 et la médaille des mineurs de 1529. C'est encore lui qui a fait la médaille de *Jean Sock*, le revers de laquelle montre de grandes ressemblances avec le revers de la médaille de baptême.

Le dernier coinggraveur connu de nom est *Hans Guet*, qui apparaît en 1628 nommé „Eisensenker“ et en 1636 est déjà „obrister Münzeysenschenider“ (maître chef coinggraveur). Nous avons de 1648 sa dernière médaille datée. Son monogramme figure souvent sur les médailles comme H. G. On connaît 5 médailles signées avec le portrait de *Ferdinand II*. de 1618, 1634 et 1638. Leur revers sont différents, parcequ'on y voit les armes hongroises et autrichiennes, puis le portrait de la reine *Eleonora* et la tête de *Christ*. La médaille avec le portrait de *Ferdinand II*. de 1627 est aussi de sa main, mais point signée. Nous connaissons 13 médailles avec le nom de *Ferdinand III*., dont 12 munies du portrait du roi et avec les dates 1633, 1636, 1638, 1639 et 1648. Les revers représentent ou bien le portrait de la reine *Marie*, ou bien des scènes allégoriques. Il a deux médailles personnelles signées, la médaille *Wendenstein* de 1628 et la médaille non datée de *Höflinger* et de sa femme. De lui sont encore la médaille *Wendenstein* de 1627 et la médaille *Dietrichstein* de 1634, et enfin la médaille de *Hermann Roth* de 1623, laquelle montre sur le revers le *Christ*. Il a fait en tout quatre médailles de *Christ*, dont deux signées. L'ori-

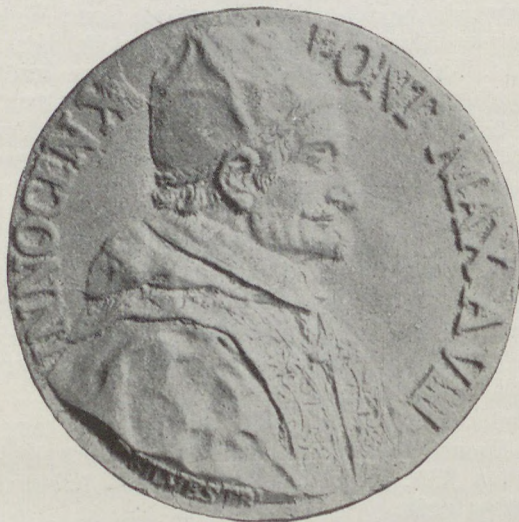
gine de la représentation du Christ se trouve — à côté des médailles antérieures de Körmöc même sujet — dans ces oeuvres des médailleurs de la cour, spécialement dans l'oeuvre d'Antonio Abondio. Hans Guet a fait encore une médaille de prière signée. Il se distingue surtout par son oeuvre abondant et que c'est lui qui est le maître le plus représentant de l'art baroque de ce temps.

Il y a encore d'autres médailles de ce temps dont les maîtres sont encore inconnus. Tels sont les 3 médailles avec le portrait de Matthia II.

portant la signature C. H., et dont une est datée de 1611. On trouve déjà des médailles de sujet special, comme la médaille de prix de l'école de Körmöc de 1618. Le développement de 150 ans des médailles montre, que les médailles hongroises tachaient de s'acheminer avec le développement général européen, ce qui souvent n'était possible qu'avec l'aide des influences étrangères. Mais le développement ne se termine pas ici, il se continue dans la seconde moitié du XVIIe siècle dans les médailles de Saint Georges.

Még egy ismeretlen érem Buda visszafoglalására.

A pápák több vert vagy öntött emlékéremmel örökítették meg azokat az évszázados küzdelmeket, amelyeket Magyarország és Ausztria a török ellen folytatott. E tekintetben különösen az Odescalchi családból származó XI. Ince pápa vált ki, aki Bécsnek a törökök ostroma alól való felmentése alkalmából több érmet, majd a párkányi csata emlékére is egy érmet veretett. — Keresztény fegyverek győzelmének hatása alatt a pápa már 1684-ben, tehát a párkányi csata után, két évvel Budának 1686-ban történt tényleges visszavétele előtt, úgy látszik közelebbnek véltve ezt az eseményt, Buda visszavételére egy nagy emlékérmét öntetett. Ezen éremről a régi pápai emlékérmekről írott könyvek, mint Bonanni (1699) és Venuti (1742) ugyan megemlékeztek, de mindeddig nem sikerült ezen éremnek egy példányát fellelnem, míg végre egy párizsi éremkereskedő révén nemrégén mégis hozzájutottam ezen emlékérem egy példányához.

Az érem leírása a következő: Előlap körirata: INNOCEN. XI. PONT. MAX. A. VIII. A pápa mellképe jobbra, papi főveg, palást és stolával. Alól P. SILVESTRI. — Hátlap körirata: GLORIOSA. DICTA. SVNT. DE. TE. CIVITAS. DEI. BVDA. Budavára és Pest városának látképe, a Duna folyammal és folyamistennel. Alól szelvényben: 1684. Átmérője 70 cm. Öntött érem.

Azon körülmény, hogy a pápa uralkodási éveinek száma az emlékérmén kilencel van jelezve és ez tényleg az 1684. évnél felel meg, — valamint hogy a hátlap szövege csak Budára vonatkozó hírekről emlékezik meg, világosan mutatja, hogy az érem tényleg már 1684-ben készült. Miután Buda csak két év múlva került a keresztény hatalmak kezére, a pápa ezt az emlékérmét úgy látszik nem bocsátotta közforgalomba s ez magyarázza meg talán annak nagy ritkaságát, mert a többi, XI. Ince pápa által a törökök elleni győzelmekre vert érmek meglehetősen gyakoriak.

Dr. Procopius Béla.

Kiegészítés a „Körmöcbányai éremvésők és emlékérmek a XVI–XVII. században“ dolgozathoz.

1928 februárjában jelent meg a fentebbi dolgozat, mint különlenyomat a Num. Közl. XXVI. évf.-ból. Több mint egy év telt el közben s a leforgott idő alatt több olyan adat és körülmény merült fel melyek szükségessé teszik egyes részeknek a revízióját. Magunk hangoztattuk, hogy korántsem befejezett tényekkel állunk szemben és minden lépést, amelyik e nehéz probléma megoldásában előre visz, a legnagyobb mértékű figyelemmel kell hono-
rálunk a kérdés érdekében.

A különlenyomat megjelenése után k. b. egy hónap múlva jelent meg dr. Viktor Katz értekezése ugyanerről a témáról, aki azonban csak Elsholtz Joachim felléptéig tárgyalja a körmöcbányai éremművészet kezdeteit.¹

Kétségtelen, hogy az ő megállapításai az első körmöci érmek mesterét illetően, kit ő Fueszl Kristófból lát, elvetve Roll Farkas és Guglinger Farkas nevét, igen figyelemre méltóak és meggyőző stilkritikai fejtegetései valóban határozottabb alapot eredményeznek, mint azon ingatag feltevések, melyeket legnagyobbreszt a régi irodalomból állítottunk össze, miután a dolgozatunk tulajdonképeni célja a már hitelesebb — levéltári — adatok alapján rekonstruálható története volt a körmöci medaillisztikának. Ez a bécsi levéltár anyaga alapján csak I. Ferdinánd korától kezdődőleg volt hitelesebben megállapítható s így a korábbiak csak a teljesség kedvéért kerültek az összeállításba — mint említettük a korábbi megállapítások alapján, — a kérdés bonyolult voltából kifolyó esetleges túlzások elkerülése okából.

Ezért kell figyelemmel fogadnunk most Katz fejtegetéseit, aki a Roll és Guglinger neve alatt ismert érmekeket is Fueszl Kristóf korai műveinek veszi, a stílusjegyzést véve alapul s Fueszl működését 1530-ig visszavezetve a Krizskó adatai alapján. Teljes határozottsággal és végleges, megdönthetetlen eredményül mégsem lehet azonban e felfogást elfogadnunk. Egyrészt ugyanis a stíluskritika kétélű voltára maga Katz szolgáltatja a legdemonstrálóbbr példát, amikor eleinte meggyőző erővel bizonyítja a joachimsthal Conc Wele szerzői mivoltát ezen érmek kivitelében és ekkor a már-már megdönthetetlennek látszó teória elcsúszik egy aprólékos tárgyi bizonyítékon, t. i. a bécsi Főpénzverő hivatalban őrzött bélyegzők külső formájának alakításán, ami más Körmöcbányán és más Joachimsthalban; másrészt pedig már annak idején rámutattunk a Krizskó adatainak sajátságos és néhol zavart keltő mivoltára. Végül pedig még más perspektívák is nyílnak a kérdés megoldásánál, mint a Hans Krug körmöci szereplése, stb., de ezekről még túlkorai lenne beszélni bővebb adat hiányában.

Mindez azonban nem jelenti, hogy a Katz elméletének ne a legnagyobb figyelmet szenteljük s a mi meggyőződésünk is az, hogy ő mutatta meg a helyes utat a további vizsgálatokra Fialával szemben, aki Rollnak és Guglingernek a nevét bevitte az irodalomba.

A lefolyt év alatt, higgadtabban vizsgálva az e kérdésre vonatkozó anyagot Katztól függetlenül is, de az ő bizonyítékai alapján véglegesen, magunk is arra a meggyőződésre jutottunk, hogy e két nevet, mint éremvésőt el kell ejtenünk.

Azon kapcsolatoknál fogva, melyeket Katz említ és taglal, a Roll és Guglinger neve alatt ismert érmekeket elfogadhatjuk egyelőre mint Fueszl műveit, mindaddig, míg tárgyi bizonyítékok alapján nem sikerül végleges világot vetni a XVI. sz. első négy évtizedét jellemző homályos problémákra a körmöcbányai medaillisztika terén.

A Thundl Achatz neve alatt tárgyalt két érem is minden további nélkül a Fueszl művei közé sorozható. Thundl nevét is Fiala vezette be a Stempelsammlungban, bár a negyedik kötet végén figyelmeztetést találunk működésére nézve. Valóban a „Guldenmünzer“ kifejezés csak azt jelenti, hogy az éremvéső által készített bélyegzővel az arany érmek technikai kivitele tartozik a hatáskörébe, amint erre Kenner rámutat² a Tundl, Richter Lukács, valamint Spaltenkhail Hans közt felmerült vita ismertetése kapcsán.³

Továbbiakban nézve a Katz értekezését, Richter, Lukács műveinek összeállításánál még tovább megy s az általunk Richter neve alatt felsorolt nyolc érmet négyszeresére bővíti. Itt azonban talán néha túlságosan is messze ment e meghatározásokkal, mert ha nem is ütközik semmi nehézségbe a Rubigal Pál és Prock László stb érmeinek Richter művei közé sorozása, melyeket mi határozott bizonyítékok hiányában az ismeretlenek közé soroztunk, de Richter műveinek is nyugodtan elfogadhatunk, nem tartjuk viszont ép oly határozottsággal Richter

műveinek a Gerg Gienger, Franz Ygelshofer, Georg und Anna Prandtstetter, Jörger Wolfgang és Kaspar Lindegg érmeit, kik mind bécsi polgárok voltak s már e körülmény magában is valószínűtlenné teszi a körmöcbányai eredetet.

Katz indokolása, mely szerint Gienger kamaragróf lehetett bécsi rokonságánál fogva a kapcsolat a bécsi polgárok és Richter között, figyelemreméltó ugyan, de túlságosan komplikált módot nyújt az érme eredetének megállapítására, míg ezzel szemben valószínű, hogy olyan mestereknek, mint Deschler és Neufahrer, nem mulhatott el a működése minden hatás nélkül Bécsben. Az a körülmény pedig hogy az Ygelshofer-érmet maga Deschler is elkészítette s a fentebbi érem csak mintegy utánzása annak, ez is inkább a közvetlen bécsi, mint a távolabb eső körmöcbányai eredet mellett szól, stílusban is bizonyos kerekded formák jellemzik e hat érmet, utalva különösen Jörger Wolfgang és bizonyos fokig a Prandtstetter éremre is, szembeállítva velük az erőteljesebben kezelt Gienger-érmeket.

Ezért tehát csupán az idő, a labilis stílusegyezés, valamint a Gienger rokonság kissé nehézkes támogatásával nem elégséges ezeket Richter művei gyanánt tekinteni. Feltűnő az a körülmény is, hogy a felsorolt érme közül néhánynak a bélyegzője jelenleg is megvan a bécsi Főpénzverő Hivatalban s a Stempelsammlung is felsorolja ezeket, így az Ygelshofer és Kaspar Lindegg érmeit, de a körmöci 1763-i inventáriumban, melyet Katz szószerint publikál, súlyosan nélkülöztük mindeddig, semmi említés nincs ezekről, holott a többi körmöci eredetű bélyegzőről elég pontos lista található. Mindez egyszóval ezen érmeknek Rich-terrel való összekapcsolását legalább is kétséssé teszi.

Legnagyobb jelentőségű Katz értekezésében Eysker Ábrahámnak, mint éremvésőnek a szerepeltetése. Ez neki a részünkre hozzáférhetetlen körmöcbányai levéltár adatai segítségével sikerült s ily módon nemcsak az az eredmény, hogy újabb névvel gyarapodott a körmöci éremvésőink száma, hanem főképen az, hogy a körmöci eredetű érme azon csoportja, amelyik eddig sajátos stílus különbségénél fogva sem a Richter, sem az Elsholtz művei közé nem volt besorozható, ezáltal mesterükre talált. A Schrötl, Scheuhensteul, Welzl stb. érmekről van ezúttal szó, melyeket Katz részletesen felsorol és amelyeknek legnagyobb részét ép a fent említett oknál fogva, mint ismeretlen kézből származó érmeket csoportosítottuk.

Katz az Eysker művei közé sorolja többek között a Henkel Sebestyén (LII.), Hohenberger Judit (XXXVI.) érmeit is, melyek közül mi az előbbi kettőt Sock Mihály, az utóbbit Elsholtz Joachim műveinek vettük.

Új és mindkét meghatározásától eltérő beosztásra van azonban szükség ezen érmeknél. Már annak idején löltüntettük azt az eltérést, amelyik Hohenbergernek ezen a vert és egy másik egylapú öntött érme között fennáll, amikor is ép ezen eltérés alapján egyéb támpont hiányában az időbeli sorrendet vettük figyelembe a készítő mesterek megállapítása alkal-mával. A kronológiai egyezés mellett természetesen egyéb szempont is figyelembe jött, így a stílusegyezés is; ez azonban érthető, hogy másod—harmadrendű mesterekről lévén szó, kevés bizonyító erőt kölcsönözhetett.

Gondosabb és alaposabb vizsgálat mellett a M. N. Múzeum Éremtárában két példányban levő, szóbanforgó vert Henkel éremnek mindkét ezüst példányán alig észrevehető és nehezen kibetűzhető monogrammot vehetünk észre az alsó szelvényben. E monogramm egy határozott I és minden valószínűség szerint E betűből áll⁵, mely betűk Elsholtz Joachim nevének fe-lennek meg s így az érme mestere is *Elsholtz*-ban keresendő.

A Henkel éremhez csatolódik kétségtelen stílusegyezés kapcsán, amire már rámutattunk annak idején, a vert Hohenberger-érem s így e kettőt Sock Mihály művei közül kiemelve, Elsholtz kezétől származóknak vehetjük a különféle vonatkozásainál fogva közibük passzoló Hohenberger Judit éremmel együtt. Természetszerűleg a kisebb Henkel érem is (LIII.) egységes csoportot képez ezekkel, míg a Flesch György 1609-ből datált érme tovább is marad Sock műve. Sajátosan egyezik a Henkel és Hohenberger érmeken a levélszegélyből álló keretelési mód is.

A monogramm előfordulása nagyon is természetes és érthető, mert Elsholtznak ismerjük egy karácsonyi érmét is hasonló két betűvel (XXXIV.).

Ily módon sikerült tehát ezen érmeknek Elsholtzhoz való kapcsolatát véglegesen beiga-zolni s ezzel egyúttal igazolást talál Dworschak véleménye is,⁴ ki az öntött Hohenberger érmet, nem tartja Elsholtz művének. Az ő meghatározásában, mely szerint Severin Brachmann

személyében látja, nincs okunk kételkedni. Ezek után valóban az öntött és vert Hohenberger-érem között fennálló éles különbség következtében, miután a vert érem kétségtelenül Elsholtz műve, a csak időbeli egyezés miatt hozzá osztott öntött Hohenberger érem kiesik művei közül. A dolgozathoz fűzött éremleírásokhoz pótlólag még két érmet kell csatolni, melyek eddig kiadatlanok voltak, körmöcbányai provenienciájuk pedig kétségtelen.

I. *Elsholtz Joachim* műve az egyik és verő töve megvan Bécsben is, azonban csak a hátlapról, míg az előlap és maga az érem is mindeddig ismeretlen volt. (Ezen Rev. leírása XXXVI. sz. alatt.)

1., I.) · DAVID · HOHENBERGER · ROM · KAI · MAI · DIENER · | · VND · WALT-
BURGER · ZU · SCHEMNITZ.: Cimer.

II.) · IVDIT · HOHENBERGERIN · GEBORNE · HUMLIN · Cimer oldalt 15—91.

Niklovits K. gyűjt. Bp. Ezüst 37·4 mm. 21·2 g.

Stpl. n. 148. XIV. t. 6. (Csak H.)

II. *Sock Mihály* művei közé tartozik a másik ismeretlen érem II. Ferdinand és neje képével, a körmöci emlékérmek stílusában.

E) FERD : II. D : G · RO · I · Æ : ET LEONORA.

PRIN E MANT Kettős mellkép jobbra, alul M S

H) ARCHIDVY BUR : CO : TYRO · GER : HVN : B · OH : REX

Osztrák cimer koronával, körülé négy címer.

Nemz. Múz. (újabb szerz.) ovális. Ezüst 35·2—41·4 mm.

Több lényeges módosításra ezúttal még nincs szükség, csak annyit még, hogy a Hailer Dániel apja gyanánt szerepeltetett mester téves azonosítás, mert az illető Haider Gáspár bécsi „Eisenschneiderrel“ lesz minden valószínűség szerint azonos.

Hasonló elnézés az is, hogy a Mátyás király éremmé restituált pecsétjén levő „Stirus“ nem „stajert“ jelent, hanem az ilyen nevű körmöcbányai városi irnokot. Mindezek apróságok, de esetleges értelemzavaró mivoltuknál fogva szükségesnek véltük korrigálni őket.

Végül pedig még csak néhány sajtóhibára hívjuk fel röviden a figyelmet.

15. l. alulról 6. sor: Helyesen: (XXII. 12., XXIII.)

21. „ „ 24. „ : Nem XL, hanem XLI.

21. „ „ 36. „ : „ XIV, „ XLV.

24. „ felülről 22. „ : „ 1583, „ 1588.

32. „ „ 3. „ : Helyesen Dadler és Kittel.

41. „ XXXVIII. éremnél SICELIN helyett SIGELIN jön.

41. „ XXXVI. érem leírásában 15—91 a helyes.

41. „ XLII. „ „ SCHEUCHENST helyett SCHEUHENST veendő s a szöveg is ily értelemben javítandó mindenütt.

II. tábla 10. kép nem azonos teljesen a Roll neve alatt leírt éremmel, hanem annak egy variánsa, amennyiben a képen az előlap alján nem MDXXXI, hanem 1538 van. [A Különlenyomatban így javítandó.]

¹ Dr. Viktor Katz. Kremniční rezači želez a medailere Kryštof Füessl. Lukáš Richter a Abraham Eysker, 1929. (Különlenyomat a „Numismatického Časopisu Československého“ 1929. évf.-ból.)

² Dr. F. Kenner, Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Münzen und Medaillen unter Kaiser Ferdinand I. (1520 bis 1564.) Num. Zeits. Wien, 1902. 284—6. l. A következőket mondja:

Dem Guldenmünzer gebührt für das Verarbeiten einer Mark zu Schaugroschen ein Gulden ungarisch. Von dieser Einnahme muss er aber dem Herkommen nach die Hälfte dem Eisenschneider (Graveur) zahlen, da die hiezu nöthigen Eisen Eigenthum des Eisenschneiders sind und letzterer sie dem Guldenmünzer leiht.

³ A részletes okmányt l. Katz értekezésének függelékében e vitára nézve.

⁴ Literarische Anzeigen, D. Besprochen von F. Dworschak; Literatur zur älteren Prägemedaille. Num. Zeitr. Wien, 1929 147—148. l. Korábban: F. Dworschak; Bemerkungen und Nachträge zum Meister der Haidegger und zum Monogrammisten S—B. (Severin Brachmann, Archiv für Med. u. Plakettenk. 1923—24.

⁵ Niklovits Károly gyűjteményében levő harmadik példányon egész pontosan kivehető a két betű.

Nachtrag.

Im Februar des Jahres 1929 wurden die Separata dieser Abhandlung ausgedruckt. Gleichzeitig mit diesem Sonderabdruck erschien Viktor Katz's Aufsatz im Jahrgang V. (1929) der Num. Časopis Československe die den gleichen Stoff behandelt. V. Katz fasste dann im Jahrgang 1930 der Num. Zeitschrift (Wien) seine Anschauungen nocheinmal zusammen, als mein Nachtrag schon im Drucke war; deswegen muss ich auch über solche Dinge in diesem Auszug sprechen, welche im Nachtrag nicht zu finden sind und will auf den Abweichungen unserer Auffassungen kurz eingehen. Vor allen bin ich bereit zu anerkennen, dass in einigen Fällen auch ich meine Ansichten nach der Veröffentlichung des Kremnitzer Inventars und der übrigen Dokumente über die Einteilung der ersten Kremnitzer Medaillen einer Revision unterziehen musste, weil die Namen Wolfgang Roll, Wolfgang Guglinger und Achatz Thundl durch das neue Beweismaterial gänzlich ausgeschaltet wurden und die Werke, die diesen Meistern zugeteilt waren, können wir nach den von Katz herbeigeführten Argumenten als Werke des Christof Fuessl betrachten. Ich meine diese Serie könne mit zwei Salvator-Medaillen (Stpl. n. 18 u. 19) erweitert werden.

Auf Grunde des Inventars von Kremnitz müssen wir anerkennen, dass man dem Lukas Richter neben den biblischen und Personenmedaillen auch einige Medaillen des Ferdinand I. und Maximilian II. zuweisen darf, welche man früher im Mangel an Angaben ihm nicht zugetraut hat. Ich kann aber mit Katz in dem Punkte nicht einverstanden sein, dass die von ihm aufgezählten Medaillen auf die Wiener Bürger Franz Ygelshofer, Georg Gienger, Georg Prandstetter, Wolfgang Jörger und Kaspar Lindegg von Richters Hand stammen. Es gibt auch im Stile eine gewisse Verschiedenheit von seiner Eigenart. Ich weise nur auf jene Abweichung, welche zwischen der Modellierung des Portraits von Magdalena Gienger und des wirklich vom Richter geschnittenen Portraits Barbara Gienger, dann zwischen den flachen und runden Formen des Portraits der Prandstetter-Ehepaar oder W. Jörger und den Portraits Jakob Gengers oder Ferdinands I. vorhanden ist.

Zwar ist der Stilkritik diesmal nicht ganz beweiskräftig, aber ausser diesen macht auch der Umstand noch die Herkunft dieser Medaillen aus Richters Hand zweifelhaft, das alle abgebildeten Personen Wiener Bürger sind und wenn auch die Stempel einiger diesen Medaillen in der Wiener Stempelsammlung zu finden sind, doch sind sie in dem Kremnitzer Inventar gar nicht erwähnt. Diesmal will ich nur noch erwähnen, als dass die Stempel der Medaillen auf Jakob und Barbara Gienger, welche sich gegenwärtig in Wien befinden, im Inventar genannt, dagegen der Stempel der Medaille auf Georg Gienger, welcher sich ebenfalls hier befindet, im Inventar nicht genannt wird. Deswegen können wir ohne sichere Beweisen nur auf Grund der unsicheren äusserlichen Ähnlichkeit diese Medaillen nicht unter die Werke Richters reihen. Über die Bestimmung der biblischen Medaillen will ich nicht ohne eingehende und gründliche Kenntniss des Oeuvre der Joachimstahler Meister streiten und anerkenne auch an, dass bei meinen Bestimmungen wirklich die Stempelsammlung ausschlaggebend war. Ich verfuhr so in der Meinung, dass Fiala die Kremnitzer Stempel auf Grund bestimmter Angaben zusammenfasste, weil er den mir unbekannten und vergebens gesuchten Kremnitzer Inventar oft zitierte. Ich glaube auch jetzt, dass die Munch-Medaille Richters Werk ist. Ich weise an die enge Verbindung, welche zwischen dieser Medaille und Richters und besonders Fuessls biblischen Medaillen besteht. Eisker verfertigte bestimmt gar keine biblische Medaillen. Auch die Wappenseite dieser Medaille zeigt keine Abweichung von den anderen Werken Richters. Munch starb im J. 1589, also fällt sein Leben chronologisch mit Richters Tätigkeit ziemlich zusammen.

Von grösster Bedeutung ist in Katz's Abhandlung die auf Grund guter Angaben gemachte Einführung des Abraham Eisker als Medailleur. Auf dieser Weise fanden jene Medaillen, welche ich nicht näher bestimmen konnte ihren Meister. Katz reiht unter seine Werke auch die Medaillen auf Sebastian Henkel, David und Judit Hohenberger Friedrich Gienger und Ulrich Reutter. Aber eine neue Prüfung der Sachverhalte klärte die Verwirrungen, welche die Einteilung der Werke Eiskers und Elsholtz's erschwerten, auf. Denn es gelang auf dem unteren Abschnitt der Henker-Medaille, welche im Münzkabinette des Nat. Mus. Budapest in zwei Exemplaren vorhanden ist, ein fast unbemerkbares Monogramm zu entdecken. Dieses ist ein sicher lesbares Buchstabe I und ein E, die zwar nicht deutlich, doch zu erkennen ist, Also :I:E: Diese Buchstaben bergen Elsholtz's Namen und nachdem von ihm eine

solche Signatur bekannt ist (Weihnachtsmedaille), so ist auch hier seine Signatur zu verstehen.

So müssen wir auch die oben genannten im Stile zusammengehörigen Medaillen als Esholtz's Werke betrachten. Hiermit ergibt sich auch die Zeit, welche die Tätigkeit Eisker's und Elsholtz's im Grossen und Ganzen trennt: 1588—1590. Die Jahreszahl 1588 in meiner Arbeit, welche Katz erwähnt, kann ein Irrtum sein, aber die ännert nach den obengenannten an der Tatsache nichts. Die gegossene Hohenberger-Medaille fällt natürlich aus der Serie heraus; wir haben keinen Grund in der Bestimmung Dworschak's zu zweifeln.

Die Zugehörigkeit der Schrötl Medaillen ist noch das einzige schwebende Problem. Nämlich wenn wir die obengenannten Medaillen von Eiskers Werken absondern, bleiben nur die Schrötl-Medaillen als Portraitmedaillen in seiner Oeuvre zurück; bei seiner anderen Medaillen wird sowohl die Vorder- als auch die Rückenseite mit Wappen ausgefüllt, dagegen wissen wir wohl, dass Elsholtz seit 1580 als Stempelschneider in Kremnitz arbeitete. Aber der Stil dieser Medaillen stimmt mit der zu der signirten Henkel-Medaille gehörigen Medaillengruppe nicht ganz überein. So kann diese Frage noch unentschieden bleiben und man darf vorläufig sowohl wegen der chronologischen Entsprechung auch wegen dem Umstand, dass wir die zwischen den Jahren 1580—1590 verfertigten-Medaillen Eisker zuschreiben auch die Schrötl-Medaillen als seine Werke annehmen.

Keineswegs ist damit also das Problem der ersten Kremnitzer Stempelschneider abgeschlossen. Es gelang noch inzwischen auch das Oeuvre der späteren Meister mit einigen Medaillen zu ergänzen, was ich diesmal nicht näher auszuführen brauche. Eine in der Ausgabe des Vereins der ungarischen Medaillenfrennde in der nahen Zukunft erscheinende zusammenfassende Arbeit wird sowohl dazu Gelegenheit geben, als vielleicht auch zu einer weiteren Auseinandersetzung mit den wertvollen Ergebnissen, die Katz erricht hatte.

Telcs Ede: Atalante.

Egyoldalú kerek plakett. Készült 1926-ban.
Bronz. 60 mm.

II. Lajos denárai.

A mohácsi vészt megelőzőt idők évszamos denárait vizsgálva, szembeűnő, hogy míg II. Ulászló denárain 14 év alatt csak 7-féle szíglát találunk, addig II. Lajos alig 11 évi uralkodás után a pénzverőjegyek sokaságát hagyta ránk. És e sok szíglá közül alig néhánynak jelentése ismeretes. A megfejtéssel próbálkozva, kutattam az okokat és körűlményeket is, melyek a szíglák sokféleségét létrehozták. A megfejtés, sajnos, csak részben sikerűlt, de erre irányuló tanulmányaim közben sok oly adat birtokába jutottam, melyek a jegyek sokféleségét megmagyarázzák.

Tanulmányaim eredményét a következőkben foglalom össze.

*

1516 márc. 13-án meghalt II. Ulászló, 10 éves fiára a teljesen lejáratott tekintélyű királyi trónt, üres kincstárt, 400.000 frt adósságot, hatalmaskodó kapzsi főurakat, háborgó köznemesseget és a Dózsa-lázadás következményeit hagyta örököül. A gyermekkirály léha nagybátyja és gyámja, brandenburgi György őgróf befolyása alá került, ki a tehetséges és jóindulatú ifjú lelkét teljesen meghódította és a saját képre formálta. Kivált a kis király házassága után vadászatok, udvari ünnepek, lakomák és táncvigalmakra ment el az ország aműgyis csekély közjóvedelme, a pusztuló végvárak katonasága meg éhezett.

Amennyire tárgyunkat érinti, megkísérlem Magyarország pénzügyeinek akkori állapotát néhány vonással vázolni.

Király és állam jóvedelmei a középkorban tudvalevőleg összefolytak és hazánkban éppen II. Lajos alatt történt az első kísérlet az állami szükségleteknek és az udvartartás költségeinek különválasztására. Míg a XI. és XII. században a király jóvedelme főleg a várjóságokból és igen kiterjedt magánuradalmaiból került ki, II. Endre óta, aki a várjóságok elidegenítését megkezdette, az államháztartás terhe mindinkább az előbb jelentéktlenebb regálejóvedelmekre csúszott át. A Károly Róbert óta adóvá változott lucrum camerae mellett a rendek által időnként megszavazott subsidiumok, a városok censusa, jóvedények taxái, vámok, harmincadok stb. képezik az államháztartás alapját.

II. Lajos trónralépésekor domaniális jóvedelme már alig volt a királynak. A várrendszer régen felbomlott, a királyi uradalmak el voltak feccsélve. Ami még megvolt, azt részben hatalmaskodó főurak tartják erőszakosan elfoglalva, de legnagyobb részét adósság fejében zálogba van vetve. Zápolya János kezén is roppant kiterjedésű uradalmak voltak zálog címén, ezek visszaváltására külön adót szavazott meg az 1518-iki országgyűlés. Ami később visszakért, azt jóformán mind Mária királyné hitbérére kötötte le a király.

A hajdan oly virágzó bányák teljesen elhanyagolva, nagyrészt víz alá kerülve, alig hoznak jóvedelmet.¹ A besztecebányai rézbányákat és rézműveket még Ulászló zálogosította el a Fugger-Thurzó vállalatnak. Kőrmöc elárasztott bányái 1519-ben csak 14.000 frt-ot hoznak. Szorultságában szabaddá teszi a király az ércbányászatot² és e téren is szolgáltat az akkori idők gazdálkodására jellemző példát.³ 1525 jún. 2-án gersei Petheő Tamásnak és ivadékaiknak engedélyt ad rézbányaművelésre Szlavóniában az *urbara épségbentartásával*, de azt 25 évre mindjárt el is engedi nekik.

Városok censusa, vámok, harmincadok jóvedelme „eldeputá'va“ adósság fejében. 1518-ban magánosok kezén van Nagyszombat, Sopron, Szokolca, Esztergom, Szepes stb. Szokolca és Szeged még 1524-ben sem került vissza. Eperjest 1518-ban zálogosítja el a király Perényi nádornak.⁴

Brassó⁵ 1524. évi szentmártonnapi censusát Szalkay a primás és kancellár bírja, a pozsonyi harmincadot adósság fejében Szerencsés Imre alkincstartó szedi. Adósa a kincstár mindenkinnek, akinek pénze volt. A hitelezők hosszú sorában ott találunk az ország primásától kezdve

¹ Fogel József: II. Lajos udvara és Péch Antal: Alsó Magyarország bányaművelésének története. I. köt.

² 1523. XXXIX. §.

³ Thallóczy: A kamara haszna története. Függelék LXXXV.

⁴ Szinte megható a levél mentegetődző hangja, melyben ezt a király a várossal tudatja: „Úgy halljuk, hogy igen megréműltetek azon, hogy benneteket zálogba adtunk a nádor úrnak. Tudjátok meg, hogy ezt a zálogbavetést nem szívesen cselekedtük. Jajeza végveszedelme kényszerített erre, melyet csak ezen elzálogosítással tudtunk elhárítani. Nincs okotok a félelemre. Mihelyt lehetséges lesz, kiváltunk benneteket és e célra máris szántunk bizonyos várható jóvedelmeket. Bizakodjatok és ne rettegjétek, mert nem engedjük, hogy jogtalan és szokatlan adózással és szolgáltatásokkal terheljenek benneteket, de mindenképpen akarjuk, hogy szabadságaitok ezen zálogbavetés alatt is megtartassanak. Meg akartuk ezt nektek röviden írni, hogy lássátok, miszerint kegyes uratok és pártfogótok vagyunk és leszünk. Adtuk Budán 1518-ban Quasimodo vásárnap után való hatodnapon.“ Wagner: Diplomatarium Sárossienne, pag. 245.

⁵ Fogel József i. m.

a zsidó uzsorásig minden társadalmi osztályt. Adósságot adósságra halmozni és minden tartozás biztosítékul valami közvagyonot kötnék le. Adómentességgel és vámmentességgel jutalmaz a kormány minden szolgálatot. Ilyen a pénzügyi helyzet, a politikai se jobb. A nemzet két pártra szakadt, amely halálos harcban áll egymással. Az udvar körül csoportosuló, hatalmat és közjövödelmeket kezében tartó főnemesség pártjára és az elégedetlen köznemesség pártjára, melyre Zápolya János építette nagyratörő terveit. Az egymást követő országgyűléseken a fegyveres összecsapásig menő szenvedélyes viták, politikai intrikák közt a szegény fiatal király mint nádszál a szélben, hajlik jobbra, balra. Egyszer leteszi Báthory nádort, más-szor visszaülteti Werbewczy helyére. Fortunást ma börtönbe veti, holnap kibocsátja.

Mégis a szultán készülődésének híre időnként felrázza a nemzetet. Az 1518-i bácsi gyűlés rendet óhajt teremteni az államháztartásban. Elkülöníti az állami költségvetést a civillistától és az országos jövedelmek kezelésére kincstartókat választ, kiket esküvel kötelez, hogy az országos jövedelmeket nem másra, hanem csak országos szükségletekre fordítják. Portánként 2 frt adót ajánlottak meg 2 évre; a civillista javára 120 denárt, ebből 80 denár menjen a királyi udvartartás költségeire, 20 denár a Zápolyánál elzálogosított királyi javak visszaváltására és 20 denár a király egyéb adósságainak törlesztésére. A mindenféle jogcímenek eltozoglalt tartott javak és királyi haszonvételek azonnal adassanak vissza, a zálogösszeg lassanként törlesztessék. Perényi nádor vissza is bocsátja Kisszebenet,⁶ Bakóc Tamás Esztergomot,⁷ de mások — elől Bornemisza — mindenféle ürügy alatt ellenszegülnek. Hoztak egyéb végzéseket is, de mindez nem sokat használt. A várt jövedelmek nem folytak be a remélt mértékben, az adókat csak úgy nem fizették, ami befolyt, csak úgy elsikkadt az adószedők kezén, mint azelőtt. A török pedig közeledett.

Csak természetes, hogy úgy a külpolitikai helyzet, mint az ország pénzügyi állapota a pénzverési regáleban rejlő haszon⁸ erőteljes kihasználására szorította a kormányt. Ekkor született meg Fortunatus fejében az a pénzügyi reformterv, melynek eszköze a „*nova moneta*“ és gyümölcse a közigazdaság romlása volt.

A reform alapgondolata az volt, hogy a denár színezüst tartalmát felére csökkentve, de névértékét kényszerforgalommal fenntartva, a kincstár fizetőeszközei egy csapásra 100%-kal, sőt még annál is többel emelkedni fognak.

Mátyás uralkodásának második felétől Fortunatus reformjáig 1 budai márka 8 latos ezüsből vertek 416 denárt.

1 denár nyers súlya volt	0.590235 gr
1 „ szín „ „	0.2951175 „

Aki 100 denárt váltott a pénzváltóknál adott 29.512 gr színezüstöt
 kapott érte 75 denárt = 22.134 „ „

Lucrum camerae 7.378 gr színezüstöt

1521-ben kezdtek verni „*nova monetát*“ 1 budai márka 4 latos ezüsből 500 darabot⁹

1 nova moneta nyers súlya	0.4910756 gr
1 „ „ szín „ „	0.1227689 „

Forgalomba úgy hozták az új pénzt, hogy a pénzváltáskor 100 régi denárért adtak 110 újat és ebbe a lucrum camerae már be volt számítva. Azonban

ki váltott 100 antiquát, adott	29.512 gr színezüstöt
kapott 110 novát	13.505 gr ezüst
beszámított lucrum	7.378 „ „ 20.883 „ „

Veszített az új pénzen 8.629 gr színezüstöt

vagyis 29¹/₄ régi denár értéket.

A bányamívelőkkel szemben — ha az adatok helyesek — a kincstár nyeresége egyenesen horribilis. 1 márka ezüstöt a kincstár eddig 5¹/₂ frt-on = 550 antiquán váltott be,

⁶ Lajos király levele a szebeniekhez Budáról 1518 dec. 13-ról. Wagner: Diplomat. Sárossienne, pag. 196.

⁷ Szilágyi: A Magyar Nemzet Története, IV. 422. l.

⁸ 1523 végén az ország rendes jövedelmeit 180.709 frt-tal irányozták elő, ebben a pénzverési regale 124.297 frt-tal szerepel, amibe az urbura és cambium már bele van számítva. Schedius: Zeitschrift von und für Ungarn, III., pag. 97.

⁹ Országos Levéltár. Acta publica A. M. Saját méréseim 496 db-ot adtak s így igazolják a fenti adatot.

vert belőle	832 darabot
beváltási ár	550 darab
Maradt verdeköltség és nyereség 282 darab.	

A *nova moneta* kibocsátása után a beváltási árat 6½ frt-ra emelte a kamara, akkor:

1 márkából vertek 4×500	= 2000 db
beváltási ár	650 db
Maradt verdeköltség és nyereség fejében 1350 db.	

A *nova moneta* kibocsátásával egyidejűleg kemény parancsok mentek városokhoz és törvényhatóságokhoz, hogy senki árujáért új pénzben többet követelni ne merjen, mint amennyiért régi pénzben adta. (1523. XXXVI. §.)

Azonban a számítás nem vált be. A lakosság felismerte a pénz hitványságát¹⁰ és védekezett. Bekövetkezett az, aminek természetesen be kellett következnie és amit Magyarország mai nemzedéke a közelmúltban is keservesen tapasztalt: mindennek felfszokott az ára, nagy drágaság keletkezett és az áru eltűnt a piacról.¹¹

Az ország pénzügyi helyzete kétségbeesítő... Nincs pénz hadi készülétekre, pedig a szultán készülődéseiről rémhírek jönnek. A pápához ignoriához, németbirodalomhoz menesztett segélykérő követések csak ígéretek hoztak, — a török hadsereg pedig közeledett. 200 lovassal indult ellene a király. Belgrád és Szabács bánjai az üres kincstárból hadisegélyt nem kapván, váraikba vissza se mentek. A magokra hagyott védőseregek hősi önfeláldozása sem tudta a várakat megmenteni. A király Báttán szeptember elején értesült, hogy Belgrád augusztus 29-én elesett.

Hogy Belgrád mit jelentett a kereszténységnek, azt abból ítélhetjük meg, hogy Hunyadi János diadalának, Belgrád 1456 júl. 21-iki megvédésének emlékére ma is megszólalnak a harangok déli 12 órakor az egész világ összes katolikus templomaiban.

Minthogy a szultán Ázsiából jött hírekre nem folytatta a hadjáratot, a király serege is elszéledt. Belgrád eleste mégis felrázta a nemzetet. A király 1521 nov. 19-ére Budára országgyűlést hirdetett, melyen fő- és köznemesség versenyzett az áldozatkészségben. Mindenrendű földbirtokos nemes évi jövedelme felét, az alsóbb papság arany- és ezüstmarhájának 1/10-ét fizessék. Új adónemeket hoztak be: kéményenként 1 frt füstadót, bor- és sörfogyasztási adót, marhaadót, iparosokra kereseti adót, malmokra minden kerék után, halászokra minden öreg-háló után 1—1 forintot, minden zsidóra 1 frt fejadót és minden adás-vétel után 5% (1/20) forgalmi adót vetettek ki.

A rovasadó behajtása eddig a vármegyék útján rovók — dicátorok és exactorok — útján történt és e téren sok volt a visszaélés. Az adót a közbeeső fórumok, alispán, főispán. gyakran más célokra használták fel, sok pénz elsikkadt, úgy hogy a kivetett és behajtott adónak csak egy hányada folyt be a kincstárba. A remélt 3 milliónak alig 1/10 része.¹² Hogy ez állapotot segítsenek, elhatározták, hogy a vármegyék válasszanak 2—2 nemest, akik az adót kivetik és behajtják és egyenesen az országos kincstárba szállítják.

Mindez igen szép és üdvös lett volna — ha végrehajtották volna. De a régi adók csak úgy nem folytak be az ország kincstárába, mint azelőtt, az új adókról pedig azt mondja Acsády, hogy „e kísérletekből sok teher, sok áldozat hárult az érdekeltekre, de az üres kincstár nem töltötték meg.¹³ A zavar és drágaság egyre növekedett. Növelte a bajt a kincstárnak egy újabb intézkedése is. A pénzverés tudvalevőleg haszonnal jár; a nemesértartalom, veretési költség és a névérték közti különbözet a pénzverés haszna. Azonban a pénzveréshez tetemes tőke kell érc vásárlásra, az üres kincstárban nem volt pénz pagamentum vásárlásra, a bányákból kikerülő ezüst pedig kevés volt. Hogy tőkészegénysége mellett is nagyobb pénzverési nyereségre tegyen szert a kincstár, úgy oldotta meg a kérdést, hogy a pénzverési haszonban való részesedés kikötése mellett engedélyt adott városoknak és egyeseknek, hogy ezüstjüket királyi pénzzé verjék és forgalomba hozzák.

Azonban jól jegyezzük meg: nem adott a király senkinek pénzverési jogot, hanem csak engedélyt arra, hogy bizonyos kikötések mellett királyi pénzt verjen és a pénzverés hasznát élvezze. A pénzverés soha kétségbe nem vont felségjogát a király megőrizte.

¹¹ Cusa est nova moneta argentea pessim valoris nam unus florenus veteris monetae valebat duos florenos novae. Hinc omnium mercium defectus. Copiose cusa haec moneta ab externis non accipiebatur. In qua nova moneta non erant 4 lothones in una Marca. Wagner: *Analecta Scepis*, II., pag. 144.

¹⁰ Spervogel löcsei bíró krónikájában így jegyzi fel az eseményt: „Anno 1520 sind die Czinderling (Schinderling) in Leutschau geschlagen worden von König Ludovico“.

¹² Szilágyi: *A Magy. Nemz. Tört.*, IV. 436. l.

¹³ Acsády Ignác: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt*, 27. l.

Az eljárás különben nem új, már az Árpádok izmaelita és zsidó kamaraispánjai is kétségtelenül ily alapon kezelték a pénzverő kamarákat, vagy pedig mint Károly Róbert idejében, meghatározott bért fizettek értük.

Az ezen alapon keletkezett verdék — különösen a magánkézen lévők — nem sokat aggodalmaskodtak és az amúgy is kevés ezüsthöz még több rezet vegyítettek s így az eredetileg 4 latosnak szánt pénz színsúlya is csökkent, ami visszahatásában szintén csak a drágaságot növelte. Mert a lakosság nem akarta az új pénzt elfogadni. Hiába mentek fenyegető királyi parancsok a vármegyékhez és városokhoz, hiába biztatta Báthory István nádor a pozsonyiakat jószágvesztéssel¹⁴ ha az új pénzt el nem fogadják, a *nova moneta*t kényszerrel se lehetett a régi helyett elfogadtatni.

1523 máj. 4-én Rákos mezején gyűlt össze a nemesség. A Belgrád elestét követő politikai szélcsendre vihar következett. A főurak és a köznemesség harca lobogó szenvedéllyel kiújult. Báthory nádor megbuktatására tör a köznemesség, őt magát az ország pénzének hűtlen kezelésével, öccsét Andrást hamis pénzveréssel gyanúsítják.¹⁵ A király elejti a nádort, de 1524-ben visszahelyezi. Következnek a hatvani gyűlés viharos jelenetei, de sem katonai, sem pénzügyi téren komoly lépés nem történt. A *nova moneta* erőszakolása folytán a közgazdasági élet felborult, a drágaság elviselhetetlen,¹⁶ a helyzet tarthatatlan volt. Már a rákosi gyűlés XXXIV. cikkelye arról szól, hogy a felség veressen jó pénzt mint hajdanán, az új pénz a nova moneta, forogjon Jakab napig (júl. 25.) 2:1 arányban a régivel, azontúl veszítse értékét és csak a budai kamara válthassa be és senki más, 3 újért adva 1 régít. Hogy a zűrzavarnak véget vessen a kormány, végre is kénytelen volt a nova moneta verését beszüntetni és a régi 8 latos 416 darabos pénzlábra visszatérni.

Sáros megyét erről Budáról 1525 szept. 1-én keltezett leiratával értesíti a király.¹⁷ Közli, hogy a nagy drágaság letörésére elrendelte az új pénz (nova) verésének megszüntetését és immár ismét elkezdtek verni a régi jó pénzt. A nováról az a rendelkezés, hogy 2 nova érjen 1 régít és senki vele másképp élni ne merészkedjen.¹⁸

Ez volt a hivatalos reláció, a kétféle pénz együtt forgott,¹⁹ de minthogy az új pénz a hamisítások miatt 4 lat ezüstöt se tartalmazott: a jó régi és a régi 8 latos pénzláb szerint újonnan vert pénznek (az antiquának) nagy agiója volt. Elkértek 3—4, sőt több novát is 1 régiért. A kormány nem tudott rendelkezéseinek érvényt szerezni. A dispensator a számadást ugyan a 2:1 arány szerint vezette, de maga se tudja mindig ilyen áron elhelyezni. Jún. 16-án a király kocsisai és lovásza — számszerint hatvanketten! — hetibérüket nem fogadják el ezen arány szerint, hanem 3 újat követelnek 1 régiért. A király parancsára így is fizetik ki őket. De nemcsak az udvari cselédség követelte bérét jó pénzben, az ország nagy része egyáltalában nem fogadta el a már *cuprea monetának* mondott *nova monetát*.²⁰

Thurzó Elek kincstartót protestantizmusa és egyéb vádak miatt Szalkay érsek ösztönzésére a király 1523-ban elmozdította a kincstartóságtól²¹ és fogságra vetette s helyébe Várdy Pál veszprémi püspököt nevezte ki. Várdy, Drágfy és Dóczy rövid tisztsége után 1525-ben újra Thurzóra bízta a kincstartóságot. Amikor határozatba ment, hogy a *nova moneta*t kivonják a forgalomból és átveretik régi jó 8 latos denárokká, ezt a miveletet megint Thurzó Elek vállalta el és e célra 30.000 forint kölcsönt vett fel Fugger Antaltól. Biztosítékul lekötötte összes ingatlanait.²²

Egy a Fugger-ház és Thurzó Elek közt Budán 1526 augusztus 1-én kötött szerződésből tudjuk meg, hogy Thurzó a *nova moneta* átveretéséből eredő haszonban nem mint addig

¹⁴ Thallóczy i. m. Függelék LXXXI.

¹⁵ Talán nem is egészen alaptalanul, mert I. Ferdinánd is pecsétes levélben számonkéri tőle az 1546. és 1547-iki, a Tiszántúl beszédét, de be nem szolgáltatott kamara hasznát. Thallóczy: A kamara haszna, XCI.

¹⁶ Spervogel krónikájában a nagy drágaságot többi közt azzal is bizonyítja, hogy Lőcsén 1525-ben 1 denárért már csak 5 tojást adtak.

¹⁷ 1526 január 22-én Kisszebent. Diplom. Sáross, pag. 197.

¹⁸ Wagner: Diplomatarium Sárossiense, XVII.

¹⁹ A kincstartó 1526 elején feljegyzi, hogy Kewmyves Benedeknek, 100 gyalogos kapitányának azok zsoldja fejében új, jó pénzben 300 frt-ot és cuprea monetában 700 frt-ot, ami jó pénzben 350 frt-ot tesz, fizetett ki.

²⁰ A pénztári napló VI. hó 19. bejegyzése szerint Szlavóniában és Horvátországban nem járván az új pénz Nagy Balázsnak, aki levelet vitt Frangepánnak, útiköltségét antiquában fizették ki. Hasonlóan bona monetában fizették ki Csáky Mihály és Serédy Gáspár útiköltségeit „mert a Tiszán túl cuprea monetát kiadni nem lehet“. Egy más bejegyzés szerint Máramaros, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Kraszna és Közép-Szolnok megyékben „a rézpénz forgalma megszűnt“. Bodrog, Bács és Valkó megyékről „dicitur in illis partibus cuprea moneta in uso non esse“.

²¹ Wekerle M. S. H. 57. „Ludovicus II. anno 1523 dicit se officium Thesaurarius quod hactenus Alexius Thurzo tenebat Paulo de Warda Episcopi Wesprimiensi dedisse“.

²² Buda 1526. máj. 16-án.

szokásban volt $\frac{1}{3}$ részben, hanem $\frac{1}{2}$ részben osztozott a királlyal.²³ Oka ennek az lehetett hogy az átverésre került *nova moneta* közt sok volt a hamisítvány, melynek színezüst tartalma alatta maradt az előírás szerinti 4 latnak is.

Thurzó látva, hogy minden igyekezete mellett se tud a szükségleteknek megfelelni, egy ízben le is mondott gondterhes állásáról. A király csak úgy tudta megtartani, hogy pecsétet írást adott neki arról, hogy „lehetetlent végezni nem köteles“ és az ország szükségleteiről gondoskodni csak annyiban tartozik „amennyiben erre a királyi jövedelmek és saját vagyona képessé teszik“.²⁴

A helyzet irtóztató. Rémhírek jönnek a szultán készülődéséről és közeledtéről, a végvárok düledezőben, fizetetlen őrségük éhes és rongyos és a kincstár üres. Megpróbálkoznak a pénzszerzés minden módjával. Míg a király 1524 II. 2-án még önkéntes hadihozzájárulás címén kér $6\frac{1}{2}$ márka ezüstöt Bártfa városától,²⁵ 1526-ban már egyszerűen sarcot vet ki városokra, káptalanokra. Esztergomra 1000 forintot,²⁶ Székesfehérvárra 3000 forintot,²⁷ a kalocsai káptalanra 400 forintot, az esztergomi és váci káptalanokra is bizonyos összegeket.

A veszprémi és fehérvári káptalanokra kivetett sarcot Bánffy Zsigmondnak deputálta a király „ad rationem servitiorum suorum“ és a kincstartó Bánffyval vele küldi emberét, Fytchor Jánost, hogy a sarcot hajtsa be a káptalanon.²⁸

Mátyás hatalmas és büszke Magyarországa újra segélykérő követségeket meneszt a külföldre mindenfelé, — alig számbavehető eredménnyel. — Európa veszni engedi a nyugati civilizáció védbástyáját, egyedül a pápa ismeri fel a kereszténységet fenyegető veszedelmet és küld jelentékeny pénzségélyt.²⁹ Azonfelül megengedi 1526 jún.-ban, hogy az egyházi kegyzsereket honvédelmi célokra fordítsák. Hogy ezáltal micsoda nemzeti vagyon pusztult el pótolhatatlanul, nemcsak anyagi, de főleg kulturális tekintetben, azt már felbecsülni se tudjuk. Századok alatt gyűjtött kegyzserek, középkori ötvösművészetünk mérhetetlen becsű kincsei kerültek az olvasztó tégelybe.

Királyi biztosok mentek a püspökségekbe és sorra lefoglalták az egyházak kincseit. Már július első napjában Dóczy Ferenc barsi főispán és János veszprémi püspök kiválogattak a besztercebányai plébániatemplom kincstárából $42\frac{1}{2}$ márka ezüstműt. Kőrmöcéről 12-én 24 márkányit vittek el. A kassai egyházak kincseiből 209 márkányi került olvasztóba.³⁰ Mindez „sub spe restitutionis futurae per Regiam Majestatem“.

Szent Gellért ezüst koporsóját is már május havában a verdébe vitette a pápai nuncius. Szent Zoerard Nyitrán őrzött ezüst koporsóját már előbb elvitte 10.000 forint követelése fejében Podmaniczky Mihály.³¹

Bár a kormányzótanács az egyházak kincseinek csak felét foglalta le, a drágaságok beszoolgáltatása nem mindenütt ment simán.

Székesfehérvár pl. nem engedte az egyházi kincsek lefoglalását, amiért a káptalan főbb tagjait „ad audiendum“ Budára idézték.

Az egyre tornyosuló török veszedelem a pénzverés siettetésére ösztönözte az udvart. Mária királyné már máj. 8-án szigorúan ráír a kőrmöciekre, hogy lehető gyorsan, minden halogatás és kertelés nélkül, minél több, ügyes pénzverőt szerszámostól küldjenek Budára. Máj. 29-én Budáról Visegrádra küldték őket. Csakhamar értük megy Marsóczy József Visegrádra és jún. 4-én Fodor Sebestyén és Nagy András hajósok 3 jó pénzben fizetett forintért visszahozták őket Budára.³² Amint látjuk nagy volt a kapkodás és sietség. Két ízben mentek biztosok Besztercebányára rezes requirálni. Úgy látszik, hogy a Fuggerektől 1522-ben elvett rézbányaüzemben valami fennakadás állott be. 1526-ban egyszer Bécsből hajón hozattak ezüstöt,³³ hogy mivel fizették nem tudni, talán a pápa segélyül küldött aranyaival. Pécs

²³ Mindkét adatot J. W. Knull: „Zur Geschichte der Münzstätte Kremnitz“ c. cikkében közli a Fugger-család augsburgi levéltárából. Monatsblatt der Num. Gesellschaft 1889. p. 301.

²⁴ Szilágyi: A Magy. Nemz. Tört. IV. 405 l.

²⁵ Diplom. Sáros. p. 151.

²⁶, ²⁷ Engel; Monumenta Hungariae.

²⁸ Kincs. számadáskönyv: Eadem die Johanni Fytchor servitori nostro cum lithris Regiae Mttis ad Capitulum Wesprimiense et Albense pro exigenda illa pecuniarum summa quam eidem Regia Mttis in praesenti necessitate solvendum imposuerat et Magnifico Dno Sigismundo Bánffy ad rationem servitiorum suorum deputaverat cum ipso Dn Sigismundo Bánffy misso pro expensis in bona fl. 12 et medium. Engel: Monumenta Hungariae.

²⁹ 25.000 aranyat Burgio kezéhez. M. N. T. IV. 494.

³⁰ Szt. Erzsébet egyház 139 márka, Domokosok 34 márka 10 lat, Ferencrendiek 35 márka 8 lat = 209 márka 2 lat. Kemény Lajos: A kassai pénzverőház. M. Gazd. Tört. Szemle.

³¹ Fraknói: II. Lajos udvartartása 415. l.

³² „Cum cusa moneta“ Pray Annales P. V. pag. 97.

³³ Kincstári számadáskönyv: ... Viennam pro adducendo argento, panno etc. misso fl. 74.

Antal³⁴ és Krizskó Pál³⁵ említik, hogy Mária királyné 1526-ban Bécsből 25 pénzverőt hozatott Budára. Thallóczy pedig azt mondja, hogy pénzverő szerszámokat hozattak Bécsből.³⁶

Azonban minden igyekezet mellett se tudták mindig az egyházak beszolgáltatott ezüstjét elég gyorsan pénzzé verni. Több eset van feljegyezve, hogy a zsoldot sürgető kapitányokat készpénz helyett ezüstneműekkel fizették ki. Tomori Pál vallási érzelmeire hivatkozva, visszatásította az ilyen fizetséget.

A végvárok kapitányai és küldötteik sűrűn járnak Budára sürgetni az elmaradt zsoldot, ott néha hónapokig várakoznak, mert a kincstárban nincs pénz, vagy ha van, odaadják valami nagy úrnak.³⁷

Hogy mily nyomorúságos volt a szegény király pénzügyi helyzete, azt a számadáskönyv következő tételeiből tanuljuk meg:

„A királyi felség kezéhez Lezniczky kamarás útján küldetett rézpénzben	10 frt“
Máskor: „A király kezéhez jó pénzben	10 frt“
Egyszer: „Valami festékre a királynak	1 frt 50 den.“

De vannak ebben a számadáskönyvben még szégyenletesebb bejegyzések: saját szolgáitól váltja vissza a király, zálogba tett ékszereit 3—4 frton!³⁸

Ez a számadáskönyv a maga száraz adataival igen érdekes olvasmány: elének tárja a Budán folyó életet. Ott látjuk a dispensatort, amint a főszakácsnak kiadja a konyhapénzt, a király asztalára bort, gyertyát, lovainak szénát, zabot vásárol. Fizeti az udvari népet, a nemes ifjakat, az apródokat, a cselédséget, a királyné hegedűseit és siposait, a király trombitását és dobosát. A hadba készülő királynak ruhát és fegyvereket, lószerszámot, a katonaság számára puskaort vásárol. Ott tolongnak aajtaja előtt a véghegyek kétségbeesett kapitányai, akik hónapok óta hiába várják elmaradt zsoldjukat,³⁹ de széttaszítja őket a sánta Báthory, a nádor és a végveszedelem napjaiban siet felvenni „*pro salario suo*“ 951 forintot, Perényi Péter 1810 frtot. Várady Pál embere is ott áll egy 1524-ből eredő számlával.⁴⁰ Közben jönnek és mennek a futárok és gyorsposták mindenfelé, sürgetik és hajszojják a pénzt és ezüstöt mindennütt, ahonnan még várni lehet, de mindegyikre kettő jut, aki pénzért jött. Ezekre a futárookra költött a kincstartó az utolsó időben 2297 frt 54 denárt.⁴¹

Jellemző az udvarban uralkodott szellemre és hangulatra, hogy amely napon kimegy a főispánokhoz a királyi parancs, hogy hordoztassák körül a véres kardot, ugyanaznap könyveli

³⁴ Pécs Antal i. m. 120 l.

³⁵ Krizskó Pál: A régi körmöci kamara stb. 52. l.

³⁶ A Thallóczy idézte eset a következő: Bécs városa örzi Lajos király 1524 quasimodo vasárnap után másodnapon Budán kelt levelét, melyben arra kéri Bécs városát, engedje meg, hogy borkövet, olvasztótégelyeket és egyéb a pénzveréshez szükséges szerszámokat vásároltathasson és azokat békén, adó- és vámmentesen Ausztrián át elszállíthassa. Arch. Ért. XII, 308. l.

³⁷ Illusztrálja az állapotot a dispensator számadáskönyvének következő bejegyzése:

„Jajca helyőrségének vajdája, bírása és követeinek kezéhez a jajczai gyalogosok zsoldja képpen jó pénzben	900 frt
Ugyanaznap utiköltségük fejében	75 frt
Ugyanazoknak költségül, hogy Mindenszentektől Szentháromság vasár- napjáig várakoztak	300 frt
Szentháromság napja óta több ízben	52 frt“

Még örülhettek, hogy ha későn is, de pénzhez jutottak. Sokkal rosszabbul jártak a dunai naszádosok, akiknek zsoldhátrálékot sürgető küldöttségét Várday Pál veszprémi püspök, kincstartó korában úgy fizetett ki, hogy azt csak eredetiben merem idézni: „*cum papiro tergebat naticam suam et sic projicebat sordem suam ad faciem militonibus*“. Így meséli Szerémi a király udvari káplánja. A vezetők erre a piacon egy kúthoz kötötték zászlajaikat és a naszádosok elszéledtek. Fogel József i. m. és Varga Ottó: A magyar nemzet története 445. l.

³⁸ 1525 jún. 12. „*Clementi Zenthivani cubiculario Regiae Majestatis pro redempcione unius einguli... Regiae Majestatis fl. 4“ és júl. 1-én: „Nicolao Chwzka cubiculario Regiae Majestatis pro redempcione puthon argentei Suae Majestatis fl. 3.“* Fraknói: II. Lajos udvartartása. Budapesti Szemle 1876. évfolyama.

³⁹ Péterváradai naszádosoknak: *Eisdem pro expensis ex quo diu hic Budae steterunt et solutionem expectaverant dati sunt in diversis terminis in nova moneta fl. 13.* Engel: Monumenta Hungarica.

⁴⁰ Engel: Monumenta Hungarica.

⁴¹ Fogel József id. m.

el a kincstartió egy hastiludium — kopjátörés — költségeit, mely a király színe előtt fog lefolyni egy udvari ember lakodalma örömére.⁴²

Láttuk a király szegénységét, de úgy látszik csak a király személye volt szegény, maga a királyi méltóság még megőrizhetett valamit régi fényéből. 1521-ben a király 3760 frt értékű aranykíszerletet szolgáltatott be az ország kincstárába,⁴³ de van erre egy más tanunk is.

A mohácsi csatavesztés hírére Mária királyné nem vesztette el fejét, a királyi kincstart még az éjjel hajóra rakatta és vele Pozsonyba menekült. Később a magyar király kincse a bécsi verdébe került. 1527 nov. 11. és 14-én állítja ki Behaim Tamás a bécsi verde főnöke a nyugtlakat

1616 márka 6 lat, 2 quint ezüstről és
24 „ 6 „ 10 „ aranyról.

Ez beolvastva adott:

1373 márka 3 lat 1 quint 2 denár színezüstöt
54 „ 1 „ 3 „ 1 „ színaranyat.

Feltűnő az arany mennyiségének nagy növekedése 24 márkáról 54 márkára. Kétségtelenül sok volt a kincs között a rendkívül dúsan aranyozott edény és drágaság.

Még 1531-ben is küldtek a királyi kincsekből 1 medencét, 1 kancsót és 1 serleget Linzbe, Ferdinánd királynak.⁴⁴

Jegyezzünk fel egy lélekemelő tényt is: Szakmáry György pécsi püspök 60.000 hollós aranyat hagyományoz, hogy a Mátyás idejében a korona kiváltásakor Ausztriának zálogba adott területek visszaváltassanak.⁴⁵ Hogy a 60 000 arany csakugyan erre a célra ment-e el? arra nem tudok válaszolni.

A fokozott pénzverés mellett sem volt az országban forgó pénzmennyiség elégséges a forgalom lebonyolítására; 1526-ban szabad forgalmat engedtek a babkáknak, cruciferusoknak és más külföldi pénznemeknek „*durante expeditione*“, vagyis a háború tartamára „*postea cessent*“.⁴⁶

A mohácsi vész természetesen véget vetett minden valutareformnak. A rákövetkező fél században jóformán anarchikus viszonyok uralkodtak a pénzverés terén; csak az nem hamisított pénzt, aki nem akart, vagy nem tudott.

Sötét a kép mit olvasóim elé tártam. Ez az Istenáldotta ország, melynek hegyeire és rónáira két kézzel szórta kincseit a Teremtő, szegényen, a külföld alamizsnáira szorulva haladt

⁴² Engel: Monumenta Hungarica.

⁴³ Fogel József id. m.

⁴⁴ Wiener Numis. Zeitschrift XXIV. pag. 236.

⁴⁵ Engel: Geschichte des ung. Reichs.

⁴⁶ 1526. XXXVIII. §.

Sajátságos, hogy míg hazánkban a nova moneta átveretésével az úgy a leletekből, mint az írott forrásokból jóformán eltűnik, addig osztrák források Schafftreiber néven még sokáig emlegetik. A schafftreiber elnevezés eredetét megfejtani nem tudják ugyan, de hogy a nova monetát értették alatta, arra több bizonyítékunk van.

Igy Behaim Tamás bécsi münzmeister 1542. XII. 22. kelt valvatiójában a következőket írja: „Verner die Hungrischen gueten dreyer mugen ain stück nach gelegenheit dieser zeit derselben umb 3 Wiener δ oder 80 stück fur ain R. gulden geben und genommen werden, aber die *Schafftreiber* sollen 3 stück fur 1 kr oder 3 weiss δ geben und genommen werden.“*

Ebből következik, hogy ha 3 schafftreiber 1 kr és 1 magyar denár $\frac{3}{4}$ kr, akkor 1 denár = $2\frac{1}{4}$ schafftreiberrel, ami körülbelül meg is felel a 2:1 aránynak.

Bécs városának kamarai számadásába 1545 ápr. 19-én bejegyezték:

„.... Nachdem aber unter ermelter suma 2 th 6 β pöse müntz an *schafftreibern*, ungarischen dreiern etc.“**

Végül a „Kunstliche rechnung mit der Ziffer und mit den zalpfennigen sampt der Welischen Practica und allerley fortheyl auf die Regel de Tri etc. Alles durch Christoffen Rudolff zu Wien verfertigt 1553.“ című számtani munkában ezt olvassuk:

Alnie zu merken „das die neue Ungarisch münz, so bey könig Ludwigs hochlöblicher redednuß zeiten zu Ungern und andern orten gemünzt erstlich für gut Ungerisch δ, nemlich das 100 pro 10 β δ osterreichischen werung oder 75 kreutzer genommen, nahmahlen, nicht sonder verderbung der land, auf 25 kreutzer abgestigen von dem gemeinen man *Schafftreiber* genent worden ist.“***

Vagyis előbb 100 denár 75 krajcárt ért, de értéke leszállt 25 krajcárra és akkor a nép schafftreibernek nevezte.

1 antiqua = 3 nova moneta.

* Mitteilungen des oest. Gesell. für Münz- und Medaillenkunde, Band X, No. 9.

** Dr. Karl Schalk: Der Wiener Münzverkehr im XVI. Jahrhundert. Num. Zeitschrift XVI. 101. o.

*** Dr. Karl Schalk: Num. Zeitschrift. XIII. 205. oldal.

végzete felé. És Mohács mezején beteljesedett rajta végzete. De nem Szulejmán döntötte sírba nemzeti királyságunkat, ő csak felhantolta a sírt, melyet uralkodóinak tehetetlensége és fiainak önző pártossága ázott meg neki.

*

A pénzverés felségjogát mindig féltékenyen őrizték uralkodóink, de a jog gyakorlása tekintetében hajdan más volt a felfogás. Ma a pénzverés szigorú ellenőrzés mellett állami verdében történik, a középkorban — fel nem ismerve a pénz közgazdasági szerepének fontosságát — csak oly jövedelemforrásnak tekintették, mint a többi regálejővedelmet s ennek megfelelően csakis haszon szempontjából kezelték, úgy amint az adó beszedését bérbeadták, bérbeadták, ha célszerűnek látszott a pénzverést is, — mint ahogy napjainkban bérbeadja a kincstár községeknek vagy egyeseknek a bor- és sörfogyasztási adó beszedését. Láttuk, hogy II. Lajos idejében a kincstár nagy szorultságában élt a hasznosítás ezen módjával.

Régi szabály volt, hogy a pénznek heraldikusan jobboldalán a verde, baloldalán a felelős tisztviselő vagy bérlő, vállalkozó nevének kezdőbetűje vagy jegye alkalmaztassék.⁴⁷ Innen ered a pénzverőjegyek sokfélesége — és a megfejtés nehézsége.

Első és fő nehézségünk, hogy nem ismerjük teljes biztonsággal sem a pénzverőhelyeket, még kevésbé az ott jegyzésre kötelezettek kezdőbetűjét és így néhány biztos adatunk mellett is csak bizonytalanságban tapogatódzunk. Nem tudjuk, hogy abban az esetben ha királyi verdében vert valaki engedéllyel pénzt, ki volt felelős a pénz minőségéért? A királyi személyzet (a münzmeister és wardein) vagy a vállalkozó? Ausztriában a 30 éves háború kezdetén hasonló esetben münzmeister viselte a felelősséget.⁴⁸

További nehézség, hogy nem tudjuk bizonyosan, hogy a jegyzésre kötelezettek keresztnevüket vagy családnévüknek kezdőbetűjét alkalmazták-e? Thurzók pl. Lajos haláláig keresztnevük első betűjét — H, G; A — használták, míg János király denárain (ha a K—T csakugyan Körmöc — Thurzót és nem Tornallyait jelent) Thurzó Elek már családnévüknek kezdőbetűjével él.

Végül előfordul az is, hogy a bélyegmetsző a jegyeket felcserélte, jobbról helyezvén azt, amit balról kellett volna.⁴⁹ Az ilyen véletlen helycsere teljesen megtéveszthet következtéseinkben.

Eme nehézségekkel szemben viszont útmutatóink az akkori aranyforintok. Dr. Kovács Ferenc megállapítása szerint az aranyforintokon K Körmöcbányát, n vagy N Nagybányát és h vagy H Nagyszeben (Hermansstadt) jelent. Feltehető, hogy ezek a verdék az ezüstpénzekben is ugyanazon jegyeket alkalmazták. Ha ez alapon kiválasztjuk a tömegből ezen három fő verde készítményeit, nagy lépéssel közelítettük meg célunkat.

Eddigi tudomásunk szerint az első újonnan állított, vagy legalább újonnan üzembe helyezett verde a *kassai* volt.

Forrásom szerint⁵⁰ Szakmáry György pécsi püspök *közbizáráására* 1521-ben indult meg Kassán a pénzverés. A közbizáráás szóból azt lehet következtetni, hogy a püspök szülővárosának szerezte meg a pénzverési üzletet. Azonban ismerjük a királynak Thurzó Elek kincstártólhoz intézett rendeletét, melyben meghagyja, hogy Kassára pénzverőmestereket küldjön, ami viszont a kincstári kezelést teszi valószínűvé. De akár városi, akár kincstári kezelésben volt a verde, valami baj lehetett a kezelés körül, mert 1524 nagycsütörtök napján egy Izsák nevű zsidóra bízza a király a kassai verdét, akiről János erdélyi vajda útján úgy értesült, hogy *elegendő tudása és az egész pénzverés tudományában és mesterségében kitűnő jártassága van*.⁵¹ Minthogy ismerjük ezévből a verde tisztviselőinek névsorát,⁵² köztük Kozymor Bertalan praefectus cusionis monetae nevét is, nem tudjuk, hogy Izsák meddig és mily minőségben

⁴⁷ Pl. V. László, Bécs 1453 feria secunda post festum Ascensionis: „in altera (parte) crux duplicata et duae litterae hinc et hinc quarum prima a dextera parte Civitatis Cremniciensis praedictae, altere vero a sinistra parte crucis Comitum Camerae nominis prima est.“ Kovachich. 971. old.

⁴⁸ 1623 nov. 28-án vette bérbe 1 évre Zwirner B. a bécsi, pozsonyi, morvaországi és sziléziai verdéket. Erre vonatkozólag írja Newald (Die lange Münze pag. 2.) „Verantwortlich blieben... für Schrott und Korn Münzmeister Fellner und Wardein Mathias Huebner. Es ist dies die Ursache, warum auf den Wiener Münzen vom Jahre 1624 nur das Zeichen der Münzmeister Fellner angetroffen wird.“

⁴⁹ Példa az ilyen helycserére már Zsigmond Corpus II. 119 A aranyforintjának egy változata, melyen Szent László alakja mellett jobbról szív, rajta kereszt, balról kakas látható, de megvan a Nemzeti Múzeumban ugyanazon arany fordítva helyezett jegyekkel is. Még 1724-ben is előfordul egy 1/2 tallér K—B helyett B—K jeggyel. Dr. Harsányi Pál szíves közlése.

⁵⁰ Kemény Lajos: A kassai pénzverőház története Magyar. Gazdaságtörténeti Szemle, 1902. IX. füzet.
⁵¹ A király rendelete eredetiben Kassa város levéltárában 1070 sz. a. Közölve: Cat. Széch. appendix pag. 241

⁵² Praefectusok Kozymor Bertalan és Nádasdi György, münzmeister Baumgartner Bertalan, próbamester Simon János.

állott a kassai verde élén. Kozymor praefectus 1526-ban a pénzverde szükségleteire nagyobb előleget vett fel Thurzó kincstartótól⁵³ s így 1526-ban kincstári kezelésben lehetett a verde.

Az előadottakból megállapítható, hogy a verde 1521 előtt szünetelt, 1521-ben felszerelve királyi személyzet vezetésére és ellenőrzésére mellett újból megindult és abban felváltva, hol a kincstár hol a város vagy éppen magánszemély (Izsák) mint vállalkozó verte a pénzt.

Kassán verték pénzzé 1526-ban az ország északi és északkeleti részében beszolgáltatott egyházi kincseket.⁵⁴

1521—1525-ig nova monetát, 1526 és 1527-ben pedig régi 8 latos denárokat vertek Kassán.

1523 nov. 14-én Pozsonyban kelt levelével arról értesíti a király Kolozsvár bíráját és tanácsát, hogy ezentúl Szebenben is fog új pénzt veretni. A pénzváltás Várdy Pál veszprémi püspök kincstartóra van bízva, ki azt Artándy Pál és társa által „quos cudendis pecunys prefecimus“ fogja gyakorolni.⁵⁵

Budán 1524-ben Misericordia vasárnap utáni keddi napon állítja ki a király az oklevelet, mellyel elismeri, „recognoscimus“ hogy Szörény várát a török ellen, ki már Havaselvét elfoglalta, megerősíthesse, — minthogy pénzt csak a pénzverésből várhatott, — a pénzverést hú szebeni polgáraitra és szászaira bízta.⁵⁶

A szebeni verdében 1524 előtt is megszakítás nélkül vertek aranyforintokat s így itt is azon esettel állunk szemben, hogy királyi verdében királyi tisztek vezetése alatt egy város mint vállalkozó vert pénzt és fizetett a királynak bért vagy haszonrészesedést.

A fenti adatokból azt tudjuk meg, hogy Szebenben II. Lajos alatt legalább a közelmúlt időben ezüstpénzt nem vertek és hogy 1524 előtti nova moneta nem került ki a szebeni verdéből.

Más természetű a következő ügy:

Gyarmathi Balassa Ferenc nógrádi főispánnak adója volt a király 4000 frt-tal. Ennek visszafizetéséről következőleg egyezett meg a királlyal. Balassa saját ezüstjét és régi pénzét és amennyit külföldről fel tud hajtani, *Visegrádra* hozza, ahol a kincstartó a királyi verdében pénzzé vereti. Az elérendő pénzverési haszon $\frac{1}{3}$ -a Balassáé, $\frac{2}{3}$ -a a királyé és ez a $\frac{2}{3}$ szolgál a 4000 frt adósság törlesztésére. Balassa addig hordhatja a pagamentumot és veretheti a pénzt a fenti feltételek mellett, ameddig akarja és bírja. *Datum Strigoniæ feria tertia proxima post dominicam Jubilate Anno Domini MDXXIV-to.*⁵⁷

Balassa esete példája azon középkori szokásnak, hogy uralkodók adósságaik törlesztésére a pénzverés hasznát kötötték le hitelezőiknek. Már Zsigmondról tudjuk, hogy egy 8000 frt-os gyémántgyűrűért, melynek árát kifizetni nem tudta, 1402 nov. 3-án Wolfart Ulriknak átengedte az aranypénzverést a budai verdében.⁵⁸

Balassa esete annyiban is fontos, hogy okmányilag is igazolja a visegrádi verdét II. Lajos idejében.

1524 nov. 1-én kelt levelével értesíti a király Pozsony városát, hogy ott is pénzt fog veretni és a verde élére nemes *Pistsys Miklóst* és *Fyser Jakabot* állítja.⁵⁹ Nov. 11-én Werbewczy István Pozsony város tanácsának figyelmébe ajánlja a két vállalkozót, akik királyi engedéllyel Pozsonyban pénzt fognak verni és akiket ő még Norimbergából ismer⁶⁰ és kéri a tanácsot, hogy őket telhetőleg támogassa.⁶¹ Egy 1525 febr. 6-án kelt oklevél *Nicolaus Pittreis de Florentia mercator Budensis alias praefectus cusionis Camere nostre Posoniensis*-t említ. Kétségtelenül azonos a fenti Pistsys-szel. Ez az okmány annyiban is érdekes, hogy a pozsonyi verde két akkori főtisztjének nevét tartotta fenn nekünk: *Blazius Prosch magister monetarum et Hermannus probator eisuden Camare cusionis*.

A vállalkozás nem lehetett hosszúéletű, mert a nova moneta verését a király már 1525 nyarán kénytelen volt megszüntetni és már 1526 ápr. 16-án panaszolja Budán Ferdinánd, hogy Pozsonyban Ruprecht Haller von Hallerstein 480 magyar denárt veret 1 márkából, ami a bécsi pénzzel szemben márkánként 1 frt és 6 krajcár különbözet Bécs kárára. Lajos halála után Mária Hallerrel tovább vereti Pozsonyban a könnyű denárokat, amíg Ferdinánd 1530-ban pénzei

⁵³ Kaprinay M. S. XI.

⁵⁴ Ludovicus II. anno 1526 mandat ut argenteria Ecclesiarum per Bartphenses ferantur Cassoviam ut excudantur in bonas monetas pro gentibus levandis.“ Kaprinay MSC. B XXVII. p. 6. Wagner: Diplom. Sáros. p. 156.

⁵⁵ Jakab Elek: Kolozsvár története, okmánytár 358 l. Ortway: Pozsony város története, III. 71. lap.

⁵⁶ Kovachich F. L. 972. a Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtárában.

⁵⁷ Dr. Harsányi Pál szívességéből Latin eredetije a Balassa-család levéltárában a Nemzeti Múzeumban.

⁵⁸ A Magyar Tudományos Társaság évkönyvei 1837, II. 191; — Rupp II p. 161: „cusionen auri Budensem.....impignoravit.“

⁵⁹ Ortway: Pozsony város története, III. kötet. „In ista quoque Civitate nostra Posoniensi cudi facere constituimus.“

⁶⁰ Ott járt követségen.

⁶¹ Thallóczy i. m. LXXXIII.

silánysága miatt vizsgálatot nem indít és Hallert el nem mozditja. Azonban a magyar denárok mégsem voltak olyan rosszak, mint Ferdinánd ismételve panaszoja. Bécs városa 1533-ban 769 márka állítól g rossz és Ausztriából kitiltott magyar denárt olvasztatott be. A 769 márka denár adott 395 márka színezüstöt, vagyis 51 36%-ot s így a denárok meghaladták a törvényes 8 latos színsúlyt is. Egy más esetben 48-76% volt a beolvasztott magyar denárok színsúlya.⁶²

Hasonló okból, mint a nagyszombati polgároknak, adott engedélyt a király 1524 nov. 24-én *Kessereő Mihály* boszniai püspöknek és *Zerechen János* kamarásnak, hogy *Eszéken* verdét állítsanak. Ebben az engedélyokmányban a király őszintén feltárja az okokat, melyek e lépésre indították. Hogy az ország védelmének és a hadviselésnek költségeit könnyebben viselhesse, jövedelmeit bárholnan — „*undecunque*” — szaporítani akarja. A püspök az engedély keltétől számított egy álló esztendeig verhet nova monetát, hogy a király Jajcza és a többi horvát-országi vár védelmének roppant költségein valamelyest könnyítsen és a püspök maga határ-széli várait, melyeknek úgy falai, mint egyéb épületei dűledeznek, megerősíthesse.⁶³

Az engedély nem mondja ki határozottan, hogy a pénzverési haszonban mily arányban részesül a király és a püspök. Ez úgy látszik a szokás által annyira szentesített dolog volt, hogy a király fel se említi, ellenben azt világosan kiköti, hogy kincstartó utalványozására a püspök tartozik kifizetni.

Hogy *Zerechen János*nak voltaképen mi szerepe volt az ügyben, az az okiratból ki nem tűnik.

Hasonló természetű engedélye lehetett *Kosztajniczára* *Zrinyi Miklós*nak, a szigetvári hős atyjának, aki azonban nem pagamentumot, hanem horvátországi bányáiból nyert ezüstjét verette pénzzé. Az engedélyokmányt nem ismerjük, csak I. Ferdinánd 1529 november 18-ról keltezett hasonló levelét, azonban ismerjük *Zrinyi Miklós* 1521-ik és 1526-ik antiqua denárait s így mindenesetre volt pénzverési engedélye.

Spervogel aki mint kortárs, városi tanácsos, majd *Lőcse* város bírása, feltétlenül jól volt értesülve és mindenképpen hitelt érdemlő személy, krónikájában feljegyzí, hogy II. Lajos király alatt *Lőcsén* is vertek 4 latos pénzt.⁶⁴ Sem erre vonatkozó okiratot, sem *Lőcsének* biztosan beosztható denárt nem ismerünk.

Hogy a közjövödelmek akkori kezelésmódja mellett mit jövedelmezett némely kincstári kezelésben állott verde a királynak, azt beszédesen mutatja a *zágrábi* verde elszámolása 1525 február 22-től augusztus 1-ig.

Beszállítottak a verdébe	2176 márka	— lat	ezüstöt
apadó az olvasztáskor	61 „	7 „	„
maradt	2114 márka	9 lat	ezüst
ebből 3% a kamara ispánjának	64 „	5 „	„
maradt pénzverésre	2050 márka	4 lat	ezüst
1 márkából 5 frtot (500 denárt) verve lett az ezüstről.			10.251 frt 25 denár
ezüstvásárlásra fordítottak	7.855 frt	85 denárt	
munkadíj a munkásoknak	294 „	27 denár	
fa, szén, réz, borkő, próbamester, kovács, belyegmetsző	942 „	07 „	9.092 frt 19 denár
maradt pénzverési haszon			1.159 „ 06 „
Batthyány emberének			240 „ — „
pénzverési haszon			919 frt 06 denár

Ezt „dominus Batthyány ad rationem salary sui de voluntate Maiestatis sue percepit”. Amint látni, a király hasznát teljesen elkezelték.⁶⁵

Hogy *Budán* volt-e 1520 előtt működő verde, arra nincs se közvetlen se közvetett bizonyítékunk. Hogy 1520—1525 közt vertek *Budán* nova monetát, azt magukból a pénzekből következtethetjük. Az L—B jegyű 1520—1525 zárt sorozat nem igen készülhetett másutt mint *Budán*. Már maga az 1520-as évszám — egyetlen az egész csoportban — arra utal, hogy a pénz a központban készült, ahonnan az egész terv kiindult. Lehet hogy a kibocsátás szándéka már 1520-ban megvolt, verőtöveket is metszettek, de a szándék csak 1521-ben került kivitelre és

⁶² Wiener Numismatische Zeitschrift. XIII. n. 32.

⁶³ Koller: Historia Episcopatus quinqueecclesiarum Tom. V. pag. 79 — a Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtárában. Hung. E. 660.

⁶⁴ Wagner Analecta. II., pag. 14.

⁶⁵ Racio cusionis pecuniarum Camere Zagrabienensis tempore Thesaurarius domini Alexy Thurzó Anni 1525 facte per homines eiusdem domini Thesaurary et domini Francisci Batthyany Országos Levéltár, Acta publica A. M.

akkor felhasználták a már előre készült példázó vasakat. A nova moneta veretése tulajdonképpen csak 1521 nyarán indult meg és új verdét csak egyet, a kassait, ismerünk ez évből. 1520-ban csak valamely régi verde verhetett volna, de addig csak Kőrmöcön vertek ezüstpénzt. B betűvel csak egy új verde jegyezhetett és ez más, mint a központban Budán állított verde nem lehetett. A megszakítás nélküli működés is kizárja, hogy valamely kisebb zúgverde rejtőzzék a B betű mögött. 1522-re van már írott tanubizonyságunk.⁶⁶

Nagybánya aranyforintokat vert 1516—1526-ig, de ezüstpénzt csak 1525 és 1526-ból tudunk kimutatni. Vereteinek meghatározásában nagy segítségünkre van, hogy ismerjük Berendy Dávid és Szentgyörgyi György praefecti cusionis monetae neveit. Egy éremről (Weszerle XVI. 6.) Berendynek még címerét is ismerjük s így tévedésben vannak azok, akik a címet a lengyel Sas családnak tulajdonítják.

Utoljára maradt *Kőrmöcbánya*, a fő pénzverőhely, melynek 1521-ig látszólag kiváltsága volt az ezüstpénz verésére. Lajos és Ferdinánd legalább állítottak ki Kőrmöcnek ilyen tartalmú kiváltságleveleket.⁶⁷

A kőrmöci pénzverő kamarát még II. Ulászló zálogosította el Fugger Antalnak, azon 400.000 frt adóssága fejében, melyet Beatrix kielégítésére vett fel Fuggertól és a verde II. Lajos házasságáig a Fugger—Thurzó consortium kezén volt. Ekkor Mária királyné hitbéreképpen annak kezére került,⁶⁸ ki 1524 óta⁶⁹ Pehaim (Pehem, Behem) Bernát kamaraispánja által kezelte.

Ugyde kétségtelen, hogy Pehaimmal párhuzamosan Thurzó is veretett Kőrmöcön. Ezt a kétféle pénzverést csak úgy egyeztetjük össze, ha feltesszük, hogy a jól felszerelt verdében felváltva Pehaim a királynénak az urburból és a cambiumból eredő ezüstjét, Thurzó pedig a besztercebányai rézművekből nyert saját ezüstjét verette pénzzé. Csak így magyarázható az egyidejű és párhuzamos pénzverés.

Valószínű, hogy vertek pénzt királyi engedéllyel mások is, másutt is, sőt anélkül is, de ezt bizonyítani nem tudjuk. A mohácsi vész megelőzőtt idők Budán őrzött, a pénzügyi adminisztrációra vonatkozó okmányai az idők viharában elvesztek. Ami a magánlevéltárakban maradt és onnan az Országos Levéltárba került az hely és időrend nélkül 180 csomóban fekszik. Ezt és 100-nál több kötet indexet, valamint a Fugger-család Augsburgban őrzött levéltárát⁷⁰ kellene átkutatni, hogy minden pontban tisztán lássunk.

Vertek azonban nova monetát az ország határain túl is. Az eset annyira jellemző szegény Lajos király pénzügyi helyzetére, hogy arra kissé részletesebben kell kitérnünk.

Az 1515-iki bécsi egyezmény értelmében, Lajos király Budán 1522 gyertyaszentelő napján, adománylevelet állít ki nejének, Mária királynénak, melyben „pro dote”— hitbérül — Kőrmöcöt a bányákat és pénzverőkamarát, öt más bányavárost minden tartozékával és több óriás uradalommal együtt neki adományozza.⁷¹ Ez alapon folyik Lajos halála után is a pénzverés Kőrmöcön, Pehaim Bernát a királyné kincstartója vezetése alatt 1548-ig, Ferdinánd nevére ugyan, de Mária számlájára. Ebből a viszonyból viszálykodás támadt a testvérek közt, míg végre 1548 március 7-én évi 34.000 magyar forint haszonbérért Mária lemondott Ferdinánd javára, ezen özvegyi javak haszonélvezetéről. Ferdinánd csak ekkor kapott szabad kezét a magyar pénzverés ügyeiben.

Mária királyné lakodalma költségei fejében 40.000 magyar forinttal (à 100 denár) tartozott Saueremann Conrád boroszlói bankárnak. Maga ez az egy tény élesen megvilágítja, hogy mit várhatott az ország anyagiakban a török elleni küzdelemben, attól a dinasztától, mely királyi trónra kerülő leányának lakodalmi költségeit nem tudja kifizetni és ezt az adósságot hozományul vele adja a menyaszonnyal.

A fent vázolt pénzügyi helyzetben mi sem természetesebb, minthogy a királyné fizetni nem tudott, a hitelező pedig békétlenkedett. Hogy a helyzet kellemetlenségétől meneküljön, a királyi pár a következő útra lépett:

Lajos mint cseh király és Szilézia ura, engedélyt adott nejének, hogy Sziléziában 32.000 márka ezüstöt pénzzé, mégpedig magyar pénzzé veressen és ez üzlet jövedelméből tartozását

⁶⁶ 1522-ik budai gyűlés XIX. artikulusa: Ne autem proventus ex cusione monetarum provenientes dissipentur, ----- et ne bonae monetae similiter eudendae suo justo pondere argenti fraudentur, faciat sua Majestas Regia fidelem domini Magistri Thavernicorum hominem Budae cusoribus ipsarum monetarum semper assistere.“ — Schmidt: Berggesetze, pag. 88.

⁶⁷ Lajos 1525 december 13-án biztosítja Kőrmöcbányát, hogy a moneta regalis csak Kőrmöcön fog veretni I. Ferdinánd megerősíti Kőrmöc ezen régi kiváltságát.

⁶⁸ Már az 1515 július 22-én Bécsben kelt szerződés Máriának hitbérül biztosítja „Die Stadt Crebnitz mit der chamer, der Goldin und Silbern Münzen“ Newald: Das oest. Münzwesen unter Ferdinand I. pag. 34 és Péch Antal: Alsó-Magyarország bányaművelésnek története. 107 oldal.

⁶⁹ Pehaim Bernát kinevezése 1524, I. 13. Ernye, N. K., XXV, 124. oldal.

⁷⁰ Levéltári közlemények 1926, 202—205. oldal.

⁷¹ Thallóczy i. m. függelék LXXXII.

törlessze. Ezen engedély alapján Mária Pozsonyban, 1523 november 15-én megengedi Sauermann Conrádnak és fiának — kik később Heinrich de Witte-t, B. Mehl-t és Hans Krappét-t veszik társul —, hogy Boroszlóban vagy másutt Sziléziában, ahol jónak látják, pénzverdét állítsanak és ott magyar denárokat vervén, bizonyos módozatok mellett az adósság törlesztessék.⁷²

Lajos király újabb engedélye alapján Mária Budán, 1425 július 10-én felhatalmazza Sauermann-t és társait, kik később a schweidnitzi verde münzmeisterét, Monau Pált is társul fogadták, hogy Schweidnitzban félgarasokat verjenek „auf polnisch Schrott und Korn“ mindaddig, míg a királyi pár adóssága törlesztve nem lesz.

Ez se volt elég, 1526 június 18-án már maga Lajos király, sok más adóssága törlesztésére megengedi Sauermannnak, hogy annyi lengyel félgarast verjen, amennyit tud és akar.⁷³ Verték azonban Schweidnitzban lengyel félgarasok mellett magyar denárokat is.⁷⁴

Lajos halála után, Mária tovább verette Sziléziában a rossz pénzt, míg Ferdinánd mint immár cseh király, 1528-ban június 28-án Sauermannnak a további pénzverést Schweidnitzban megtiltotta, mire Sauerman a közte és a királyné közt támadt viszálykodás folytán 1529 nyarán Boroszlóban is felhagyott a pénzveréssel.

Csak természetes, hogy Sauermann és társai az üzletből a lehető legnagyobb hasznot óhajtották húzni és a pénzben inkább a rezet mint az ezüstöt szaporították s így hozzájárultak a magyar pénz hitelének lerontásához.

Ezen Sziléziában vert magyar denárok közül egyelőre csak keveset tudunk biztosan meghatározni.

Nyoma van törvénykönyvünkben annak is, hogy az ország határain túl másutt is verték rossz magyar pénzt. Az 1526-iki rákosi gyűlés XXXV. artikulusa ezt mondja: „Miután pedig Csehországban, Sziléziában és Morvában szabadon verték a rézpénzt, azért ha valaki ezen külső országokból rézpénzt hozna be összes javai elkobzása után feje vétessék.”⁷⁵ Lehet hogy itt a Sauermann-féle vállalkozást értik a rendek, de lehet az is, hogy nem is királyi engedéllyel vert rossz pénzről, hanem közönséges hamisítványokról van szó, amit a szigorú büntetés is hihetővé tesz.

A törvény előző cikkelyeiből világos, hogy a „cuprea moneta“ alatt a 4 latos nova monetát értették a rendek.

Láttuk, hogy II. Lajos 1521-ig, úgy mint atyja a Mátyás uralkodásának második felében megállapodott 8 latos pénzláb szerint verette denárait, 1521-ben a 4 latos *nova monetára* tért át, de 1525 közepén kénytelen volt megint a régi 8 latos pénzlábra visszatérni.

Célszerűnek látszik, hogy a továbbiakban is ezen időrendi beosztáshoz tartva magunkat, igyekezzünk az egyes verdék termékeit meghatározni.⁷⁶

I-ső időszak 1516–1521-ig.

C. N. H. II 306, Rupp 579.

Ezüstpénzt 1520-ig csak egy kiváltságos verdében — Kőrmöcön — vernek. Ebből a csoportból a következő változatokkal ismerjük:

1. K—G 1516–1520

2. K—A 1519–1521

Hogy a K—G betűk Kremnitz Georgius Thurzót, a K—A betűk pedig Kremnitz Alexius Thurzót jelentenek, az ismeretes. Mégis figyelemre méltó az 1519-ki K—A denár anticipált évszáma. Thurzó György csak 1520-ban vonult vissza és öccse Elek, csak akkor követte tisztében.

3. K—B 1521

A sigla megfejtése kétséges. A K betű kőrmöci eredetre mutat, de a K—B akkor még nem jelentett Kőrmöc-Bányát. Thurzó Elek 1521-ben, de még 1525 és 1526-ban is K—A-val jegyzett Kőrmöcön. Nem jelentette a B betű Behaim vagy Pehem Bernát nevét sem, mert Mária csak

⁷² Newald: Der oesterreichische Münzwesen unter Ferdinand I, 31 oldal.

⁷³ Newald i. m. 32 oldal.

⁷⁴ Miller zu Aichholz XVI: „1523—1529 prägte Conrad Sauermann, B. Mehl und Hans Krappe in Breslau ungarische Pfennige (Schafftreiber). 1525—1528 Paul Monau und Sauermann in Schweidnitz ungarische Pfennige und polnische Halbgroschen.“ Továbbá: Schalk: Wiener Münzverkehr im Mittelalter. Num. Zeitschrift XIII 234. és 101. oldal.

⁷⁵ „Quoniam autem in Bohemia, Silesia et Moravia monetae cupreae libere eudebantur ideo si qui de hujusmodi Regnis externis cupreas monetas induxerint vel induxisse comperti fuerint, ablatis prius ab eis universis bonis eorum, capite plectantur.“

⁷⁶ A leírásnál nem vettem figyelembe a denárok köriratában és a pontozásában előforduló, jelentőség nélküli változatokat pl. VNGAR, VNGARI, VNGARIE, VNGARIAE drb.

1522 január 15-én lett Lajos neje és csak házassága után lépett a körmöci kamara jövedelmének élvezetébe és csak 1524-ben fogadta szolgálatba Behaimot.

4. K— 1516—1517

Hibás veretek melyeken a második betű tévesen elmaradt. Szentgáli Érem III. 9. oldal.

5. A—B 1522

Ha az évszám olvasása helyes (Rupp), úgy a megfejtés nem könnyű. Nemesak a betűk jelentése okoz nehézséget hanem az évszám is, mert tudjuk hogy 1522-ben már országszerte nova monetát vertek. Ha az olvasást helyesnek vesszük, úgy az évszám magyarázatára fel kell tennünk, hogy a kincstárnak valamely okból 8 latos denárookra volt szüksége és azokat a már akkor működött budai verdében készíttette.

Sokkal könnyebb feltennünk, hogy 1522-es évszám téves olvasásból vagy téves verésből ered. Támogatja ezen véleményünket Montenuovo katalógusának 402/p száma, ahol a darab következőleg van leírva: „Denár mit A—B und 5 Ringeln unter der Madonna von 1522.“ Már pedig — mint később látni fogjuk — ilyen jegyű denárok 5 kis karikával a Madonna lábai alatt 1526-ban a budai verdéből kerültek ki. Ha az évszámot vesszük tévesnek, úgy az A—B helycserével A (lexius) — B (uda) jelentésű.

6. A—V és HK kis monogramm a Madonna lábai alatt 1520,

2 darab a terezováci leletben

Az A—V betűk, helycserét feltételezve, Alexius— Visegrádot jelentenek. Minthogy úgy a verdének mint a felelős közegnek betűje rajta van már a pénzen, a kis HK jegyet a bélyegvéső jegyének kell tekintenünk. Ugyanezen mesterjegy előfordul — majd csillagok vagy rozetták közt, majd azok nélkül — 1526-ban az A—V, V—A, B—A és L—V jegyekkel. Ez a közös mesterjegy közelebbi kapcsolatba hozza egymással a vele ellátott darabokat, úgy hogy betűcsere esetén is (V—A helyett A—V) egy verdének tulajdoníthatjuk.⁷⁷ Figyelemre méltó, hogy ezen két darabon kívül csak 1526-ból ismerünk HK-val jegyzett pénzeket s így nem indokolatlan a gyanu, hogy téves verésű évszámmal vagy téves olvasással állunk szemben.

7. — C 1517 Nem. Múz.

Teljesen megfejthetlen.

8. n — A 1517.

Szentgáli ki a denárt az Érem III. évfolyamában publikálja, maga is utánzatnak tartja.

9. Kis címerpajzsban sasszárny a Madonna lábai alatt 1521.

C.N.H. II. 307, Rupp 582.

Az irodalom úgy ezt, mint a teljesen hasonló 1526 évi denárt Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hős atyjának tulajdonítja.

II-ik időszak 1521—1525.

Nova moneta.

10. L—B 1521 C.N.H. II. 305, Rupp 578.

Ritkaságát tekintve, jóformán próbaveretnek lehet venni.

Az L betű, mely ezen egész csoport pénzein csak egész kivételesen hiányzik, a király nevének kezdőbetűje a másik betű vagy a verde, vagy a felelős közeg nevét rejtí. Jelen esetben Ludovicus—Buda a betűk jelentése, amint azt a következő számnál látni fogjuk. Ez lehetett a budai verde első kibocsátása.

A következők a nagy mennyiségben vert forgalmi pénzek (C.N.H. II. 308 A, Rupp 574.):

11. — a címer két oldalán⁷⁸ és L—B a Madonna mellett 1521, 1522, 1523, 1524, és 1525.

A B betű jelentése határozottan Buda. Már a szakadatlan sorozat 1521—1525-ig, az egész időszakon végig is nagy forgalmú verdére mutat, ami Körmöc mellett csak Budán, a kormányzás központjában lehetett.⁷⁹

⁷⁷ A HK mint ötvös mesterjegy előfordul egy 1576-ban Beszterecebányán készült, báró Radvánszky Béla tulajdonában lévő vésett mivű ezüst serlegen is. (Rosenberg II. kiadás 5222. szám.) Nem bizonyítható, de nem is lehetetlen az összefüggés a serleg jegye és a denáron lévő jegy között. A vésnöki munka is az ötvös művészet keretébe tartozott és elképzelhető, hogy egy felvidéki ötvös-család egyik idősebb tagja 1520—26 közt bélyegvasakat és a budai és visegrádi verdéknek és egy ifjabb, ugyanazon nevű tagja 50 évvel később vésett díszítésű serleget készített. Ha a jegy csakugyan mesterjegy úgy ez a denár dicsekedhetik azzal, hogy az első magyar pénz, mely a mester nevét viseli.

⁷⁸ 1521—1523 előfordul is.

⁷⁹ Rupp egy L—B 1520-as denárt említ. Tekintve, hogy ezt a típust csak 1521-ben kezdték verni, valószínűleg téves verettel van dolgunk, egy L—B betűs 1522-es darab pedig a mester ügyetlenségének emléke.

12. — és L—K 1521, 1522, 1523, 1524 és 1525.

Nem szorul bizonyításra, hogy a K betű itt Kőrmöcöt jelent.

13. — N 1522.

Nem egyszerűen hibás kőrmöci verde fordított K betűvel. A címer mellett nem rozetták, mint a kőrmöci vereteken, hanem egyenes vonalakból alkotott 5 ágú csillagok vannak. Ilyen csillagok előfordulnak más betűkkel is s így beosztásuk meg sem kísérelhető.

14. — és L—C 1522, 1524.

Ludovicus—Cassovianák olvasandó. A címer két oldalán álló liliomokból azt lehet következtetni, hogy ezeket a denárokat a város mint vállalkozó verette, ami 1522-re nézve megfelelne azon tudomásunknak, hogy a kassai születésű Szakmáry püspök „közbenjárására“ kezdtek Kassán nova monetát verni. Azonban 1524-ben Izsákra bízta a király a kassai verdét és Izsák működését a város nem fedezte volna saját címerével. 1523-ból nincs denárunk, melyet Kassának

oszthatnánk be, mert a — és L—K 1525 denárt ami Camera Cassoviensist és Ludovicus-Kozymort jelenthetne, két más denárhoz fűzi a címer mellett álló közös — jegy.

Valószínűleg ide tartozik a következő darab is.

15. — és M—C 1524.

Ez Moneta—Cassoviensist jelenthet, ha csakugyan azt jelenti, úgy példa arra, hogy ugyanaz a verde nem mindig jegyzett ugyanazon betűvel és talán arra is, hogy ugyanazon betű jelzése sem mindig ugyanaz.

Némi valószínűséggel következtethetjük, hogy a

16. — és L—N 1523, 1524, 1525 jegyű denárok nagybányai veretek. A 3 éves szakadatlan sorozat állandó verdére mutat, az N betű pedig az aranyforintok analógiája szerint Nagybányára utalja ezen darabokat.

17. — és L—N 1523

idetartozandósága kétséges.

18. — és L—H 1524

valamint a

19. — L—H 1524

denárokat ugyancsak az aranyforintok nyomán Szebennek ítéljük.

20. — és L—V 1524, 1525 és a

21. — és V—L 1525 példányokat

Visegrádon veri pénzeknek tartom.

Hogy idetartozik-e a

22. R 1524 és L—V 1524 (Corpus II. 309) darab, egyelőre bizonytalan.

23. — és L—3 1524 1525.⁸⁰

24. — és L—3 1524.

Talán nem tévedünk, ha e két számot az ezen időben okmányilag is igazolt zágrábi verdének tulajdonítjuk.

25. — és L—S 1523, 1524, 1525

sorozat valamely állandó hazai verdéből származik, de közelebbi meghatározására egyelőre nincs támpontunk.

Talán idetartoznak a

26. — és I—S 1524 és

27. — és —S 1525

⁸⁰ Megvan a Magyar Nemzeti Múzeum éremtárában L—3 és L—3⁸⁰ elmosódott évszámú változatokban is; egy más példányon a Madonna orcája mellett jobbról-balról nagyobb pont.

denárok is, ámbár a pajzs melletti díszítés kissé elüt a 25. szám díszítésétől. Mégis éppen ezen, hazai verdénkben használt díszítési mód miatt tartom magyar eredetűeknek. Lehet, hogy a 26. számon az L betű vízszintes szára, a 27. számon pedig az egész L betű „nem jött ki“ és mindkettő ugyanazon verde terméke, mint a 25. szám.

Még egy denárunk van

28. — és — 1524

jeggyel, melyet címeres oldalának díszítése alapján hazai, de ismeretlen verdéből származtatunk.

A még következő darabok ha nem is mind, de bizonyára nagyobb részükben Sziléziában készültek. Jellemzi őket a címeres oldalnak Magyarországon szokatlan díszítése és sok esetben betűk alkalmazása a címerpajzs mellett.

29. — és — 1524, 1525

Conrad — Sauermann és Ludovicus Rex

30. S és L — W 1524

Conrad — Sauermann és Ludovicus — Wratislavia.

A W betű alapján idetartozandónak vélem

31. és L — W 1524.

32. és L — W 1524, 1525

darabokat, valamint a

33. — és B — W 1525

denárt ahol a betűk Bernhardt Maul Wralistaviát, jelentenek. Maul Sauermannak üzlettársa volt.

Hogy kinek neve rejlik a

34. — és R — W 1525

R betűje alatt, nem tudható.

35. — és — 1525 és

36. — és — 1525

Paulus — Monau schweidnitzi münzmeisternek, Sauermann Konrád társának pénzei.

37. — és L — R 1524.

38. — és — évszám kétes.

39. S — ? és L — R 1524.

40. — és L — R 1522! denárok.

Máriás oldalán levő L — R betűket ugyan Ludovicus Rex-re tudjuk magyarázni, azonban címeres oldaluk betűit megfejteni nem tudjuk.

41. — és L — B 1524. és

42. — és L — K 1525. veretek.

A 40, 41 és 42 számok közös címeres oldaluk mellett, Máriás oldalukon más-más betűket viselhetnek s így látszólagos rokonságuk mellett is beosztásuk nem lehetséges.

Szintúgy nem tudjuk beosztani a következőket sem:

43. R — R és L — K 1525.

44. S — S és — 1524, 1525.

45. — és 1524 (Corpus II. 311)

46. $\overset{\circ}{K}-\overset{\circ}{J}$ és $\overset{\circ}{L}-$ évszám kivehetetlen.

47. $\triangle-\nabla$ és P— kivehetetlen évszám.

48. $\overset{52}{1-4}$ és $I-\overset{R}{N}$ és 1524 (Corpus II. 313)

49. $\overset{52}{\square}$ és $L-\overset{R}{N}$ 1524 és $L-\overset{R}{N}$ 1524

50. $\clubsuit-\clubsuit$ és L—P 1524.

Ez utóbbi lehetne Ludovicus Posenium, esetleg Ludovicus Pittreis-Pistsys, ha az évszám nem ejtene gondolkozóba. 1524 november 1-én értesíti a király Pozsony városát, hogy ott is pénzt fog veretni. Ha nyomban hozzáfoghattak volna is a veréshez régi pénzverő szokás szerint, novemberben már a jövő 1525. évet verték volna a pénzre. A denár a 37. számmal készült egy verdében és nem lehetetlen, hogy a P betű R helyett áll.

Különös, hogy sem Pozsonynak, sem Eszéknek nem tudunk ott vert darabokat beosztani, pedig mindkét hely mint verde ez időből okmányilag igazolva van.

III-ik időszak 1525—1527-ig.

Antiqua moneta Corpus II. 306 A, Rupp. 579

A nova moneta bukása után 1525 nyarán, kénytelen volt a kincstár a régi 8 latos pénz verésére visszatérni. Ez teljesen a régi jó pénz típusa szerint történt. Ámbár ez az időszak alig tartott tovább 1 esztendőnél, az újonnan állított verdék folytán több a jegy mint az előző időszakban. Itt is, mint az előző időszakban, az első betű a verdét, a második a felelős tisztviselő nevét jelenti, ha nincsenek felcserélve. Eddig a következő jegy- és évszámváltoztatokat ismerjük:

51. A—A 1526

52. A—T 1526 ⁸¹
mindkettő jelentése ismeretlen.

53. A—V 1526 és a Madonna lábánál HK, vagy $\clubsuit$ HK $\clubsuit$
Valószínűleg Alexius—Visegrád.

54. B—A a Madonna mellett 1526.

Előfordul a Madonna alatt a következő jegyekkel is:

a) $\circ * \circ$

b) $* \circ *$

c) $* A *$

d) $\circ A *$

okvetlenül Buda—Alexius. Thurzó Elek vállalta el a nova moneta átverését antiquára. E célból 30.000 forintnyi kölcsönt vett fel a Fugger cégtől. Hogy ez az átvevés nagyobb részben Budán történt, azt nemcsak a sok változatból, hanem abból is lehet következtetni, hogy antiquára csak a budai kamara válthatta be a nova monetát. Bizonyára ott verték át, ahol beváltották.

A következő 4 változat szintén a budai verdéből került ki.

55. $\circ B \circ A \circ$ a Madonna alatt 1526.

56. $* B * A *$ a Madonna alatt 1526.

57. $B \circ A$ a Madonna alatt 1526.

58. B—A a Madonna mellett és HK a Madonna alatt 1526.

59. A—B és a Madonna lába alatt $\circ\circ$ 1526
valószínűleg Alexius—Budá-t jelent.

60. K—A 1526, 1527

Kremnitz—Alexius

61. K—B 1525, 1526 és

62. K— β 1525, 1526

Kremnitz—Bernhardt és

Kremnitz Bernhard Peheim.

⁸¹ Lásd a 83. számot. Figyelemreméltó, hogy egy 1516. évi n betűs nagybányai aranyforinton ott aláljuk az $\frac{A}{T}$ betűket (Rupp).

63. K—G 1525, 1526.
 64. K—H 1525, 1526.
 Ha e két utóbbi szám szintén körmöci veret, amit nincs okunk kétségbevonni, úgy a G és H betűk jelentését nehéz megfejtetni. Erőltetett magyarázat, hogy sürgős munka idején régi, még Thurzó János és György idejéből való vasakat vettek újra használatba és az évszámot kiigazították.
 65. K—T 1527.
 Lehet Kremnitz—Thurzó, de lehet Körmóc—Tornallyay is, János király kincstartója.
 66. C— 1526, 1527, gothikus a-val is 1526-ból és C— 1527-ből Cassovia, valószínűleg városi kezelésben.
 67. N—A 1526 és
 68. N—B 1525 (a terezováci leletben).
 Mindkettő nagybányai veretnek látszik, de az A és B betűk jelentése ismeretlen. B=Berendy?
 69. N—D 1526
 Nagybánya—David de Berend Camergrafius Rivuli Dominarum.
 70. N—G 1526
 Nagybánya—Georgius de Szentgyörgy praefectus cusionis monetae. Mindkettőt, úgy Berendyt, mint Szentgyörgyit egyidőben mondják praefectusoknak az írott adatok.
 71. ^N_D—G 1525, 1526
 Nagybánya—Georgius
 David
 72. D—G 1525, 1526
 David—Georgius; a fentiek alapján ezt is nagybányai veretnek kell vennünk.
 Egy csak a Madonna jobboldalán N betűt viselő denár csak a mester feledékenységére vihető vissza.
 73. V—A 1526
 74. V—A és a Madonna lábánál HK 1526.
 75. V—A és a Madonna lábánál *HK* 1526.
 Visegrád—Alexiust jelentenek (lásd az 53. számot).
 76. L—V 1526.
 77. L—V és HK a Madonna alatt 1526.
 78. L—V és *HK* a Madonna alatt 1526.
 A V betű és a HK mesterjegy miatt mindhármat visegrádi veretnek tartom, habár a király nevét rejtő L betű szokatlan ezen a típusú pénzekben. Reminiscentia a nova moneta L betűjére.
 A terezováci leletben került elő a
 79. Z—V 1526 denár.
 Ezt a Z betű miatt Zágrábnak tulajdonítom, habár a V betű miatt visegrádi is lehet.
 Amíg bizonyíték nem kerül, beosztását függőben kell tartanunk.
 80. I—V 1526
 visegrádi lehet, ellenben a
 81. I—K 1527 jegyűt (Fejér József)
 teljességgel nem tudjuk beosztani.
 82. L—K 1526, 1527⁸²
 csak gyanítani lehet, hogy körmöci.
 83. T—A 1526 (Szentgáli Érem III. évf. 9. oldal)⁸³ megfejtethetetlen, ellenben tudjuk, hogy
 84. a sasszárnyas 1526-i denár Zrinyi Miklós kosztajniczai verete.
 85. N—T 1523 durva művű denárt hamisítványnak tartom. Nemz. Múz.
 Kétségtelen, hogy a jegyzék nem teljes és idők folyamán még újabb változatok fognak előkerülni. Kiváncos volna, hogy minél több oly adat is kerülne napvilágra, mely a biztos megfejtést tenné lehetővé.
 Feltűnő, hogy tanulmányaim közben az elég tekintélyes anyagban egy szót se találtam aranyforintok és garasok veréséről. Pedig aranyforintokat úgy Körmöcön mint Nagybányán és Szebenben szakadatlanul vertek még a nova moneta idejében is. Rossz ezüstből vert garasokat pedig
 L—B jeggyel 1521, 1522
 L—K jeggyel 1521, 1522 és 1524 (Montenuovo. 400/d).
 K—B jeggyel 1522 évekből ismerünk.
 Csak korlátozott számban verték.

Jeszzenszky Géza.

⁸² Lásd Rupp L—K 1527 aranyforintját.

⁸³ Lásd 52. számot

A vimináciumi pénzverde történetéhez.

1. Philippus XI-ik éve Viminaciumban.

(X. tábla, 5—9. ábra.)

Viminácium római gyarmatvárosban — ma Kostolác a Duna mellett — Gordianus Piustól Valerianus-Gallienusig vörös- és sárgarézpénzeket vertek Moesia Superior számára. Ezen érmek sajátosága, hogy a hátlap szelvényében évszámot viselnek, vagyis a vimináciumi rézpénzek sorozata AN I-től AN XIV-ig terjed, kr. u. 240 és 253 között verték őket.

Igen homályos pont a vimináciumi érmek sorában Philippus császár és hasonló nevű fiának jelzése AN XI évszámmal, mert először a tizedik évből egyáltalán nem ismerünk pénzeket és másodszor, mert Philippusé AN XI = Kr. u. 250-ben már régen halottak voltak, mivel még 249 tavaszán veszték el a Traianus Decius elleni harcokban. Azon meglepő tény, hogy Philippuséktól léteznek érmek AN XI évszámozással és az ebből származó kronológiai nehézségeket úgy gondolta megoldani F. W. Kubitschek bécsi egyetemi tanár, hogy AN XI helyett AN IX olvasását ajánlotta (Wiener Numismatische Zeitschrift 1908, 47. o.). Szerinte az éremvéső kilencest = IX akart írni, de tévedésből az egyest = I nem a tizes = X elé véste, hanem utána és így tizenegyest = XI csinált.

Csak az a bökkenő, hogy az akkori számírási divat szerint a kilencest így írták: VIII, azonkívül amúgy is ismerünk a kilencedik évből = AN VIII érmeket, de ezek közönséges kivitele nagyon elüt a finom munkájú AN XI jelzésű pénzek-től és ezért nem gondolom lehetségesnek, hogy egy és ugyanazon az évben készültek volna.

Arra a kérdésre, hogy miért léteznek Philippuséktól AN XI évszámozású érmek, nem tudnék kielégítően felelni¹ s azért itt közlök négy ilyen pénzt, ismer-tetésük talán hasznára válik annak, aki megkísérli AN XI megfejtését, mert Pick részben ismeri művében (Die antiken Münzen Nord-Griechenlands) a leírandó érmeket, de hiányosan közli őket.

Még néhány mondatban véleményt kockáztatok AN XI-t illetőleg. Philippus császár uralkodásának utolsó esztendejében a Moesiában állomásozó csapatok Tiberius Claudius Marinus Pacatianus centuriót (v. ö. Cohen V. 283. o. 6. sz. pénzt, a későbbi források csak Marinus nézen ismerik) tették császárrá, de rövidesen meggyilkolták az uralkodásra nem termett férfit. Philippus császár hadvezérét, Deciust küldte Moesiába, hogy a lázadásban hibásakat kinyomozza és megbüntesse. Azok Deciust választották császárrá mikor odaért és kényszerítették a trón elfoglalására. Marmost lehet, hogy Pacatianus meggyilkolása és Decius császárrá-tétele közt helyreállt a régi rend és a pénzverő, mely a lázadás folytán AN X-ben szünetelt (t. i. nem vert koloniális pénzeket, hanem Pacatianus számára antonini-anusokat) megint folytatta a rézpénzverést, vagyis kezdett tovább verni Philippusék számára. A hátlapon (az 1. és 2. számú pénzekben) ábrázolt győzelmi jelenetet könnyen lehet Pacatianus meggyilkolására vonatkoztatni. Hogy miért térnek el a fejek az előlapon a rendestől, talán úgy magyarázható, hogy a lázadás alkalmával szétverték Philippusék szobraiát és az éremvéső kénytelen volt pontos képmás híján vagy emlékezetből vagy éremről a fejeket lemintázni. Könnyen lehetséges, hogy majd akad egy AN XI jelzésű Otacilia is.

1. Philippus pater, vörösrézpénz, átmérője 27—28 mm.

Előlapján: IMP M I VL PHILIPVS AVG, *sasorrú* férfi, babérkoszorús, *szakáll-talan* mellképe, jobbra Φ .

Hátoldalán: P MS COL VIM, a császár vértézve balra áll, fején babérkoszorú, bal kezével hosszú jogarra támaszkodik, kinyújtott jobb kezében feléje forduló victoriolát tart, tőle jobbra oroszlán áll, balra bika, mindkettő feléje fordulva.

A szelvényben: AN XI.

¹ Lásd most erről Alföldi: A gót mozgalom és Dácia feladása 35. l.

(Bécs, Münzkabinet.) Pick I. 41. o. 108. sz.

2. Philippus filius, vörösrézpénz, átmérője 26—27 mm.

Előlapján: IMP M IVL PHILIPPVS AVG, *tömpe* orrú fiatalember babérkoszorús szakáltalan mellképe, jobbra Φ .

Hátlapján: P M S COL VIM, kép mint az 1. sz. példányon.

A szelvényben: AN XI.

(Lacom ezredes gyűjteménye, Bécs.) V. ö. Pick I., 1. 41. o., 108. sz. alatt az „Abweichungen“-nál.

3. Philippus pater, vörösrézpénz, átmérője 28 mm.

Előlapján: IMP M I VL PHILIPPVS AVG, mellkép mint az 1. sz. példányon.

Hátlapján: P M S COL VIM, hosszúruhás, balra néző nő áll feléje forduló bika és oroszlán között, két karját szétterjesztve.

A szelvényben: AN XI.

(Elmer, Pancsova.) Pick I., 1. 41. o., 106. sz.

4. Philippus filius, vörösrézpénz, átmérője 27—28 mm.

Előlapján: IMP M IVL PHILIPPVS AVG, mellkép mint a 2. sz. példányon.

Hátlapján: P M S COL VIM, kép mint a 3. sz. példányon.

A szelvényben: AN XI.

(Elmer, Pancsova.) Pick I., 1. 44. o., 122. sz.

2. Hol lett császárrá Traianus Decius?

Caius Messius Quintus Decius a pannoniai Bubalisban született, Alexander Severus alatt Moesia helytartója volt (C. I. L. lil. 125.19), később Philippus császár hadvezére lett. Mikor Kr. u. 249-ben Tiberius Claudius Marinus Pacatianus Moesiában föllázadt, Philippus Deciusra akarta bízni leverését, de ő vonakodott Moesiába menni, mert sejtette, mi fog következni; egyúttal megjósolta, hogy Pacatianust saját hívei fogják rövidesen meggyilkolni. (Zosimos I., 21. 6. — Zonaras XII., 19. 132.) Decius sejtelve valónak bizonyult, mire Philippus újabb parancsára elindult Moesiába, ismervén jól az ottani viszonyokat, hogy a lázadó katonákat megbüntesse. Ezek szabadulni akartak Philippus büntetése elől és Deciust, mihelyt Moesiába ért, császárrá tették Philippus ellen és kényszerítették a választásba megnyugodni.

Nagyon valószínűnek gondolom, hogy ezen esemény Vimináciumban ment végbe. Deciust csak nagyobb katonai alakulat tehetette császárrá és csakis ott, ahol a lázadás történt. Ennek a föltételnek megfelel Viminácium: itt állomásozott a *Legio VII Claudia*, itt verte Pacatianus érmeit, tehát itt volt a lázadók fészke. Ismerünk Decius névvel vert érmeket (Pick I., 1. 44. o., 123. sz. és 45. o., 124. sz., itt X. t. 8—9.) AN XI-ből, amelyeken még Caius Messius Quintus Decius a neve. E névvel csak Vimináciumból léteznek pénzek és ezek is igen ritkák, ami annak a jele, hogy csak rövid ideig verték őket. A birodalom minden más pénzverő helyén vert érmeiken Decius még a Traianus nevet is viseli, amelyet úgylátszik röviddel császárrá léte után vett föl jó omen gyanánt. Ha tehát csak Vimináciumból ismerünk pénzeket a Traianus név nélkül, úgy ez fontos bizonyíték arra, hogy ide esik uralkodásának legeleje, itt lett császárrá. Mivel a katonák választása mégis váratlanul érhetne, nem volt még sem határozott célja, sem uralkodói terve a jövőt illetőleg, még csak Caius Messius Quintus Decius néven ismerték és természetesen legelső érmeire is ezt a nevet írták. A többi vimináciumi érmen úgy AN XI, mint AN XII-ben a császár már a Traianus nevet viseli.

3. Aemilianus császár első érme.

Marcus Aemilius Aemilianus Moesia helytartója volt Trebonianus Gallus idejében. Mivel legyőzött egy nagyobb gót csapatot, amely átkelve a Dunán, betört helytartóságába és ott rabolt, Gallusszal elégedetlen katonái örömben császárrá

választották. Aemilianus rögtön Gallus és fia, Volusianus ellen vonult és legyőzte őket Interamnánál, mire a római szenátus elismerte császárságát, de rövid néhány heti uralom után Spoletumban meghalt.

Gyűjteményemben van a X. tábla 15. ábrán látható vimináciumi lelőhelyű billon antoninianus, amelyet Aemilianus első veretének tartok. Súlya 3.97 gr.

Képveretén: IMPM¹ IEMILAAEMILIANVSPFA

Hátveretén: VICTORIAAVC. Victoria hátravetett felsőtesttel balra siet, fölemelt jobbjaiban koszorút, baljában pálmaágot tart.

Az érem betűi kissé esetlenek, de nem barbárok és nagyon hasonlítanak Pacatianus pénzeinek betűire. A fej majdnem azonos Aemilianus vimináciumi veretű rézpénzein előforduló fejjel. Gyűjteményem néhány vimináciumi veretű rézpénzén az AVG (*augustus*) rövidítés AV vagy csak A-ra szintén előfordul. Minden arra enged következtetni, hogy érmemet nem verték Rómában, hanem Vimináciumban; a hátlapon említett győzelem csakis a gót sereg fölött kivívott diadalra vonatkozhatik.

Elmer György.

4. A dáciai tartományi pénzek verdéje.

„A gót mozgalom és Dácia feladása” c. dolgozatomban (35. l.) felhívtam már a figyelmet arra a körülményre, hogy a PROVINCIA DACIA hátlapú bronzpénzek is Vimináciumban készültek. Ha az olvasó a X. t. 10. sz. dáciai veret stílusát a mellette levő (7—9. sz.) moesiai pénzekével összehasonlítja, azonnal megállapíthatja egy verdéből való származásukat. Laikusnak is fel fog tűnni a hátlapi oroszlán azonossága a két csoportban, de az egyforma betűtipusok, a X. t. 9 és 10. sz. nőalakok egyezése stb. is.

5. Egy kiadatlan vimináciumi quinár.

Mivel eddig még nem tudtuk, hogy Valerianus és Gallienus közös uralma alatt verdénk az antoniniánusok mellett quinárokat is vert — aureusokat,* arany, billon és bronz medaillonokat, bronzsasokat ismertünk már innen eddig is — publikálok egy ilyent a tulajdonos szíves engedélyével.

Billonquinár. Av., IMP GALLI-ENVS P AVG Rev., SPES PVBLICA. Spes virággal b. lép.

Trau gyűjt. (Wien) X. tábla 11. sz.

A. A.

6. Philippus császár vimináciumi antoninianus-emissióinak sorrendje.

A Nemzeti Múzeum Éremtárának újabb szerzeményei közé tartozik a következő átvert antoninianus:

Az előlapon (IMP IVL PHI)¹ PHILIPPVS PF AVG P M A császármellképnél alul a régi veretből kivehető a mellkép szegélye, s alatta egészen usztán láthatók a P M² betűk az alsó mezőben. (L. X. tábla 12. sz. kép.)

A hátlapon álló, balra néző Pax felemelt jobbjaiban olajág, baljában sceptrum. Körirata: PAX FVN — DATA (*cum per*) SIS. Itt a zárjel közt levő köriratrész kiegészítés, az érmen e helyen a régi veret köriratából látható a következő töredék: VIRTVS E..... Ez kétségtelenül a VIRTVS EXERCITVS típusból maradt átveretlenül fenn. Tehát Philippus császárnak Coh.² 243³ sz. alatt ismertetett antoninianusbélyegével verték át a Coh.² 113. sz. pénzt.

* Lásd X. t. 16. sz., Elmer-gyűjt.

¹ A zárójelben levő feliratrész az előző veretből maradt meg. T. i. az új bélyegvas oly gyengén érte ezen a részen a lapkát, hogy a régi veret betűi épen maradtak.

² A császármellkép alatti mezőben elhelyezett P M itt kétségtelenül Persicus Maximusnak, s nem Pontifex Maximusnak rövidítése.

³ Cohen leírása nem pontos; így nem említi azt sem, hogy a P M rövidítés a szelvényben van.

Ezen átvert pénznek jelentősége az, hogy támpontul szolgál számunkra Philippus viminaciumi eredetű emissióinak korrendjéhez.

Amint tudjuk, Philippus császárnak

PAX FVNDATA CVM PERSIS
SPES FELICITATIS ORBIS
VIRTVS EXERCITVS⁴

hátlapköriratú antoninianusai két emissióban készültek Viminaciumban.

Az egyik emissióban IMP C M IVL PHILIPPVS PF AVG PM áll az előlapokon, a másikban IMP IVL PHILIPPVS PIVS FEL AVG , s ez utóbbinál a P M rövidítés a császár-mellkép alatti mezőben van elhelyezve. Mivel a tárgyalta antoninianuson erre a típusra van ráverve a másik, s így nyilvánvalóan későbbi keletű antoninianusemissiónak bélyege, ezek időrendjét illetően nem marad fenn semmi kétség.

7. Viminaciumi veretű antoninianus az ifjú Philippustól.

Philippus caesarnak mindmáig nem volt ismert kimutathatóan Viminaciumban készült antoninianusa.

A Nemzeti Múzeum új szerzeményei közt van a következő, már augustusi címet viselő antoninianusa az ifjú Philippusnak. (L. X. tábla 13. sz.)

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG .

Rv.: PRINCIPII — VVENT. A caesar áll, jobbra néz, jobbában gömböt, baljában sceptrumot tart.

Cohen nem ismeri e pénztípust, s a szakirodalomban másutt sem találtam azonos példányt.

Ha figyelmesen összevetjük ezen pénzdarabot képestáblánk következő ábrájával,⁵ Pacatianus császár egyik jellegzetesen viminaciumi ezüstpénzével, nem marad kétségünk afelől, hogy ez az antoninianus is Viminaciumban készült.⁶ Úgy a portré kivitele, mint a csakis Viminaciumban használt sajátos egyéni betűtípusok teljesen egyezők.

Abból a tényből, hogy az ifjú Philippus nem caesari, hanem már augustusi címmel szerepel, következik, hogy a Kr. utáni 247—249. évek közt verték e pénzdarabot.

8. Pacatianus új változatú antoninianusa.

Ugyancsak a Nemzeti Múzeum Éremtárának új szerzeményei közé tartozik a következő pénzdarab:

Av.: IMP TI CL MAR PACATIANVS (A ?) .

Rv.: FORTVNA REDVX. Ülő Fortuna balra, jobbában eke, baljában bőségszarú, a szék mögött kerék. (L. X. tábla 14. sz.)

A kiváló fenntartású antoninianuson jól tanulmányozhatjuk a viminaciumi verde sajátosságait. E pénzdarab Pacatianus Cohen által leírt érmei között az 5. számúnak eddig ismeretlen változata.

Jónás Elemér.

⁴ Mind a három körirat — amelyek egyedül a viminaciumi verdében készültek — értelmileg tulajdonképpen egy eszmét fejez ki: t. i. azt, hogy a birodalom a nehéz időkben az új császárra helyezi bizalmát és reménységét.

⁵ L. X. tábla 14. sz.

⁶ L. Alföldi cikkét a Numismatic Chronicle 1924. évi folyamában: „Some notes on late roman mints. II. The Mint of Viminacium.”

A Nemzeti Múzeum Éremtárának új szerzeményeiből.

Az Éremtár új szerzeményeiből adom itt néhány olyan darab leírását, amelyeket azok közül arra leginkább méltónak találtam akár numizmatikai szempontból, akár azon adatok révén, amelyeket ezek az érmek szolgáltatnak az ókori történet egy részletéhez, vagy annak helyesebb megítéléséhez. Eredetileg ezek közé szántam a jelenleg viminaciumi cikkekben található új szerzeményeit is az éremtárnak, azonban e darabok jobban beleillettek azon cikkek keretébe. Ezekon kívül még jelen Közlönyünk cikkeiben is talál szétszórta az olvasó olyan darabokat, amelyek az Éremtár új szerzeményei közé tartoznak.

1. Thasosi tetradrachmák barbár utánzatai.

Bulgáriai leletből szerezte meg az Éremtár a következő négy darab ezüstpénzt. (Lásd X. tábla 1—4. szám.)

1. Av.: Erősen stilizált Dionysosfő, a szokott görög prototípustól már abban is eltérő, hogy ezen a fej balra néz.

Rv.: Álló, jobbraforduló, hosszúhajú alak, amforát emel baljával szájához. Jobbját fel-emeli, mindkét karjáról ez eredeti típus oroszlánbőréhez hasonló alakú tárgy csüng alá. Az egész a prototípus Heraclesétől már igen messze álló, mondhatjuk, önálló barbár koncepció. A kettős pontsorra bomlott, köriratból származott dísz ellipszis alakjában veszi körül az alakot.

16·30 gr., 30 mm. (L. X. tábla 1. szám.)

2. Av.: A Dionysosfő ezen már jobbra néz. Repkénykoszorúja, mint az előbbi darabnál is, jellegzetes szívalakú levelekből és rozettákból áll. A bőségszarúra emlékeztetően kontyba csavarodó haja alól cikcakos vonalban fut le két hajfürt. A nyakán torquesszerű ékesség látható.

Rv.: Az álló Heracles-ábrázolás, vas'ag bunkósbotjával, igen primitív. A felirat másola'a zavaros, értelmetlen.

16·38 gr., 31 mm. (L. X. tábla 2. sz.)

3. Av.: A Dionysosfő jobbra néz, az arc szögletes formákat mutat. Kontya erősen fel-kunkorodó, hajfürtjei hullámvonalban futnak alá.

Rv.: A barbár Heraclestől balra H·P monogramm. Felirata zavaros, bár a görög betűket még elég híven utánozza az éremvész.

15·67 gr., 33×34 mm. (L. X. tábla 3. szám.)

4. Av.: Szokatlanul nagy, jobbra néző Dionysosfő. A fejdíszén jól szemléltethetjük a korukat jellemző, szívalakú levéldíszeket. A hajzata stilizált.

Rv.: Úgy a Heracles, mint a felirat erősen barbár. Az alaktól balra a lábak és a bunkó-bot között V alakú jegy.

16·37 gr., 30×31 mm. (L. X. tábla 4. szám.)

Úgy a barbár thasosi tetradrachmák anyagát, mint az Éremtár enemű, gazdag gyűjteményét e lelet jól egészíti ki.

2. Aurelianus új típusú mediolanumi aranya.

Nagyvárad vidékén találták a következő aranypénzt:

Av.: IMP C AVRELIANVS AVG

ADVENTUS AVG A császár lovon megy balra, jobbját üdvözlésre emeli, baljában sceptrum. Köpenye mögötte lebeg.

Súly 4·51 gr. (L. X. t. 18. sz.)

Cohen nem ismeri e típust, Rhode Aurelianus monografiájában sem találjuk.

Testvérverete annak a mediolanumi aranypénznek, amelyet a közelmúltban Alföldi profesor mutatott be „Zur Kenntnis der Zeit der römischen Soldatenkaiser“ c. cikkében,¹ mint egyik bizonyítékát annak, hogy Gallienus reformja a lovaskatonaság szervezésére Mediolanumból indult ki.

A két aranypénznek még hátlapábrázolása is egyező, csupán a köriratuk más. Mind a két darabot Aurelianus uralma kezdetére datálhatjuk, amikor császár először vonult be a városba.

¹ L. Zeitschrift für Numismatik. 1928, S. 201, Taf. VII, 19.

3. Két, Nagy Constantinus császár „processus consularis“-ára vonatkozó aranypénz.

A császár consulságának megújítását ünneplik azok a soldusok, amelyek a X. képes-táblánk 24. és 25. száma alatt láthatunk.

Az első Treviriben készült, leírása a következő:

Av.: CONSTANTI — NVS PF AVG

Rv.: FELIX PROCESSVS COS III AVG N, az exergueben PTR.

A császár díszruhában áll, jobbra néz, jobbjaiban gömb, baljában rövid sceptrum:

Súlya 4.46 gr. Coh.² 152, de ez ticinumi veret.

A X. tábla 25. sz. solidusa Antiochiában készült.

Av.: CONSTANT—INVS PF AVG

Rr.: FELIX PROCESSVS COS · II · AVG N, az exergueben SMAN.

Az ábra ugyanaz, mint az előbbinél.

Súlya 4.41 gr., F, Coh.² 154. sz., a szakirodalomban ezt a darabot nem találtam.

Maurice szintén nem ismer Nagy Constantinustól ezen típusból antiochiai aranypénzt, csak ennek két rokonveretét Crispus Caesarétól. Ezekről is azt hiszi, hogy hamisítványok.

Crispus caesar FELIX PROCESSVS COS II felirattal vert két solidusának a Kr. u. 321. évben kellett készülniök, amikor pedig Maurice³ szerint már Nagy Constantinus és Licinius császárok hadilábon állottak egymással.

Mivel pedig Antiochia a birodalom azon részébe tartozott, amelyet Licinus császár birtokolt, nem verhetett pénzeket Nagy Constantinus és Crispus számára.

Ez az újonnan felbukkant antiochiai aranypénze Constantinus császárnak bizonyítja és megerősíti azt, hogy a Kr. u. 321. évben még nem volt ellenséges viszonyban a két császár, s így ebben az évben még Nagy Constantinus és Crispus számára is készültek pénzek az antiochiai verdében.

Jónás Elemér.

Solidusok Narbóból.

A délfanciaországi Narbonneban, a rómaiak *Narbo*-jában működött, habár csak rövid ideig, egy pénzverő, amely Magnentius, Constantius és Constantius Gallus számára vert solidusokat. Így leírásuk:

1. Magnentius, solidus, 3.44 gr., Bécs, Cohen, VIII., p. 14, Nr. 36.

Előlapján: D N MAGNENTIVS AVG.

Hátlapján: VICT AVG LIB ROM ORB. Victoria és Libertas közösen diadaljelvényt tartanak.

A szelvényben: NAR (Narbo).

2. Magnentius, solidus, Paris, Cohen, VIII., p. 15, Nr. 46.

Előlapján: IM CAE MAGNENTIVS AVG.

Hátveretén: VICTORIA AVG LIB ROMANOR. Victoria és Libertas közösen diadaljelvényt tartanak.

A szelvényben: NAR (Narbo).

Decentius²tól egyelőre még nem ismerek narboi solidust, de valószínűtlen, hogy Narbo ne vert volna részére pénzt, ha a többi pénzverő dolgozott számára.

3. Constantius, solidus, 4.65 gr. Elmer.

Előlapján: FL IVL CONSTANTIVS PERP AVG. Constantius vértezett mellképe en face, nagytaréjú sisakkal, jobb kezében dárda, melyet átfektet vállán, (nem látszó) balkezevel pajzsot tart, amelyen ellenséget leszűrő lovas látható.

Hátlapján: GLORIA REIPUBLICAE. Róma és Constantinopolis jelvényeikkel en face ülnek és pajzsot tartanak, melyen négy sorban ez áll: VOT XXX MVLT XXXX (Votis XXX multis XXXX).

A szelvényben: SMNB (Sacra moneta Narbonensis); a B = ARB.

² S. Maurice: Numismatique Constantiniennne. Tom. III. L'atelier monétaire d'Antioche, p. 198–199.

4. Constantius Gallus, solidus, 447 gr., Bécs, X. tábla, 26. sz.

Előlapján: D N FL CL CONSTANTIVS NOB CAES.

Hátveretén: GLORIA REIPUBLICAE. Róma és Constantinopolis jelvényeikkel en face ülnek és pajzsot tartanak, melyen háromsoros felirat van: VO TIS V.

A szelvényben: SMNB (Sacra moneta Narbonensis); itt is a B = ARB.

A szelvényben az utolsó betű monogrammos és vagy B és R betűket, vagy B, R, A betűket adja, a szelvény mindenesetre így olvasandó: Sacra moneta Narbonensis vagy Narbonis.

Elmer György.

Friedrich Drexel †

A háború előtti esztendőkből több szünidejét Nyitrán lakó rokonainál töltötte egy német diák, aki archeologusnak készült és rokonlátogatásaival együtt beutazta hazánk lelőhelyeit és muzeumait, de megszerette népünket is. Ez a bonni diák az élő nemzedék egyik legnagyobb kutatójává fejlődött. A római régészet és az ezt megelőző, valamint követő idők emlékeinek hallatlanul nagy ismeretével csodálatos történeti, filológiai és művészettörténeti tudást, egyetemleges nagy átfogó prespektívákat egyesített magában ez a törékeny testű ember, aki a frankfurti németbirodalmi régészeti intézet első direktora lett. Nem régen határozta el, hogy Koblitz bárónak a IV-ik századvégi és V-ik századeleji császárok pénzeiről írott nagyjelentőségű összefoglalását kiadja és szándéka volt az is, hogy a római pénzek barbár utánzatainak kutatásával a germán gazdasági életre és művelődésre igyekszik majd fényt deríteni. Így tehát e helyen is el kell őt parentálnunk, mint aki jól látta, hogy a történelem résztudományai között a régészet mellett a numizmatika is mennyire fontos és nagyvonalú munkaprogramjában nagyobb szerepe jutott volna a mi tudományunknak, ha a halál fiatalon, 45 éves korában el nem ragadja. A rázúduló rendkívüli arányú hivatalos teendőik megakadályozták abban, hogy a saját nagyszabású tudományos terveit megvalósíthassa és ezt a kettészakadást nem bírta az, *ingentes qui animos angusto in pectore versabat*. Világító fároszt vesztett el a tudomány benne, melynek fényében eltörpült az a sok kicsinyes szempont, amelyek a tudományszakokat apró skatulyákba szorítva, egymástól gondosan elszigetelik és az egyetemes áttekintést konokul megakadályozzák. Abban a nagy perspektívában, amely előtte az ókori világról lebegett, az irodalmi forrásokból élénk táruló kép mellett nem halványult el az emlékszerű dokumentumok tanúsága és ez utóbbiakat nem a nagy szorgalommal összehordott kézikönyvek raktári számai szerint cédlázta el, hanem igyekezett őket a történelmi rekonstrukció nagy mozaikjának arra a helyére visszaállítani, amelyet az illető kis kocka az antik *életben* elfoglalt.

A magyarság őszinte barátját vesztette el benne; könyvespolcán Arany János, Petőfi, Jókai és Mikszáth könyvei állottak Goethe és Schiller mellett s hogyha magyar kutatónak segítség kellett, örömmel tárta elé hatalmas intézetének mindennemű segélyforrását, páratlan tudásának egész kincstárát. Isten áldja meg emlékét, melyet hiven őrizünk!

A. A.

Társulati élet.

Halálesetek. Az 1927. és 1928. évek sem multak el anélkül, hogy társulatunkat ne sújtotta volna a balsors ériékes és kedves tagjaink halálával. Elvesztettük 1927 március 29-én Stróber János, kereskedő, rendes tagunkat. Majd 1927 november 24-ikén Báró Berg Ulrik, nyug. áll. huszárezredes, társulatunk rendes tagja halálozott el Innsbruckban, akiben társulatunk egy igen lelkes tagját vesztette el s elhalálozása a mi tudományunkra nézve is nagy veszteséget jelent, mert megszakította a tiroli pénzekről készülő hatalmas munkájának megírását. Az 1927. évi december 5-én a leg súlyosabb csapások egyike érte társulatunkat szeretett elnökének Gohl Ödön dr. tiszteletbeli tagunknak elhunytával. Emlékét a társulat az 1928. évi közgyűlésen kegyelettel ünnepelte meg s az ott elhangzott emlékbeszédet a közlöny ezen évfolyamának legelején tesszük közzé, úgy hogy veszteségünk nagyságáról, különösen tagjaink fiatalabb generációja, amely őt nem ismerte, onnan fog meggyőződést szerezni. — Rövidre rá, 1928 január 6-ikán hunyt el Demole Jenő dr., a kiváló svájci numizmatikai író, a genfi művészeti és történelmi múzeum igazgatója, társulatunk tiszteletbeli tagja. — Végül

1928. évi július 25-én *Konkoly Thege Balázs dr.*, társulatunknak hosszú éveken át lelkes és ragaszkodó rendes tagja hunyt el Komáromban. — Emléküket a legnagyobb kegyelettel őrizzük meg!

Felolvasások. A közlőny szűkre mért terjedelme nem engedi meg, hogy az 1927. és 1928. években társulatunkban tartott felolvasásainkat egész terjedelmükben vagy legalább is kivonatban ismertessük. Sajnos meg kell elégednünk avval, hogy azokat egyszerűen felsoroljuk, bár azok túlnyomó nagy része megérdemelné azt, hogy nyomtatásban is megjelenjenek. Az 1927. évi január 27-én Faludy Géza dr., „Orvosi vonatkozású numizmatikai különlegességek és ritkaságok” című értekezését adta elő és mutatta be gyönyörű gyűjteményének ezzel kapcsolatos darabjait. Február 24-én Frey Imre dr. zombori járásbíró „Újabb lelet a keresztes háborúk korából” című értekezése került felolvasásra. Március 24-én Korny Rezső dr. szép összefoglaló előadásban ismertette „A világháború gúnyérmei”-nek a Hadtörténelmi Múzeumban lévő gazdag és bemutatott sorozatát, majd Hámos Pál dr. mutatta be érdekes előadás kapcsán Moiret Ödön szobrászművésznek Demény Dezső érmét, végre Faludy Géza dr. mutatta be ugyancsak tanulságos felolvasás mellett dr. Blandrata György, a hazai unitárius vallás egyik megalapítójának emlékére készült csegely alakú érmét. Az 1927. évi március hó 31-én tartott közgyűlésünkön dr. Harsányi Pál olvasott fel „Rupp Jakab élete és művei” címen, áttekinthető képet nyújtva ezen kiváló és úttörő írónk működéséről. Az 1927. évi április hó 21-én tartott felolvasásunk a szépművészet jegyében állott, mert azon dr. Hámos Pál „A Hollandus-Belga Éremkedvelők Egyesülete” címen olvasott fel és mutatta be ezen egyesületnek nagyértékű és igen magas művészi színvonalon álló kiadmányait. Április 28-án dr. Schulek Alfréd tagtársunk olvasta fel „Róbert Károly pénzeinek időrendi beosztásáról” szóló úttörő értekezését, oly tömegét nyújtva az új adatoknak, hogy felolvasását csak a május hó 5-iki ülésünkön tudta befejezni. — Az 1927. évi november hó 24-én tartotta Jeszenszky Géza „II. Lajos Nova Moneta”-i című igen érdekes felolvasását, sok új adatot szolgáltatva ezen a magyar pénzverésnek elég homályos részéhez. Az 1928. évi felolvasások sorát január 26-án nyitottuk meg dr. Alföldi András egyet. tanárnak „Néhány adat a római birodalom nagy krízisének történetéhez” című igen érdekes felolvasásával. Február 23-án pedig Pálóczi Edgár tanár olvasott fel „Gróf Zrinyi Mikós, a költő múzeuma” címen. Az 1928. évi közgyűlés napján, március 29-én, elhunyt elnökünk dr. Gohl Ödön emlékére ünnepélyt rendeztünk, amelyen az emlékbeszédet dr. Harsányi Pál mondotta és ismertette Gohl Ödön irodalmi értékét. Április 26-án dr. Alföldi András egyetemi tanár „A milánói pénzverde a történetben” című előadását tartotta meg. Május 24-én dr. Faludy Géza „Pénz és érem mint amulett” című értekezését olvasta fel. Október 25-én Jeszenszky Géza ismertette „Eltűnt Kossuth érmek” című tanulmányát és dr. Harsányi Pál bemutatás kapcsán ismertette tagjainkkal „Duncan Ingraham emlékérmét”. November 29-én ismét Alföldi András dr. egyet. tanár ült az előadószínlánál és tartott előadást „Egy nagy római pénzhamisító-műhely Magyarországon K. u. 320 körül” címen. Felolvasásaink ezen sorozata énk bizonyítéka társulatunk élénk tudományos működésének.

Kirándulások. Társulatunk vidéki propagandáját az 1927. és 1928. években egy-egy kitűnően sikerült kirándulással folytatta. Az 1927. május 29-én Győr város volt kirándulásunk célja, ahol társulatunkat dr. Csósz Gyula tagtársunk vezetése mellett szeretetteljes fogadtatásban részesítették. A régi kulturáról tanuskodó szép város, múzeumi és gyűjteményei megtekintése felejthetetlen emléke a kiránduláson résztvett tagjainknak. — Fényesen sikerült az 1928. évi kétnapos kirándulásunk is, amely június 9-én és 10-én folyt le s amelynek célja Miskolc, valamint Diósgyőr megtekintése és tanulmányozása volt. Hálás köszönettel tartozunk az ottani rendezőségnek, amely Leszli Andor múzeumi titkár vezetése alatt állott s amelynek figyelme páratlan előzékenységgel kiterjedt úgy a látványosságok megtekintésére mint arra is, hogy a numizmatika ügyét propagatív úton vigyük előbbre. Nem mulaszthatjuk el, hogy a nagyközönség figyelmét e helyt is felhívjuk a Borsod-Miskolci múzeumra, amely ma az ország vidéki múzeumainak egyik legszebbike.

Társulatunk debreceni csoportja az elmúlt években is hasznos és eredményes munkát végzett, amit a csoport lelkes vezető tagjainak köszönhetünk. Kiemeljük a csoport működéséből Győry Lajos tagtársunknak felolvasását Debrecen újabb érmeiről, dr. Salánky Józsefnek praktikus útbaigazításokat adó előadását az érmek elhelyezéséről és leltározásáról, majd dr. Faludy Géza és Nagy Zoltán központi tagoknak felolvasásait. A csoport mindenesetre az 1928. április havában rendezett régipénz- és emlékéremkiállításával érte el legnagyobb sikerét, mert úttörő munkát végzett, hiszen hazánkban ez volt az első vidéki ilyenmű kiállítás. A kiállításról készült nyomtatott katalógus és annak emlékére vert emlékérem

vannak hivatta arra, hogy a debreceni csoport lelkes vezetőinek ezen eredményes ténykedését megörökötsék.

Társulati összejöveteleinket továbbra is minden hét csütörtöki napján tartjuk, este 6 és 8 óra között, a társulat helyiségében, VIII., Csepreghy-utca 4. szám, II. em., 15. ajtószám alatt. A nyári hónapoktól eltekintve, minden hónap második csütörtökjén választmányi ülés van, minden hónap utolsó csütörtökjén pedig felolvasást rendezünk s azokon vendégeket is szívesen látunk. Minden hónap első csütörtökjén rövid, formához nem kötött bemutatások vannak, a harmadik csütörtökön pedig Jeszenszky Géza tagtársunk irányítása mellett megbeszélések folynak a helyes magyar numizmatikai műkifejezések megállapítása érdekében. Összejöveteleinken egyébként is szívesen állunk mindenki rendelkezésére, aki a numizmatika terén bármily irányban felvilágosítást akar igénybevenni.

Társulatunk könyvtára ugyancsak minden csütörtökön 6 és 8 óra között áll t. tagjaink rendelkezésére. Ugyanekkor megtekinthető társulatunk gyűjteménye is. A kézikönyvtárt t. tagjaink ezen időn kívül is használhatják. Kulcsa a helyiségben a tagok rendelkezésére áll.

Tagnévsort kívánunk a Közlöny következő füzetéhez mellékelni s azért arra kérjük igen tisztelt tagjainkat, hogy netaláni lakásváltoztatásukat, társadalmi állásukban vagy foglalkozásukban beállott változást okvetlenül közöljék velünk. Ugyanezen tagnévsorban közölni fogjuk az egyes tagok gyűjtési körét is, miért is kérjük, hogy az erre vonatkozó adatokat okvetlenül tudassák velünk, akár történt ebben változás, akár nem.

Társulatunk új tagjai: *Alapító tagok:* Berán Lajos, szobrászművész, Budapest, IX. Ráday utca 41. — özv. Gohl Ödönne, m. n. múzeumi ny. osztályigazgató özvegye, Budapest, I. Márvány-utca 20. — *Rendes tagok:* Amant Zoltán, m. kir. huszárfőhadnagy, Budapest, VII. Damjanich-utca 58. — Ágfalvy Ipoly, banktisztviselő, Budapest, VII. Damjanich-utca 35. — Balla Pál dr., követségi útkár, Budapest, I. Attila-körút 17—21. — Berg Lajos báró, joghallgató, Innsbruck, Wilh. Greilstrasse 14. — Békés István, kereskedő, Debrecen, Hüvelyes-utca 10. — Blum Imre, cégvezető, Budapest, VI. Nagymező utca 26. — Budapesti Kir. Magyar Tudományegyletem Jogtörténeti Szeminárium, Budapest, IV. Egyetem-tér 3. — Elmer György, bölcsészeti és gyógyszer-tan hallgató, Bécs, IX. Säulengasse 19. (Pančevo, Pancsova), — Éperjessy Kálmán, áll. reál-gimnáziumi tanár, Makó. — Ernyey József, a M. N. Múzeum éremtárának igazgatója, Budapest, VII. Aréna-út 23. — Farkas József, okl. gépészmérnök, m. kir. iparfelügyelő, Sopron. — Fazekas Géza dr., városi aljegyző, Kiskunfélegyháza, gr. Tisza István-utca. — Felber Artúr, kir. ügyész, Pécs. — Filipek Vilmos, bankigazgató, Zilina, Zsolna. — Gondol Dániel, vármegyei díjnok, Pápa, Zimmermann-utca 1. — Gyökér Gyula, művezető, Budapest, V. Csáky-utca 30. — Haidekker Sándor, gyáros, keresk. tanácsos, Budapest, I. Ménesi-út 21. — Hajverth László, banktisztviselő, Subotica, Szabadka, I. Sućićeva 7. — Hegedős Gyula, tanárjelölt, Budapest, III. Kiscelli-út 100. — Király János dr., egyet. nyilv. rendes tanár, Budapest, VII. Ida-utca 3. — Láng Nándor dr., egyet. nyilv. rendes tanár, Debrecen, Nagyerdő. — Neuberger Ernő, műgyet. hallgató, Budapest, I. Verpeléti-út 24. — Ortutay Gyula joghallgató, Mátészalka. — Petrich Gyula, műszerkereskedő, Budapest, I. Mészáros-utca 32. — Soltész Elemér, ref. tábori püspök, Budapest, VII. Abonyi-utca 21. — Szemző László dr. orvos, Velika-Kibinda, Nagyikinda, Karagyorgyeva-utca 1545. — Székesfővárosi V. ker. Sziget-utcai elemi iskola tanítótestülete, Budapest, V. Sziget-utca 8—10. — Tower Hugó, nyug. áll. őrnagy, Budapest, IX. Ráday-utca 41.

Tagdíjfizetési felhívás. Társulatunk közgyűlése az évi tagságdíjat úgy szabta meg, hogy a fővárosban lakó rendes tagok 10 pengő, a vidéken és külföldön lakó rendes tagok 6 pengő tagságdíjat fizetnek. Az új alapító tagok alapítványa legalább 100 pengőt kell hogy kitegyen. Régi alapító tagjainkhoz azt a kérelmet intézte közgyűlésünk, hogy hozzák meg azt az áldozatot a társulatért, hogy legalább egy fővárosi rendes tag tagságdíjának megfelelő összeget, vagyis 10 pengőt fizessenek be önkéntes adomány gyanánt, mert csak az összes tagok anyagi támogatásával és áldozatkészségével tudjuk elérni azt, hogy kiadványaink megjelenhessenek. Tisztelettel kérjük mindazokat, kik e kérelmünknek mindaddig eleget nem tettek, hogy azt most már mielőbb teljesítsék. A tagságdíjat és adományokat azonban nem nyugtázzuk a Közlönyben, mert az túlnagy költséggel járna. Aki a befizetett összegről rendes nyugtát akar, annak azt a postaköltségek előzetes beküldése esetén szívesen kiállítjuk és megküldjük. A pénzküldeményeket kérjük a társulat javára az 51.010. számú postatakarék-pénztári csekszámlán befizetni, vagy a társulat elnöke dr. Zimmermann Lajos nevére és címére (Budapest, IV., Váci-utca 78—80. szám) beküldeni. A társulat elnöke egyébként szívesen áll rendelkezésére azon érdeklődőknek, akik a társulathoz tagul belépni kívánnak. Telefonja: Aut. 842—22.

INHALT.

<i>Paul Harsányi</i> : Edmund Gohl (1859—1927). Lebenslauf des verdienstvollen Schriftleiters unserer Zeitschrift und ehemaligen Leiters des Münzkabinetts des Ungarischen Nationalmuseums	S. 3
<i>L. H.</i> : Bibliographie der Arbeiten von Edmund Gohl	„ 11
<i>A. A.</i> : Siscia. I. (In deutscher Sprache.)	„ 14
<i>A. Alföldi</i> : Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern. II. (In deutscher Sprache.)	„ 59
<i>Z. Amant</i> : Zwei unedierte Denar-Varianten der Arpadenzeit	„ 72
<i>Dr. L. Huszár</i> : Stempelschneider und Medailleure in Krennitz in dem XVI. und XVII. Jahrhundert. (Deutscher Auszug S. 116 ff; Nachtrag dazu S. 125.)	„ 73
<i>Dr. L. Huszár</i> : Eine Medaille des Ferdinand II. u. Eleonora mit Monogramm M. S.	„ 115
<i>Dr. B. Procopius</i> : Noch eine unbekannte Medaille auf die Zurücknahme Budas	„ 121
<i>Ed. Telcs</i> : Atalante	„ 126

Géza Jeszenszky: Die Denare Ludwig des II. Er behandelt die Unruhen, welche die Regierung Ludwig des II. und die schwierige materielle Lage des Königshofes kennzeichnen und die alle zu einer kraftvollen Ausnützung des Münzpräge-Regale geführt haben. Damit hängt der Reformplan des Imre Fortunatus zusammen: die Prägung der „nova moneta“; im Jahre 1521 begann man es zu prägen u. zwar aus dem vier Lot haltigen Silber einer Budaer Mark 500 Stücke; man musste jedoch schon im Jahre 1525 zu der alten „liga“ zurückkehren. Ausserdem gab der König, um einen grösseren Münzprägenutzen zu erzielen, mit der Bedingung der Nutzbeteiligung Städten und Privaten die Erlaubnis ihr Silber zu königlichem Geld zu prägen und in Umlauf zu bringen. Inzwischen wurde durch das Nahen der Türken die Lage immer schwieriger und im Juni des Jahres 1526 ordnet man das Einschmelzen der Kirchenschätze an. Auch die gesteigerte Münzprägung konnte den Anforderungen nicht vollkommen entsprechen und so gewährte man im Jahre 1526 den „Babka“, den „Cruciferi“ und anderen ausländischen Geldsorten freien Umlauf. Alldiesem machte dann die Schlacht von Mohács am 23. August des Jahres 1526 ein Ende.

Die Erklärung der Münzzeichen auf den Denaren Ludwig des II. erschwert der Umstand, dass die Münzprägestätten nicht völlig sicher sind, noch weniger die Namen der zur Signierung der Münzen verpflichteten Beamten, Pächter usw. Nachweisbar arbeiten zu dieser Zeit folgende Münzprägestätten: 1521 begann die von neuem eingerichtete Kaschauer Münzstätte, nach 1523 prägte man auch in Nagyszeben, Hermannstadt neues Geld; dokumentarisch ist auch die Tätigkeit der Visegrader Münzstätte erwiesen. Nach seinem Brief vom 1. Nov. des Jahres 1524 will der König auch in Pozsony (Pressburg) Geld prägen lassen; am 24. November des Jahres 1524 gab der König dem bosnischen Bischof Michael Kessereó u. dem Kämmerer Johann Zerechen die Erlaubnis, in Eszék eine Münzstätte zu errichten. Ähnlich konnte seine Erlaubnis für Nikolaus Zrinyi zur Errichtung der Münzstätte von Kosztajnica gewesen sein. Für Buda (Ofen) ist es gewiss, dass man zwischen 1520 u. 1525 die „nova moneta“ prägte, von Nagybánya kann man Silbergeld nur für 1525 u. 1526 nachweisen, für Körmöcbánya bestand scheinbar eine Ausnahme bezüglich der Prägung von Silbergeld.

Es ist wahrscheinlich, dass andere auch anderwärts mit oder ohne Erlaubnis des Königs Geld geprägt haben. Man prägte jedoch auch jenseits der Landesgrenzen, denn Königin Maria gestattet am 15. Nov. des Jahres 1523 dem Conrad Sauermann u. seinem Sohn, in Breslau oder Schlesien ungarische Denare zu prägen, was dann erst zur Zeit Ferdinand des ersten im Sommer aufhörte.

Die Einteilung der einzelnen Münzen nach ihren Zeichen ist folgende:

1—4. Körmöc, 5. Buda, 6. Visegrád, 7. nicht zu deuten, 8. Nachahmung, 9. Eine Prägung Zrinyis, 19—11. Buda (Ofen), 12—13. Körmöc, 14—15. Kaschau, 16. wahrscheinlich Nagybánya, 17. fraglich, 18—19. Nagyszeben (Hermannstadt), 20—21. vielleicht Visegrád, 22. unbestimmt, für 23—24. ist Zágráb anzunehmen, 25—28. unbestimmt, stammt eventuell aus der Kaschauer Münzstätte, 29—50. teilweise schlesische Prägungen, teilweise nicht zu entziffern, Pozsony (Pressburg) und Eszék kann man keinen Denar zusprechen, 51—52. unbekannt, 53. wahrscheinlich Visegrád, 54—59. Buda (Ofen), 60—65. Körmöc, 66. Kaschau, 67—68. wahrscheinlich Nagybánya, 69—72. Nagybánya, 73—78. können alle von Visegrád sein, 79. vielleicht Zágráb, 80. Visegrád, 81. unbestimmt, 82. vielleicht Körmöc, 83. nicht zu entscheiden, 84. Prägung von Zrinyi, 85. Fälschung	S. 127
<i>G. Elmer, A. A. und E. Jónás</i> : Kleine Beiträge zur Geschichte der Münzstätte Viminacium	„ 144
<i>E. Jónás</i> : Aus den Neuerwerbungen des Münzkabinetts des Ungarischen Nationalmuseums	„ 148
<i>G. Elmer</i> : Solidi aus Narbo	„ 149
<i>A. A.</i> : Friedrich Drexel †	„ 150
Bericht über die Tätigkeit d. Ung. Num. Ges.	„ 150

Es folgen noch 16 Bildertafeln.

EXTRAIT FRANÇAIS.

Dr. Harsányi, Pál: Dr. Edmond Gohl --- Page 3

EDMOND GOHL. La numismatique hongroise, ainsi que la numismatique en général, éprouva une grande douleur par la perte du dr. Edmond Gohl qui décéda le 5 décembre 1927. Tous qui connaissaient son grand savoir, son travail inlassable qu'il manifesta dans son emploi comme chef du département de numismatique du Musée National Hongrois, comme fondateur et pendant plus de deux décennies directeur de la „Numizmatikai Közlöny“ rendent hommage à sa mémoire.

Fils d'Antoine Gohl et Marie de Maszlaghy, Edmond Gohl naquit à Budapest. le 8 octobre 1859. Il passait ses études au Lycée de Budapest, Pozsony et Esztergom. Entraîné au Pazmaneum à Vienne en 1876, y resta jusqu'en 1880, retournant à Budapest il reçut en matière de philologie classique le diplôme de professeur des Lycées,

Le dr. Gohl commençait sa carrière de pédagogue en 1882 au Lycée de Sopron, et la continua à Szabadka enseignant le grecque et le latin. Pendant ces années il cultiva déjà la numismatique et c'est à Szabadka que parut son premier travail de numismatique qui devait servir de manuel de la numismatique romaine.

C'est à Szabadka que le dr. Gohl épousa Gisele Török de Várad qui fut la digne compagne de sa vie et qui apprécia toujours à juste mesure son zèle et son travail scientifique.

Le ministre de l'Instruction publique nomma le dr. Gohl le 9 mai 1895 assistant à la Section Numismatique du Musée National Hongrois. passa en 1902 conservateur, puis le 21 février 1920 directeur de ce département, qui est redevable de son développement au zèle de son chef.

L'intérêt du dr. Gohl se présenta dans les plus divers branches de sa science. Au moment de sa nomination au Musée la collection grecque fut encore très petite. mais son amour pour cette collection trouva les moyens de la faire développer à grands pas. Malgré cette prédilection pour l'art grecque il ne perdit pas de vue les monnaies barbares faites sur notre sol et completa de son mieux ses séries, reconnaissant dès le commencement la grande portée de ces monnaies ainsi du point de vue numismatique que d'histoire générale.

Le sujet de ses articles et de ses études qui resteront toujours des études de fonds, se recrutait presque entièrement de cette matière. Les divers groupes des monnaies barbares et les monnaies du val du Danube sont traitées dans ses études — énumérées dans la bibliographie qui suit — avec grande érudition et d'une critique approfondie.

C'est à son initiative que nous sommes redevables du Catalogue de la collection Dessewffy des monnaies barbares, dont le dr. Gohl écrivit l'avant-propos, les excellentes concordances et dressa la table des matières.

Sa prédilection pour les monnaies grecques ne le refit point de prêter grand intérêt aux autres branches des collections numismatiques du Musée National, notamment les imitations des monnaies grecques et romaines par les peuples habitants jadis le sol de la Hongrie, ainsi que les médailles et les jetons hongrois. Tout ces apparitions recevaient dans ses écrits leur relief historique, il donnait la précision de leur valeur artistique et désigna leur rôle dans la vie commerciale et économique.

Il estimait que le chef du Département Numismatique du Musée doit s'intéresser à chaque partie de la collection du même zèle puisque chaque monnaie, médaille, etc. est digne d'être conservée.

Le dr. Gohl enrichissait de sa vie les collections sous sa garde et sa veuve faisait suite aux intentions de feu son mari en léguant la plus grande partie de sa fortune au Département Numismatique du Musée National Hongrois.

Les séances de la „Magyar Numizmatikai Társulat“ (Société Hongroise de Numismatique) dont il était le président, abondaient de ses conférences auxquels il développa les résultats de son travail infatigable. La Société Numismatique décidant en 1902 la publication de la „Numizmatikai Közlöny“, elle chargea le dr. Gohl de la direction. Il développa au premier numéro les buts de cette revue, qui furent bien surpassées au cours de sa vie par la richesse de son contenu. La profondeur et l'érudition des études et des articles que le dr. Gohl y publiait, assuraient un haut estime à son auteur ainsi dans son pays qu'au delà des frontières.

H. L.: L'œuvre littéraire d'Edmond Gohl --- Page 11

A. A.: Siscia. Travaux préliminaires à un recueil général des monnaies romaines frappées à Siscia. (en allemand) „ 14

A. A.: Données à la classification des imitations des monnaies romaines faites au même âge en Hongrie et dans les provinces voisines (en allemand). „ 59

Amant, Zoltán: Deux variations inédites de denier hongrois de l'époque des Árpáds --- „ 72

Huszár, L.: Médailles et graveurs de poinçons de Körmöcbánya aux XVI-me et XVII-me siècles (avec extrait allemand et français) --- „ 73

Huszár, L.: Médaille avec le monogramme MS de Ferdinand II. et Éléonore --- „ 115

Dr. Procopius, Béla: Médaille inédite de la prise de Buda --- „ 121

Huszár, L.: Supplément à l'étude: Médailles et graveurs de poinçons etc. --- „ 122

Telcs, E.: Atalante (Plaquette) --- „ 126

Jeszenszky, G.: Les deniers de Louis II. --- „ 127

Elmer, Gy., A. A. et Jónás, E.: Données à l'histoire des monnaies à Viminacium --- „ 144

Jónás, E.: Quelques pièces des nouvelles acquisitions du Cabinet des Médailles du Musée Nat. Hongr. --- „ 148

Elmer, Gy.: Solidi provenant de Narbo --- „ 149

A. A.: Friedrich Drexel † --- „ 150

Dr. Zimmermann, L.: Vie de la Société Numismatique Hongroise --- „ 150

Extrait allemand --- „ 153

Extrait français --- „ 154

1a.

1b.

2a.

2b.

3b.

4a.

4b.

5a.

5b.

7a.

6b.

6a.

7b.

8a.

9a.

8b.

10a.

9b.

10b.

11a.

12a.

12b.

11b.

14a.

13a.

13b.

14b.

15a.

16.

15b.

18a.

17a.

17b.

18b.

20a.

19a.

20b.

21a.

19b.

21b.

23a

22a.

22b.

23b.

25a.

24a.

24b.

25b.

26a.

27a.

26b.

28a.

27b.

28b.

30a.

29a.

30b.

29b.

31a.

31b.

40a.

41a.

40b.

46a.

41b.

46b.

43a.

43b.

44a.

44b.

42a.

45a.

47a.

42b.

47b.

NUMIZMATIKAI
KÖZLÖNY.

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT MEGBIZÁSÁBÓL

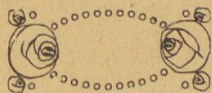
SZERKESZTI

DR. ALFÖLDI ANDRÁS

XXVI—XXVII. ÉVFOLYAM.

1927—1928.

KIADJA A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST
STÁDIUM SAJTÓVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.
1931.

TARTALOM:

Dr. Harsányi Pál: Dr. Gohl Ödön	3. oldal
H. L.: Gohl Ödön irodalmi munkássága	11. „
A. A.: Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Münzen I.	14. „
A. A.: Siscia. Előmunkálatok a Pannoniában vert római pénzek rendszeres összefoglalásához I.	49. „
Alföldi A.: Anyaggyűjtés a római pénzek Magyarországon készült egykorú utánzatainak osztályozásához II.	59. „
A. Alföldi: Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern II.	59. „
Amant Zoltán: Két kiadatlan árpád-házi denár-változat	72. „
Huszár Lajos dr.: Kőrmöcbányai éremvésők és emlékérmek a XVI–XVII. században	72. „
Dr. Huszár Lajos: II. Ferdinánd és Eleonora érme MS monogrammal	115 „
Dr. L. Huszár: Stempelschneider und Medaillen in Kremnitz in dem XVI. und XVII. Jahrhundert (Deutscher Auszug)	116. „
Dr. L. Huszár: Médailles et graveurs de poinçons de Kőrmöcbánya aux XVI-me et XVII-me siècles. Extrait français	119. „
Dr. Procopius Béla: Még egy ismeretlen érme Buda visszafoglalására	121. „
Dr. Huszár Lajos: Kiegészítés a „Kőrmöcbányai éremvésők és emlékérmek a XVI–XVII. században” c. dolgozatához	122. „
Dr. L. Huszár: Nachtrag	125. „
Telcs Ede: Atalante	126. „
Jeszenszky Géza: II. Lajos dénárjai	127. „
Elmer György, A. A. és Jónás Elemér: A vimináciumi pénzverde történetéhez	144. „
Jónás Elemér: A Nemzeti Múzeum Éremtárának új szerzeményeiből	148. „
Elmer György: Solidusok Narbóból	149. „
A. A.: Friedrich Drexel †	150. „
Dr. Zimmermann Lajos: Társulati élet	150. „
Deutscher Auszug	153. „
Extrait français	154. „

A végén 16 képestábla van a kötethez mellékelve.

A közleményekben foglalt állításokért és az éremleírások helyességéért azoknak szerzői felelősek. A Numizmatikai Közlöny közleményeinek úgy utánnyomása, mint fordítása, valamint a közölt képek utánnyomása, akár eredeti, akár változtatott nagyságban, tilos. Minden jogot fenntart magának a szerkesztő. Kéziratokat nem adunk vissza.

MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT

Alakult 1901-ben a numizmatika tudományos művelésére és a hazai éremgyűjtés fejlesztésére.

A társulat folyóirata: a

NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY

szerkeszti: DR. ALFOLDI ANDRÁS,

egyet. nyilv. r. tanár. (Budapest, VIII., Baross-utca 15.)

A társulat tagjai tagdíjuk fejében kapják a Közlönyt. A tagok kötelezettsége legalább 3 évre terjed. A fővárosban lakó tagok évenként legalább 10 pengő, vidéken és külföldön lakó tagok legalább 6 pengő tagdíjat fizetnek. Alapító tagok legalább 100 pengőt fizetnek egyszerismindenkorra.

A Közlönybe szánt cikkek és közlemények kéziratai, úgyszintén tudományos ügyekben, továbbá leletek, gyűjtemények és numizmatikai irodalmi termékek dolgában való értesítések és kérdések közvetlenül a szerkesztőhöz küldendők.

Társulati ügyekben és új tagok felvételét illetően, úgyszintén hirdetések és esetleges reklamációk dolgában is a társulati elnök, ZIMMERMANN LAJOS DR. intézkedik. Hivatalos órát tart a társulat helyiségében (VIII., Csepreghy-utca 4. sz., II. em., 15.) csütörtökön este 6 órától 8 óráig.

A társulati könyvtár és gyűjtemény a társulat helyiségében KARNY REZSŐ DR. főkönyvtáros, továbbá JÓNÁS ELEMÉR DR. könyvtáros, valamint SZENTGÁLI KÁROLY titkár és a gyűjtemény őre hivatalos órái alatt — csütörtökön este 6 órától 8 óráig — áll a tagok rendelkezésére.

Befizetések a társulat postatakarékpénztári csekkszámlájára: 51.010. történnék.

TAGTÁRSAINK FIGYELMÉBE!

Tagtársi érem. Az egyes tagok nevével és a társulatba való felvételének évszámával kiverendő társulati tagsági érem (lásd a Közlöny XXV. évfolyamának 7. oldalán levő képet) ezüst példánya 12 pengő áron rendelhető meg, még pedig az ár előzetes beküldése mellett. Vidéki rendelés esetén még 50 fillér postaköltség is beküldendő.

A társulat 20 éves fennállására vert zseton (lásd a Közlöny XXV. évfolyamának 15. oldalán levő képet) bronz példányai még kaphatók. Áruk darabonként 3 pengő.

A társulat 20 éves fennállásának alkalmából vert kétoldalú érem, amely Berán Lajos szobrászművész műve (lásd a Közlöny XXV. évfolyamának 17. oldalán levő képet), még néhány példányban kapható. Ára 15 pengő. Postai küldés esetén postaköltség fejében még 60 fillér küldendő be.

A társulat 25 éves fennállására készült plakett, Telcs Ede szobrászművész műve (lásd a Közlöny XXV. évfolyamának 2. oldalán levő képet) 10 pengő áron rendelhető meg. Postai küldés esetén postaköltség fejében 70 fillér küldendő be.

„Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzei“ című mű, 54 képestáblával, 8 pengő áron áll tagjaink rendelkezésére. Más érdeklődők a művet 16 pengő áron szerezhetik meg. A mű árával együtt 70 fillér postaköltség is beküldendő.

Dr. Gohl Odön: „Magyar királyok koronázási érmei“ című közleménynek különlenyomata 1 pengő áron áll t. tagjaink rendelkezésére. Nemtagok azt 2 pengő áron kaphatják.

Dr. Gohl Odön: „Magyar bányapénzek“ című közleményének különlenyomatát 1 pengő áron szerezhetik meg. t. tagjaink. Nemtagok 2 pengő áron kaphatják.

Dr. Gohl Odön: „Magyar Robotjegyek“ című közleményének különlenyomata 1 pengő áron áll t. tagjaink rendelkezésére. Nemtagok 2 pengő áron szerezhetik meg.

A „Numizmatikai Közlöny“ régi évfolyamai, azonban már csak a IX., XI., XII., XIV., XVIII–XIX., XX., XXI.–XII. és a XXIII.–XXIV. évfolyamok, évfolyamonként 2 pengő áron, a XXV. évfolyam 10 pengő áron szerezhető meg t. tagjaink által. Nemtagok évfolyamonként 4 pengőt, a XXV. évfolyamért 20 pengőt tartoznak fizetni. A többi évfolyam már teljesen elfogyott. Megrendeléskor évfolyamonként 50 fillér postaköltség is beküldendő.

„Az Érem“ régi évfolyamait t. tagjaink a következő áron kaphatják meg: I. évfolyam (3 füzetben) ára 3 pengő, a II. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő, a III. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő, a IV. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő, az V. évfolyam (két füzet) ára 2 pengő 50 fillér, végre a VI. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő 50 fillér. Nemtagok ezen árak kétszeresét fizetik.

TOWER HUGÓ: I. Ferenc József fémpénzei. 1848–1916.

Magyar és németnyelvű teljesen kimerítő táblás
kimutatása ezen korszak pénzeinek. Ára 2 P 50 f.

A megrendeléseket és a fentiekre vonatkozó pénzküldeményeket kérjük vagy a *Társulat* 51.010. számú postatakarékpénztári csekkszámlájára befizetni, vagy pedig *Zimmermann Lajos dr.* nevére és címére (Budapest, IV., Váci-utca 78–80. sz.) elküldeni.

RÉGIPÉNZ ÉS ÉREMKERESKEDÉS
ALAPÍTOTT 1895. ÉVBEN

FEJÉR JOZSEF

BUDAPEST, VIII., MÁRIA TERÉZIA-TÉR 16.
TELEFON: JÓZSEF 392-52.

Nagy választék minden-
nemű régipénzekben és
emlékérmekben. Éven-
táris árjegyzék. Igénylők
b. címük és gyűjteményük
közlése után díjtalanul
megkapják.

Régipénzeknek egyenként,
valamint egész gyűjtemé-
nyeknek, úgyszintén föld-
ből kiásott régiségeknek
állandó vétele és eladása.
Szakszerű becslések. Üzleti
órák egész napon át.

Dr. PLANER JÓZSEF

RÉGIPÉNZ ÉS ÉREMKERESKEDŐ

BUDAPEST,

VI., EÖTVÖS-UTCA 24., I. EM. 13.

TELEFON: AUT. 220-38.

Régipénzek és érmek vétele és eladása.

Kívánatra

áránlat és választékküldemény.

SCMIDEG ALFRÉD

RÉGIPÉNZ ÉS ÉREMKERESKEDŐ

BUDAPEST, II., LOVÓHÁZ-U. 3.

Legmagasabb árat fizeti rit-
kább külföldi ezüsttallérokért
és aranyakért! Kívánatra ma-
gyar aranyakat ad cserébe!

WILHELM TRINKS

WIEN, I. LUGECK 7.

Mindenmű régipénzek és em-
lékérmek vétele és eladása, úgy
egyes darabokban, mint egész
gyűjteményekben. Drenisitorikus
és római ásatások és régiségek.
Választékküldemények a gyűjtők
rendelkezésére állnak,

M a g y a r l e v e l e z é s .

DR. F. WALLA

WIEN, I. MÖLKERBASTEI 12.

Régipénzek és régipénzgyűjtemények
vétele és eladása.

M a g y a r l e v e l e z é s .

KAREL CHAURA

RÉGIPÉNZ ÉS RÉGISEGKERESKEDŐ

PRÁGA I. NARODNI tr. 17.

Csehország,
Morvaország és Sziléziával
vonatkozásban álló régipénzeket,
emlékérmeket, könyveket és
okiratokat stb. keres.

ADOLPH HESS
NACHFOLGER

FRANKFURT AM MAIN.
MAINZER LANDSTRASSE 49.

Alapított 1870. évben.
Régipénzek és emlékérmek. Régipénz
árverések. Numizmatikai irodalom.

OTTO HELBING
NACHFOLGER

MÜNCHEN, Barerstr. 20.

Régipénzek és emlékérmek
vétele és eladása. Éven-
ként többször jelentékeny
éremárverések.